

ISSN 2591-1201

LETNIK 6 • 2022 • ŠTEVILKA 1

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dilemmas

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana

Odgovorni urednik

dr. Tomaž Ivešič (Slovenija)

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Uredniški odbor

dr. Matic Batič (Slovenija), dr. Bojan Dimitrijevič (Srbija), ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija), dr. Igor Salmič (Italija)

Spletni naslov

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles. No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Redakcija te številke je bila zaključena 20. 5. 2022.

Lektoriranje in prevod povzetkov

DigitPen

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Itagraf, d. o. o.

Naklada

200 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m m a s

Review of Slovene Contemporary History

LETNIK 6 • 2022 • ŠTEVILKA 1

VSEBINA

Razprave

Mirjam Dujo Jurjevčič
Italijanski okupator v Loški dolini leta 1941

9

Martina Grahek Ravančič
*Institucija javnog tužitelja u Hrvatskoj
nakon završetka Drugoga svjetskoga rata*

43

Aleš Breclj
Profesor Alojzij Geržinič

77

Áron Máthé
*Attempts at Justice during the Regime Change in
Hungary*

105

Peter Jašek
*Coming to Terms with
the Communist Regime in Slovakia*

129

Jernej Letnar Černič
*Tranzicijska pravičnost od Trsta do Monoštra:
med utopijo in resničnostjo*

157

Poročila s konferenc

Matic Batič

*Prostorske politike v avtoritarnih in totalitarnih
režimih: odprta vprašanja in novi raziskovalni pristopi,
Ljubljana, 12. 4. 2022*

185

In memoriam

Tamara Griesser Pečar

In memoriam prof. dr. Lovro Šturm (1938–2021)

193

Andreja Škofljanec

In memoriam dr. Janez Arnež (1923–2021)

203

Recenzije

Tamara Griesser Pečar

*Janez Juhant, Lambert Ehrlich – prerok slovenskega
naroda, Mohorjeva družba, Celovec; Celjska Mohorjeva
družba, Celje; Goriška Mohorjeva družba, Gorica;
Društvo Združeni ob Lipi sprave, Medvode; Teološka
fakulteta, Ljubljana 2022*

211

Damjan Hančič

*Lisbeth Matzer, Herrschaftssicherung im »Grenzland«.
Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten
Slowenien (1941–1945), Brill/Ferdinand Schöningh,
Paderborn 2021*

221

Jelka Piškurić

*Mojca Šorn, Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko
vojno, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2020*

229

R a z p r a v e

DOI: 10.55692/D.18564.22.1

Prejeto: 22. 3. 2022
1.01 izvirni znanstveni članek

Mirjam Dujo Jurjevčič¹

Italijanski okupator v Loški dolini leta 1941²

Izvleček

Loško dolino je aprila 1941 zasedel italijanski okupator, ki v prvih mesecih okupacije ni izvajal večjega nasilja nad prebivalstvom. Vsakdanje življenje ljudi je kljub odredbam italijanskih oblasti potekalo naprej vse do partizanskega napada na italijansko posadko v Ložu 19. oktobra 1941. Čeprav pri tem napadu civilisti niso sodelovali, je postal okupator do prebivalcev nezaupljiv, zato je nekatere posameznike aretiral, zaslišal in zaprl. Prebivalci Loške doline so bili deležni dveh obiskov visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino Emilia Graziolija: prvič julija 1941, ko je prišel na prijateljski obisk, in drugič po partizanskem napadu na Lož. Takrat naj bi ob odhodu Ložanom zagrozil, da jim je tokrat prizanesel, v prihodnje pa da bo Lož ob najmanjšem deliktu uničen.

- 1 Mirjam Dujo Jurjevčič, asistentka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, mirjam.jurjevci@scnr.si.
- 2 Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa »Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju« (P6-0380 (A)), ki ga financira Agencija Republike Slovenije za raziskovalno dejavnost (ARRS).

KLJUČNE BESEDE: 1941, *Loška dolina, občina Stari trg, italijanska okupacija, partizanski napad na Lož*

Abstract

Lož Valley was occupied by the Italian occupier in April 1941. The occupier did not commit any major violence against the population during the first months of the occupation. In spite of the Italian authorities' orders, everyday life continued until the partisan attack on the Italian garrison in Lož on 19 October 1941. Although no civilians took part in this attack, the occupier became distrustful of the population and therefore arrested, interrogated and imprisoned several individuals. The Lož Valley inhabitants received two visits from the High Commissioner of the Province of Ljubljana, Emilio Grazioli: the first in July 1941, when he came on a friendly visit, and the second after the partisan attack on Lož. Upon departing from his second visit, he allegedly threatened the Lož inhabitants that he had spared them this time, but that Lož would be destroyed in the future if they committed the slightest offence.

KEYWORDS: 1941, *Lož Valley, Stary trg municipality, Italian occupation, partisan attack on Lož*

Obdobje med obema svetovnima vojnama

Občina Loška dolina leži na južnem delu Notranjske in se je pred in med drugo svetovno vojno imenovala Občina Stari trg. Po obsegu je bila nekoliko večja od današnje Občine Loška dolina, saj je na njenem severnem delu obsegala tudi vasi, ki danes spadajo k Občini Cerknica. Po koncu prve svetovne vojne je na zahodnem in jugozahodnem delu Loške doline prek gozdov Javornika ter Snežnika potekala rapalska meja med Kraljevino SHS³ in Kraljevino Italijo. Pred drugo svetovno vojno je bilo glavni vir preživetja v Loški dolini kmetijstvo. Nekateri prebivalci so se preživljali tudi s trgovino in gostilništvom, nekaj pa je bilo delavcev, ki so delali na žagah, v prevozništvu in gozdovih. Bližina rapalske meje je pomenila tudi, da so se ljudje začeli ukvarjati s tihotapstvom. Zaradi revščine in boljšega zaslužka so se prebivalci izseljevali predvsem v Ameriko in Francijo.⁴ Slovenska ljudska stranka, ki je delovala znotraj Jugoslovanske radikalne zajednice, je imela prevlado v Loški dolini vse do občinskih volitev leta 1936, ko je nastopila združena opozicija, v kateri so bili poleg liberalcev in Pucljeve kmetijske stranke tudi socialisti in komunisti, ki so nastopili z enotno listo. Združena opozicija je na volitvah dobila večino odborniških mest in župana.⁵ Prebivalci, ki so bili bolj povezani z vero in Katoliško cerkvijo,

3 Kraljevina SHS je bila 3. oktobra 1929 preimenovana v Kraljevino Jugoslavijo.

4 Matija Škerbec, *Rdeča zver, pijana krvi* (Cleveland: Ameriška domovina, 1950), 17–18; Stane Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem: Gradivo Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti Občine Cerknica* (Grosuplje: samozaložba, 1996), 12.

5 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 18–22; Škerbec, *Rdeča zver, pijana krvi*, 19.

so se združevali v društvih, kot so bili Orli, Fantovski odsek in Dekliški krožek, ter v verske organizacije, kot sta bili Marijina družba in Katoliška akcija. Predvsem delavci in bolj liberalno usmerjeni kmetje pa so se združevali v liberalnejših in bolj levo usmerjenih društvih, kot so Sokoli ter Društvo kmečkih fantov in deklet.

Italijanska okupacija na obravnavanem območju

V nedeljo, 6. aprila 1941, je nemško letalstvo brez vojne napovedi napadlo Beograd.⁶ Časopis *Jutro* je 7. aprila objavil poziv Banske uprave vsem slovenskim županom, da svoje prebivalce pomirijo in ne povzročajo nemira:

Banska uprava v Ljubljani je izdala naslednji proglas: Vi ste tisti, ki najlažje vplivate na prebivalstvo svojih občin. Ne dajte, da se ljudstvo bega, plaši in brez potrebe vznemirja. Vplivajte nanj, da ostane na svojih domovih in da ne beži. Z begom se najbolj ovira naša vojska v njeni težki službi. Storite vse, kar naša vojska od nas zahteva! Postrezite ji z vsem, kar ji bo potrebno. Pomagajte ji tudi z vestmi in točnim obveščanjem. Vodstvu vojske bodo dragoceni vsakršni

- 6 Z napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo 6. aprila 1941 se je začela druga svetovna vojna tudi na slovenskih tleh. Po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije je sledilo razkosanje Dravske banovine med tri okupatorske države: Nemčijo, Italijo in Madžarsko, manjši del slovenskega ozemlja pri Bregani in Mokricah pa je dobila tudi novoustanovljena Neodvisna država Hrvaška. Italijanska vojska je okupirala obravnavano območje Notranjske, ki je postalo del Ljubljanske pokrajine, ta pa je bila 3. maja 1941 priključena Kraljevini Italiji in ostala vse do kapitulacije Italije 8. septembra 1943. Več o letu 1941 in okupaciji na Slovenskem glejte *Leto 1941 na Slovenskem: vojna in okupacija*, ur. Renato Podbersič, Matic Batič (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2021).

*podatki, ki se nanašajo na našo obrambo. Slovenski župani!
Vaša naloga v sedanjem trenutku je, da ste na mestu, da s
prisebnostjo krepko držite svoje občine v redu in disciplini,
naši dični vojski pa da ste vsekdar in vselej v pomoč!'*

Ko se je začela vojna, so se nekateri naborniki iz Loške doline odločili, da bi stopili kot prostovoljci v enoto jugoslovanske vojske v Cerovljaku. Naleteli so na nemške Kočevarje, ki so jih spodili domov, češ da so ti naborniki prostovoljci, italijanski vohuni.⁸ Vojakov starojugoslovanske vojske v njeni vasi se spominja pričevalka T. O., ki je bila takrat stara sedem let.

*Spominjam se jugoslovanskih vojakov. En teden so imeli štiri
velike topove na našem vrtu. Potem pa so rekli, da bodo
Italijani prišli. Na vasi je bilo veliko veder, tam na našem
dvorišču na vogalu, z vse vasi, nevarno je bilo, da bodo tja
streljali (Italijani, op. a.), ker so bili topovi. Pa ni bilo nič.
En večer sta prišla k nam jugoslovanski oficir Švent in major
Debeljak. Oficir je rekel: »Mi gremo proti Blokam, nas ne bo
več tukaj, se moramo umakniti.« Čez pol ure je bilo vse tiho
po vasi, nobenega vojaka več ni bilo, ker so odšli na Bloke.
No, potem pa smo čakali Italijane, pa jih ni bilo od nikoder.⁹*

Jugoslovanska vojska je bila zelo slabo pripravljena tako v moralnem, političnem in vojaško-tehničnem pogledu¹⁰ in se

7 »Slovenskim županom!«, *Jutro*, 7. 4. 1941, 1.

8 Lojze Mlakar, »Pogled v dejavnost KPS in OF v Loški dolini v prvem letu NOB,« v: *Notranjski listi II*, ur. Janez Šumrada, Božo Levec (Cerknica: Kulturna skupnost občine Cerknica, 1981), 60.

9 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje F. O in T. O., Stari trg, 9. 5. 2014.

10 Mlakar, »Pogled v dejavnost KPS in OF v Loški dolini v prvem letu NOB,«, 60.

kot taka ni mogla upreti napadalcem. Vojska in graničarji so se umikali iz obravnavanega območja v veliki zmešnjavi, tudi domačini so množično dezertirali. Kraljevina Jugoslavije je kapitulirala 17. aprila. Italijani so prestopili mejo po odhodu starojugoslovanske vojske z obmejnega območja. Rupnikova obrambna linija¹¹ z bunkerji se je nahajala ob meji Notranjske z Italijo in je potekala tudi na območju Loške doline. A ta obrambni sistem ni koristil svojemu namenu, saj je italijanska vojska mirno in brez bojev vkorakala čez mejo prek gozdov Javornika in Snežnika.¹² V soboto, 12. aprila, je divizija »Friuli« prodrla v Loško dolino in Loški Potok do Prezida na Hrvaškem ter divizija »Sassari« na območje med Babnim Poljem in Čabrom na Hrvaškem dalje v cono proti Dolenjski. Obe diviziji sta spadali v 6. armadni zbor.¹³ Italijanski vojaki so plahoma in v strahu pred jugoslovansko vojsko vkorakali v Loško dolino iz treh smeri, in sicer je ena kolona zasedla vasi Škrilje in Dane,

- 11 Kraljevina Jugoslavije je pred drugo svetovno vojno zaradi obrambe pred zunanjimi vojaškimi grožnjami gradila utrdbeni sistem. Ta je dobil ime po generalu Leonu Rupniku, ki je bil načelnik štaba za utrjevanje med letoma 1938 in 1941. Rupnikova linija ni nikoli služila svojemu prvotnemu namenu obrambe proti Italiji, saj se je vojska Kraljevine Jugoslavije z nje umaknila še pred začetkom italijanskega napada leta 1941. Rupnikova linija je potekala na jugoslovanski strani rapalske meje. Z Rapalsko pogodbo, ki sta jo 12. novembra 1920 v Rapallu podpisali Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Kraljevina Italija, je bila določena meja med državama. Glejte: »Rupnikova linija,« Zgodovinsko društvo rapalska meja, pridobljeno 16. 7. 2021. URL: <https://www.rapalskameja.si/vojaska-dediscina/>.
- 12 Marija Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje v metežu druge svetovne vojne* (Cerknica: Kulturno društvo Notranjska, Javni sklad RS za kulturne dejavnosti, Območna izpostava Cerknica, 2014), 52; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 22.
- 13 Tone Ferenc, *Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941–1942* (Maribor: Obzorja, 1987), 23.

druga graščino Snežnik, vasi Kozarišče in Šmarato ter tretja Babno Polje.¹⁴

Plašen in previden prihod italijanske vojske se je vtisnil v spomin prebivalcem Loške doline. Italijani so se ob svojem prihodu bali vojakov starojugoslovanske vojske in spraševali po njih:

Govorilo se je, da bo vojska. Kakšna vojska, sem se spraševala. Kot otrok nisem vedela, kaj to pomeni. Leta 1941 so prišli Italijani. Spomnim se, ko smo nesli žegen ob veliki noči in so na Ulaki, kjer je sedaj spomenik, šli vojaki kot v paradi in ljudje so začeli govoriti: »Joj, vojska bo, vojska bo!« Bežali smo z žegnomo domov in pod posteljo sem skrila košaro – žegen, če pridejo vojaki, da ne bodo vzeli mesa. Ti takrat niso prišli v vas, samo proti Staremu trgu so šli. Kdo so bili, ne vem, spomnim se le, da sem pograbila košaro in stekla domov.¹⁵

Prišli so v cerkev v Stari trg in tako gledali ter poslušali petje. Potem so počasi lezli po Loški dolini in prišli tudi na Knežjo Njivo ter spraševali, kje so srbski vojaki (vojaki starojugoslovanske vojske, op. a.). Vaščani so bili ravno zbrani sredi vasi na Kropinovem dvorišču. Italijani so jih spraševali, ali so videli srbske vojake, pa so rekli vaščani, da so na hribu nad vašjo. Italijani so hitro odšli iz vasi.¹⁶

14 Mlakar, »Pogled v dejavnost KPS in OF v Loški dolini«, 62; Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1827, t. e. 865, a. e. 7, Kronika najvažnejših in značilnih dogodkov šolskega okoliša v Iga vasi v letih 1941–1945, 11. 4. 1946.

15 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje M. G., Pudob, 31. 1. 2014.

16 Pričevanje F. O in T. O.

Pred vojno so bili prebivalci v teh krajih dobro seznanjeni s fašističnim zatiranjem nad Slovenci na Primorskem. Nekateri izmed njih so pribežali v Kraljevino Jugoslavijo in tudi na obravnavano območje, zato je številne prebivalce zasedba Italijanov močno prestrašila.

Je prišla velika noč, so prišli Italijani. Italijani so prišli tako strahopetno. Jaz se jih spomnim, po cesti, ko so šli sključeni, so se bali, da jih bo kdo napadel. Spomnim se pa svoje mame, imam tudi en spomin, ko je videla, da so prišli Italijani. Se je naslonila na mizo pa tako jokala, samo Italijanov ne. Mi smo imeli sorodnike na drugi strani Javornikov, ki so bili Slovenci, pa so bili pod Italijani. Pri nas so se, ker je bila velika hiša, naselili s komando, jih je bilo treba streči.¹⁷

Prebivalci Loške doline so imeli do Italijanov slabšalen odnos, ki je izviral še iz časa prve svetovne vojne in pred njo, in z Italijani niso simpatizirali.¹⁸ »Nikdar jih nismo spoštovali, mi smo jim rekli Lahi ali pa makaronarji.«¹⁹ Italijanska vojska je bila znana tudi po tem, da so vojaki kradli po hišah, iskali perutnino in domače mačke, kar so potem imeli za prehrano.²⁰ »Ko so Italijani prišli v vas, so kokoši kradli in jih pobijali ter kradli po omarah.«²¹ Domačin Matija Škerbec, duhovnik iz Podcerkve, v

17 »Ivanka Kržič Zorko«, *Pričevalci*, pridobljeno 14. 7. 2021. URL: <https://4d.rtvlo.si/arhiv/pricevalci/174291299>.

18 Jože Možina, *Slovenski razkol: okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora* (Ljubljana: Medijske in raziskovalne storitve, Jožef Možina, Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba, Mohorjeva družba v Celovcu, Goriška Mohorjeva družba, 2020), 368.

19 »Franc Ravšelj«, *Pričevalci*, pridobljeno 14. 7. 2021. URL: <https://4d.rtvlo.si/arhiv/pricevalci/174383185>.

20 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 22.

21 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje M. M., Pudob, 26. 3. 2014.

knjigi *Krivda rdeče fronte* prav tako omenja, da je »tu in tam zmanjkala kaka kokoš, ki so jo ujeli, oskubili in pojedli italijanski vojaki, in pa skoro vse mačke. Kjer je bil kak star maček, ki je bil že sicer obsojen na smrt, so ga otroci ujeli in zmagoslavno nesli italijanskim vojakom, ki so otroke še obdarovali za to slastno pečenko.«²² Aprila 1941 je bilo obravnavano območje pod vojaško oblastjo 14. pehotne divizije »Isonzo«, ta pa je spadala pod vojaško oblast 11. armadnega zbora s sedežem v Ljubljani.

Najgostejša zasedba enot divizije »Isonzo« je bila tisti čas v Polhograjskih Dolomitih, Loškem Potoku in Loški dolini, kjer so bile граниčarske in razne tehnične, inženirske in topniške enote, ki so predvsem zbirale orožje, strelivo, vojaško opremo in rušile utrdbene naprave bivše jugoslovanske vojske.²³ Junija 1941 sta se v Starem trgu nahajala 6. bataljon minerjev in 10. skupina delavcev, ki sta bila neposredno podrejena 11. armadnemu zboru, posadke so bile tudi v Kozariščah in Babnem Polju.²⁴ V Starem trgu in Kozariščah je bilo še nekaj časa navzočih okoli 610 граниčarjev iz 35. zapornega odseka 5. armadnega zbora.²⁵ V Babnem Polju so italijanski vojaki od aprila do septembra 1941 izmenično po štirinajst dni ali en mesec bivali v vasi. Tam so bili tudi oddelki divizije »Ravenna« in karabinjerji, ki so ostali v vasi do februarja 1942.²⁶ Prav tako je bila tudi v Ložu italijanska postojanka še do marca 1942.²⁷ Poveljstvo 11. armadnega zbora je 20. novembra 1941 ustanovilo t. i. cono Logatec in jo podredilo poveljstvu граниčarjev s sedežem v

22 Matija Škerbec, *Krivda rdeče fronte. 3. del* (Cleveland: samozaložba, 1961), 8.

23 Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 1, Razkosanje in aneksionizem*, ur. Mitja Ferenc (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 2009), 312.

24 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 462, 470.

25 Ibid., 79.

26 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 53.

27 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 464.

Logatcu. Pod poveljstvo graničarske cone so spadale vse enote, ki so bile v coni, poveljnik cone s sedežem v Sokolskem domu v Logatcu je bil poveljnik graničarjev 11. armadnega zbora general Carlo Danioni. Cona je bila med nekdanjo rapalsko mejo in črto Šentjošt–Ljubljanski vrh–Rakitna–Mačkovec–Lužarji–Stari trg pri Ložu–Kozarišče. Njena glavna naloga je bila varovati železnico in druge javne naprave, imela je še štiri podcone, med drugim podcono Rakek, kje je bil sedež poveljstva polka.²⁸

Civilno oblast v Ljubljanski pokrajini, v katero je spadala tudi Notranjska in obravnavano območje, je prevzel Emilio Grazioli,²⁹ ki je postal civilni komisar za Ljubljansko pokrajino 24. aprila 1941. Dne 3. maja 1941 je bila Ljubljanska pokrajina priključena h Kraljevini Italiji in Grazioli je dobil naziv visoki komisar.³⁰ Pokrajina je bila upravno razdeljena na okraje in občina Stari trg je spadala pod okraj Logatec, ki je pod okupacijo štel 11 občin s 24.710 prebivalci in katerega okrajni civilni komisar je bil Umberto Rosin.³¹ Loška dolina je po popisu prebivalstva na dan 31. julija 1941 štela 5171 prebivalcev in obsegala 26 vasi (Babna Polica, Babno Polje, Dane, Iga vas, Knežja Njiva, Kozarišče, Lož, Markovec, Nadlesk, Podcerkev, Podgora, Podlož, Spodnje Poljane, Pudob, Stari trg, Šmarata, Viševak, Vrh, Vrhnika, Zgornje Poljane ter vasi Bločice, Bloška Polica, Gornje Jezero, Laze, Lipsenj in Otok, ki danes spadajo k Občini Cerknica).³²

28 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, 1, 316.

29 Več o Emiliju Grazioliju glejte: Neža Strajnar, »Emilijo Grazioli: Zavzet fašist in visoki komisar Ljubljanske pokrajine«, v: *V imenu ideologije: obrazi totalitarizmov na Slovenskem*, ur. Renato Podbersič (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020), 31–53.

30 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 37, 38.

31 Ibid., 32, 49.

32 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 62, 124–147.

Slovenem je bila sprva zagotovljena popolna kulturna avtonomija, vendar jo je okupatorska oblast postopoma začela ukinjati. Takoj je namreč izdala vrsto odredb, kot so obvezna oddaja osebnega orožja lovcev, uvedena je bila policijska ura, prepoved gibanja prebivalstva zunaj naselja, premik urinih kazalcev za eno uro naprej, dvojezični napisi, odredbe o sabotažnih dejanjih itd.³³ Prepovedali so tudi delovanje nekaterih društev. Tako je bilo 11. julija 1941 ukinjeno društvo Sokol v Starem trgu,³⁴ še naprej pa so delovali šola, sodišče, cerkev in občina.³⁵ Vsi župani so v začetku okupacije bili Slovenci in tako so tudi člani občinske uprave Stari trg ostali na svojih mestih, in sicer župan Jože Mlakar, tajnik Franc Lavrič in blagajnik Franc Plos, ki je bil tisti čas že član Komunistične partije Slovenije (KPS). Še naprej so opravljali svoje posle, le da so morali dati vsak akt v predhodno potrditev okupatorjevi kvesturi.³⁶ Občinska uprava je bila osredotočena predvsem na razdeljevanje potrebnih živil za prehrano prebivalstva.³⁷

Okupacijske oblasti so zahtevale takojšnjo oddajo orožja starojugoslovanske vojske. K takojšnji oddaji orožja sta jo pozvala tudi Narodni svet in Banska uprava: *»Narodni svet za Slovenijo poziva vse prebivalce Slovenije, vojaške obveznike in neobveznike, ki posedujejo vojaško orožje kakršne koli vrste, kakor tudi municijo, da isto takoj, najkasneje pa v roku 24 ur, izročijo najbližji žandarmerijski postaji ali občini. Tistega, ki bi tega ne upošteval, lahko zadenejo zelo hude posledice. To seveda*

33 Mlakar, »Pogled v dejavnosti KPS in OF v Loški dolini«, 62; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23.

34 Anton Avsec, »Nekaj podatkov o NOB na Notranjskem leta 1941 in partizanskem napadu na Lož«, v: *Notranjski listi I*, ur. Anton Avsec, Lojze Mlakar, Janez Šumrada (Ljubljana: Epid-Paralele, 1977), 134.

35 Možina, *Slovenski razkol*, 368.

36 Mlakar, »Pogled v dejavnost KPS in OF v Loški dolini«, 62.

37 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23.

ne velja za tiste osebe, ki so od pristojne oblasti postavljene, da vzdržujejo javni mir in red.«³⁸ In še: »Vse vojaško blago in tudi konji in druga živina, je državna last. Kdor bi tako blago plenil ali raznašal ali z njim kupčeval, bo najstrožje kaznovan, blago pa se bo odvzelo. Vse kupčije s tem blagom so neveljavne.«³⁹ Prebivalci Loške doline teh pozivov niso upoštevali. Potem ko se je jugoslovanska vojska umaknila, so za sabo puščali orožje in ostalo opremo. Prebivalci so odšli v zapuščene barake in taborišča bivše vojske, v opuščene bunkerje na Rupnikovi obrambni liniji, da bi pobrali odvrženo orožje, strelivo, razno vojaško opremo, obleke, perilo in nekaj hrane. Opuščena vojaška skladišča so bila v Vražjem vrtcu nad Babnim Poljem, v Cerovljaku nad vasjo Podgora, na Knežji Njivi in v Starem trgu. Nekaj pušk so prinesli s seboj tudi vračajoči se vojni obvezniki. Orožje in drug vojaški material je uspelo nekaterim poskriti in ga niso izročili italijanskemu okupatorju.⁴⁰ Na plakatih, ki so bili nalepljeni na hišah, je italijanski okupator zapisal: »Italijanska vojska je zasedla vaše kraje /.../ Vašo lastnino, vaše šege in navade bomo spoštovali pod pogojem, da nihče ne napade ali žali oboroženih sil, ki v vaših krajih predstavljajo fašistično Italijo /.../ Duce, prvi maršal cesarstva, poveljnik oboroženih sil, delujočih na vseh frontah, ukazuje /.../, kdor ne izroči strojnih pušk, strojnic, kanonov in zbirke orožja, se kaznuje z zaporom od enega do deset let.«⁴¹ Večino prilaščenega orožja in vojaške opreme so tako kot npr. prebivalci Babnega Polja namenili oborožitvi partizanskih enot v letu 1942.⁴² O tem priča

38 »Vojaško orožje izročite takoj oblastem!«, *Slovenec*, 12. 4. 1941, 1.

39 »Ne odnašajte vojaškega blaga!«, *Slovenec*, 12. 4. 1941, 1.

40 Mlakar, »Pogled v dejavnost KPS in OF v Loški dolini«, 60–61; Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, 1. knjiga* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960), 218.

41 Makarovič, Babno Polje in njegovi ljudje, 53.

42 *Ibid.*, 53.

ena od izjav Babnopoljcev, ki jih je zbrala etnologinja Marija Makarovič: »Podpisani sem začel aktivno sodelovati za cilje NOB spomladi leta 1942 še zelo mlad, zbiral sem vojaški material, ki ga je takrat pustila premagana stara jugoslovanska vojska, ta vojaški material sem oddajal aktivistom v vasi, kateri so ga oddajali takratni edinici bataljona Miloša Zidanška, ki je takrat taborila v gozdu nad našo vasjo.«⁴³ Člani partijske organizacije v Loški dolini naj bi med ljudi razširjali gesla, da naj ne bodo prijazni do okupatorja in naj ne upoštevajo odloka o oddaji orožja. Po nekaterih vaseh naj bi s karabinjerji iskali orožje in vojaško opremo tudi nekdanji jugoslovanski orožniki.⁴⁴

Prva fašistična organizacija, ki so jo začeli ustanavljati v Ljubljanski pokrajini, so bili centri pomoči; v Starem trgu je bil ustanovljen 24. maja 1941.⁴⁵ Za nadzor nad občinskimi centri pomoči in usklajevanje njihovega dela na okrajni ravni so ustanovili pet okrajnih con, ki so jih kot inšpektorji vodili okrajni politični komisarji. Stari trg je spadal v drugo cono, Logatec, ki je bila pod vodstvom Umberta Rossinija. Centri pomoči naj bi »vodili ustanavljanje drugih organizacij fašistične stranke, pomagali občinskim upravam in drugim krajevnim organom okupacijske civilne uprave, nadzirali civilno prebivalstvo in do ustanovitve krajevnih organov pokrajinskega podpornega zavoda skrbeli tudi za gmotno pomoč tistim, ki so

43 Ibid., 54.

44 Janez Hribar, Franc Levec, Franc Plos, Matevž Hace, Feliks Razdrih so bili prvi člani partijske organizacije v Loški dolini. Janez Hribar je bil prvi med njimi sprejet v članstvo KPS že avgusta 1939. Glejte: Mlakar, »Pogled v dejavnost KPS in OF v Loški dolini«, 62–63; Lojze Mlakar, »Komunistična organizacija in volitve v Loški dolini 1920/21«, v: *Notranjski listi I*, ur. Anton Avsec, Lojze Mlakar, Janez Šumrada (Stari trg pri Ložu: Odbor za praznovanje 500-letnice mesta Lož pri SZDL Loška dolina, 1977), 111.

45 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 58, 60.

je potrebni.«⁴⁶ Ustanovili so italijansko fašistično mladinsko organizacijo GILL (*Giuventù Italiana del Littorio di Lubiana* – Italijanska liktorska mladina Ljubljane), ki je imela sedež v Ljubljani. Člani so bili upravičeni do obleke, hrane, zato se je marsikdo odločil za vstop. Prav tako so organizirali žensko fašistično organizacijo kmečkih žena (*Massaie rurali*), ki je oskrbovala družine s hrano in drugimi stvarmi.⁴⁷ S pomočjo teh organizacij si je italijanska oblast prizadevala poitalijančiti prebivalstvo. Fašistična nacionalna stranka (*Partito Nazionale Fascista* – PNF) je vodila vse organizacije in društveno življenje ter bila edina stranka totalitarnega režima. Tako so se znotraj nje ustanovljale vse pomožne organizacije fašistične stranke.⁴⁸

V gospodarskem pogledu je italijanska okupacija v Loški dolini pomenila tudi izboljšanje položaja pri prodaji proizvodov, predvsem v trgovini z lesom.⁴⁹ Okupator je lokalnim prebivalcem nudil priložnostne zaposlitve v gozdovih, pri popravilu cest in mostov. Kljub zastraševanju prebivalstva pa v letu 1941 Italijani še niso pošiljali ljudi v internacijo ali jih streljali kot talce.⁵⁰ Prve mesece okupacije do jeseni 1941 je vsakdanje življenje ljudi, kljub nekaterim ukrepom italijanske oblasti, teklo naprej.⁵¹

Prebivalstvo Loške doline se je že po treh mesecih od začetka vojne srečalo z najvišjim predstavnikom za civilno oblast v Ljubljanski pokrajini, visokim komisarjem Graziolijem. V nedeljo, 13. julija 1941, je Grazioli obiskal sedemnajst krajev na

46 Ibid., 59.

47 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 69; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23; Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje L. K., Dane, 25. 7. 2014.

48 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, 1, 296–297.

49 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23.

50 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 57.

51 Ibid., 55.

Notranjskem, med drugim tudi Loško dolino. Program obiska je pripravilo Okrajno glavarstvo v Logatcu. Pred tem je Občina Stari trg poslala dopis župnijskemu uradu v Starem trgu s prošnjo za objavo programa in vabilo faranom za udeležbo na sprejemu visokega komisarja, na katerem je bilo obvezno tudi prisostvovanje šolske mladine. Župnik Franc Presetnik je tako dobil dve vabili, eno od občine in drugo od škofije, z navodili, kako sprejeti Graziolija v cerkvi. Grazioli se je najprej ustavil v Ložu, kjer ga je prebivalstvo pozdravilo na trgu pred cerkvijo, pripravili so mu slavalok in majhno tribuno, razobešene so bile italijanske zastave. Tu je Graziolija pozdravil podžupan Franc Škrbec ob navzočnosti župana Jožeta Mlakarja, župnika Franca Presetnika, kaplana Franca Kramariča in Jože Lovšina, občinskih odbornikov in zastopnikov šol. Grazioli je vsem predstavnikom občine dal roko in nagovoril navzoče ter rekel, *»naj bo ljudstvo lojalno do oblasti in da Italija želi prebivalstvu samo dobro«*.⁵² Sledil je obisk cerkve v Ložu, kjer so mu pevc zapeli tri cerkvene pesmi. Organist Ivan Turk je predlagal, da bi zapeli slovenske cerkvene pesmi. Župnik Presetnik je odobril z namenom, da bi Grazioli slišal tudi slovensko pesem in, kot je sam omenil, *»ker je bil zbor res dober«*. Visoki komisar se je nato z avtomobilom odpeljal v Stari trg, kjer se je zbralo prebivalstvo skupaj s šolsko mladino in predstavniki ob glavni cesti. Župan Mlakar je s predstavniki sosednjih vasi izrekel dobrodošlico visokemu komisarju, župnik Presetnik pa mu je razkazal župnijsko cerkev. Podžupan Škrbec je Grazioliju izročil spomenico, v kateri so prebivalci občine Stari trg prosili predstavnika vlade za rešitev najnujnejših gospodarskih vprašanj. Spomenico je Grazioliju izročil tudi nadupravitelj snežniške graščine Leon Šauta. Živinorejska zadruga je

52 Stane Okoliš, »Kako so pisali zgodovino«, *Obrh. Glasilo občine Loška dolina* 22, št. 2 (2021): 39.

pripravila razstavo plemenskih živali, komisar Grazioli pa jim je podaril višjo vsoto denarja za nagrade najboljšim živinorejcem.⁵³ Graziolija je zanimala možnost izkoriščanja naravnih virov, predvsem lesa in živinoreje, šolarjem pa je obljubil možnost pouka italijanščine ter vključevanje v fašistične organizacije.⁵⁴ Namen obiska visokega komisarja je bila predvsem v tem, da stopi v stik z delavskim in kmečkim prebivalstvom in, kot je poudaril, da pokaže skrb fašistične vlade za čim boljši razvoj pokrajine in prebivalcev. Poudaril je še, da Italija ne more nikakor dovoliti, da bi mirno življenje, red in razvoj v družinskem in verskem življenju motil komunizem, ki ga bo dosledno in povsod zatirala. Dodal je, da Italija prinaša red in pravico ter s tem omogoča prebivalstvu mirni razvoj in napredek.⁵⁵ V časopisu *Jutro* so še zapisali:

Nedeljsko potovanje Visokega Komisarja Eksc. Graziolija po naši Notranjski spada pač med najlepše dogodke, kar smo jim bili priče v času našega življenja pod varnim okriljem fašistične Italije. O dvojem je nas vse vnovič prepričal ta pohod, ki je predstavljal samo niz triumfalnih srečanj visokega dostojanstvenika z našim preprostim kmečkim ljudstvom: da se g. Visoki Komisar kot predstavnik najvišje oblasti med nami z iskreno vnemo in pozornostjo zanima za vsa življenjska vprašanja tega čudovitega, ponekod bogatega, ponekod siromašnega koščka zemlje in da na vsej tej zemlji živi pošten in prostodušen rod, ki rad sodeluje z vsakomer, če pride k njemu z dobro, odkrito besedo, kakor je g. Visoki Komisar v nedeljo po notranjskih trgih in vaseh nagovarjal

53 Stane Okoliš, »Obisk Visokega komisarja v Ložu in Starem trgu«, *Obrh. Glasilo občine Loška dolina* 21, št. 6 (2020): 46–47; »Obisk Visokega Komisarja na Notranjskem«, *Jutro*, 15. 7. 1941, 3.

54 Avsec, »Nekaj podatkov o NOB na Notranjskem leta 1941«, 132.

55 »Eksc. Visoki Komisar med notranjskim ljudstvom«, *Slovenec*, 15. 7. 1941, 1.

množico. Na sožitje med našim ljudstvom in oblastjo bodo brez dvoma blagodejno vplivala ponovna zagotovila visokega funkcionarja, ki na naši zemlji predstavlja izvrševalca Ducejeve volje, da bo fašistična Italija zmerom ščitila naš narod, njegovo kulturno samobitnost, njegov jezik in narodne običaje. Manifestacije, ki so se v nedeljo vrstile od Vrhnike pa do Loža in Starega trga, so pokazale, kako zna naš narod ceniti pravičnost in naklonjenost in kako zna biti zanj hvaležen z delom, disciplino in lojalnostjo. Visoki Komisar je na tem svojem obhodu potoval skozi kraje, ki spadajo med najbolj siromašne v naši pokrajini, marsikatero odposlanstvo se je s prošnjo obrnilo nanj in že na mestu je Eksc. Grazioli najpotrebnejšim razdelil nekaj podpor. Še več pa je bilo radosti ob vsej tej poti – iskrene radosti našega prebivalstva, da lahko v svoji sredi pozdravi predstavnika fašistične Italije, ki je našemu ljudstvu že s svojimi dosedanjimi ukrepi zagotovila delo in mir.»⁵⁶

Prvih mesecev sobivanja z italijansko vojsko in posadko v Ložu se spominja Jožefa Zabukovec, takrat 11-letna deklica:

Življenje med vojno je bilo zelo težko. Nas so okupirali Italijani. Bilo jih je kot listja in trave, ko so se pojavili iz snežniških gozdov. Nobenega odpora ni bilo z naše strani, niti enega strela. Potem so se italijanski karabinjerji in vojaki nastanili v Ložu. Na začetku je še kar šlo. Dobili smo karte, da smo lahko kupovali hrano. Tudi otroke so vabili, naj pridemo, če bo kaj ostalo od večerje za nas. No, in res smo hodili vsak večer čakati, da smo kaj dobili, pa še dobro je bilo. Odnos okupatorjev pa se je bistveno spremenil po partizanskem napadu na Lož 19. oktobra 1941. Po tem

56 »Obisk Visokega Komisarja na Notranjskem,« 3.

*napadu je bilo pa zares hudo. Takrat navadni ljudje še vedeli nismo, da partizani sploh so.*⁵⁷

V Loški dolini so bili posamezni primeri aretacij že v letu 1941. Na Babnem Polju so 15. avgusta 1941 zaprli štiri civiliste, ker so govorili o neprepričljivi moči italijanskega orožja. Zaradi protiitalijanskega govora in opazk je tako ljudem grozil zapor.⁵⁸ Po prvi svetovni vojni je na to območje prišlo tudi nekaj ljudi iz Primorske, ki je takrat prišla pod Italijo. »Prva zaslišanja in pripori posameznikov so leta 1941 temeljili na iskanju zvez, ki so jih imeli Primorci v okviru organizacije TIGR.«⁵⁹ Eden izmed njih je bil tudi starotrški šolski upravitelj Ivan Mercina. 24. junija 1941 je bil aretiran kot tigrovec in odpeljan v Ljubljano ter nato konfiniran v Ažirijo.⁶⁰ Njegov sin se spominja:

Kakšna dva meseca je bil zaprt v Ljubljani na sodišču, potem so ga premestili v Trst, kjer je bil obravnavan. Tam je bilo zaprtih veliko tigrovcev, a ga ni nobeden poznal. Obsodili so ga na konfinacijo. Iz Trsta ni bilo nobene zveze z njim, ni se mogel oglasiti, nič ni pisal. Nato je bil zaprt v Isernii južno od Rima. Od tam smo imeli zvezo z njim, oglašal se je, tudi mi smo mu pisali, mama pa mu je pošiljala pakete. Tam so si sami kuhali in on je bil glavni kuhar. Ohranil se

57 Jožefa Zabukovec, »Spomini na brata Franceta«, *Zaveza, glasilo Nove slovenske zaveze* 24, št. 92 (2014): 34.

58 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 61.

59 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23.

60 »1939 Stari trg – Ivan Mercina«, *Stare slike ali kako se svet spreminja*, pridobljeno 8. 4. 2021. URL: <https://stareslike.cerknica.org/2016/10/21/1939-stari-trg-ivan-mercina>; »1941 Lož – Na zdravniškem pregledu«, *Stare slike ali kako se svet spreminja*, pridobljeno 7. 4. 2021. URL: <https://stareslike.cerknica.org/2011/06/05/1941-loz-na-zdravniskem-pregledu>; ARS, SI AS 1827, t. e. 865, a. e. 7, Šolska kronika osnovne šole Stari trg pri Rakeku.

je njegov dnevnik, kamor je skrbno zapisoval vsa živila, ki ji je porabil ali dobil. V Isernii je bil do razpada Italije, ko so Angleži zasedli južno Italijo in so te internirance preselili v Bari. Nekateri mladi so odšli od tam v partizane, oče pa je bil takrat že starejši. Takšne so preselili v Afriko, tako da je živel tam do konca vojne. Nekaj časa je bil v Kairu, Tolum batu, El šatu in ne vem kje še vse. Bivali so pod šotori, proti koncu pa so živeli tudi po domovih Slovenk, ki so se tam poročile in imele domačije.⁶¹ Tudi Magušarjeva mama⁶² iz Iga vasi je bila zaprta v južni Italiji in preseljena v Afriko, ne vem pa, ali sta bila v istem taboru. Zdi se mi, da je ona prej odšla k izseljenskim družinam. Bral sem nek tekst, ki omenja tigrovcе iz Iga vasi, in mogoče je tudi ona imela kakšno zvezo z njimi. Tam bi bilo življenje razmeroma normalno, če ne bi bilo skrbi, kaj je doma. Mi smo vedeli, da je oče v Afriki, potem pa ni bilo nobene vesti več. Ko je bilo vojne konec, so bivše internirance pripeljali v Split. Oče je prišel domov julija leta 1945 in spomnim se, ko je sporočil, da prihaja.»⁶³

V juniju 1941 se je Janez Hribar, ki je bil takrat že član okrožnega komiteja KPS za Notranjsko, sestal s člani KPS in podal napotke za organizacijo Osvobodilne fronte (OF) v Loški dolini. V juliju so se začeli prvi širši skrivni sestanki OF po različnih krajih Loške doline.⁶⁴ Prvi je bil 6. julija 1941 na vrhu Markovega hriba na pobudo člana okrožnega komiteja KPS

61 »1939 Stari trg – Ivan Mercina«.

62 Med prvimi, ki so bili aretirani v Loški dolini, je bila tudi gostilničarka iz Ige vasi Ljudmila Lipovac, ki je bila odpeljana v zapor v južno Italijo in preseljena v Afriko. Glejte: »1943 Rab – Igovci v taborišču,« *Stare slike ali kako se svet spreminja*, pridobljeno 7. 4. 2021. URL: <https://stareslike.cerknica.org/2016/03/07/1943-rab-igovci-v-taboriscu>.

63 »1939 Stari trg – Ivan Mercina«.

64 Mlakar, »Pogled v dejavnost KPS in OF v Loški dolini«, 64–67.

za Notranjsko Janeza Hribarja. Sestanka, ki ga je vodil Hribar, so se udeležili predvojni organizatorji in pristaši kmečko-delavskega gibanja iz Loške doline ter predvojni člani KPS. Hribar je govoril o pomenu in nalogah OF ter o pripravah ljudi na oborožen upor proti okupatorju.⁶⁵ Do jeseni se je gibanje OF v Loški dolini že precej razmahnilo, še posebej v Ložu, Starem trgu, Vrhniki, Podcerkvi, na Babnem Polju in Babni Polici. Že na začetku jeseni je bilo sprejetih v partijo več organizatorjev in aktivistov OF. Začele so se ustanavljati tudi partijske celice po vaseh. Organizacija OF je bila vezana na organizacijo KPS.⁶⁶ V poletnih mesecih leta 1941 so bile posamezne napisne, trosilne in sabotažne akcije. »Pri tem delu so prednjačili zlasti mladi ljudje – skojevci, ki so delovali neustrahno. Po njihovi zaslugi sta 1. maja 1941 na velikih lipah v Starem trgu in Iga vasi zavihrali dve zastavi, na razvalinah loškega gradu pa so visele velike rdeče črke SSSR.«⁶⁷ V Starem trgu so parole pisali na zidove hiš, cerkve in stolpa, v Ložu na zidove sodišča in zdravstvenega doma, prekinjali so tudi telefonske zveze.⁶⁸ Do jeseni 1941, vse do napada Krimskega bataljona na Lož oktobra 1941, partizanskih enot in tudi ne večjih vojaških akcij ali odpora proti italijanski zasedbi na tem območju ni bilo.

Napad na Lož in začetek italijanske represije

Na pobudo okrožnega komiteja KPS za Notranjsko se je štab Krimskega bataljona (komandant Dušan Majcen in

65 Avsec, »Nekaj podatkov o NOB na Notranjskem leta 1941«, 134.

66 Mlakar, »Pogled v dejavnost KPS in OF v Loški dolini«, 64–67.

67 SSSR (Sojuz Sovetskih Socialističeskikh Respublik – Zveza sovjetskih socialističnih republik). Avsec, »Nekaj podatkov o NOB na Notranjskem leta 1941«, 134.

68 Ibid., 134.

politični komisar Dušan Pirjevec) odločil, da napade italijanski postojanki v Ložu in Bezuljaku. V Ložu so bile takrat nameščene italijanske enote graničarjev (156. baterija 17. topniškega polka) in inženircev. Krimski bataljon se je razdelil na dva polbataljona: prvi polbataljon (Loška, Robska in Preserska četa) je napadel Lož, drugi polbataljon Bezuljak. Prvi polbataljon je vodil Ljubo Šercer.⁶⁹

Napad se je zgodil v nedeljo, 19. oktobra 1941, zvečer.⁷⁰ Polbataljon z 52 možmi se je namestil na Starem gradu nad Ložem. Oboroženi so bili s štirimi do šestimi lahкими strojnimi in čakali v treh kolonah na znak trobente, ki je italijanske vojake klicala k večerji, polbataljon pa bi to izkoristil za napad. Trobenta se je oglasila, in Ljubo Šercer je mislil, da je to znak za zbor za večerjo, vendar je bil to znak za alarm, da so bili partizani opaženi. Šercer je dal ukaz za napad.⁷¹ Italijanska posadka je štela 62 vojakov.⁷² Polbataljon je napadel častniško menzo, bivališče vojske, pisarno baterije, pošto in konjušnico. Kljub temu da je italijanska posadka opazila partizane, je polbataljonu uspelo, da so iz treh skupin s streljanjem iz pehotnega orožja in metanjem ročnih bomb prodrli v postojanko. Pri tem so ranili devet vojakov, sedem so jih ujeli, med njimi tudi stotnika Antonia Pivottija. Odnegli so vojaško blagajno, odpeljali dva konja, zaplenili trinajst pušk in osvobodili političnega zapornika iz sodnih prostorov Franca Strleta. Polbataljonu je celo uspelo odbiti posredovanje desetih vojakov iz Starega trga, ki so se s podpolkovnikom Ruizom Arangiem, poveljnikom 10. delavske skupine, pripeljali s tovornjakom; njega in še sedem

69 Ljubo Šercer je bil aretiran 14. 11. 1941 in 22. 12. 1942 ubit skupaj s petimi drugimi partizani. Glejte: Možina, *Slovenski razkol*, 370.

70 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 168; Mikuž, *Pregled zgodovine NOB, 1. knj.*, 230.

71 Avsec, »Nekaj podatkov o NOB na Notranjskem leta 1941«, 138.

72 Mikuž, *Pregled zgodovine NOB, 1. knj.*, 230.

vojakov so ranili. Polbataljon je imel tri mrtve in pet ranjenih. V napadu je bila ubita tudi triletna deklica Božidara Tavčar. Po napadu se je polbataljon umaknil z ujetim stotnikom Antoniem Pivottijem, poveljnikom 156. baterije graničarjev in šoferjem ter ostalim plenom na Knežjo Njivo, nato na Petelinji vrh in naprej v Loški Potok.⁷³ Stotnik je označeval pot umika z rokavicami, ostrogami in pasno sponko. Drugi dan je v Lož prišel visoki komisar Grazioli v spremstvu komandanta karabinerjev podpolkovnika Lombardija in še drugih oficirjev. Posebna komisija italijanskih oficirjev je zasliševala aretirane Ložane. Nekatere so izpustili, druge pa so s kamioni odpeljali v ljubljanske zapore. Med aretiranimi so potem petnajst Ložanov zaprli za nekaj mesecev. Poveljnik karabinerjev v Starem trgu je prav tako ukazal aretirati veliko ljudi in jih zapreti v občinske prostore. Grazioli naj bi ob odhodu zagrozil Ložanom, da jim je tokrat prizanesel, v prihodnje pa da bo Lož ob najmanjšem deliktu uničen.⁷⁴ Naslednji dan, 20. oktobra zgodaj zjutraj, je odšla italijanska vojska po sledi za Krimskim bataljonom in pri tem ustrelila 19-letnega Jožeta Teliča iz Loža. Na Knežji Njivi so Italijani izvedli temeljito preiskavo; del kolone je ostal do naslednjega dne, del pa je odšel za bataljonom. Polbataljon je bil odkrit v Loškem Potoku in devetnajstim partizanom se je uspelo rešiti iz obroča ter zbežati v Ljubljano, ostale so Italijani pobili ali zajeli. Italijanske patrole so po Loški dolini iskale sumljive moške in jih tudi zaprle, nekatere v ljubljanske zapore. Italijanska posadka je bila v Ložu še do začetka decembra, ko se je iz varnostnih razlogov umaknila, potem pa v Ložu ni bilo več postojanke. Po napadu so Italijani okrepili tudi postojanko

73 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 168–69; Avsec, »Nekaj podatkov o NOB na Notranjskem leta 1941«, 138.

74 Avsec, »Nekaj podatkov o NOB na Notranjskem leta 1941«, 140.

v Starem trgu vse do 25. decembra 1941.⁷⁵ Napada na Lož se spominja pričevalka F. T.:

Nato je bilo slišat streljanje. Zvečer so čez vas (Knežja Njiva, op. a.) peljali oficirja in še pet italijanskih vojakov. Oficir je od sebe lučal vse, kar je imel, da bodo videli, kam so ga gnali in da ga bodo lahko našli. Vse so partizani potem izpustili. Ko pa so nato Italijani nekaj teh partizanov ujeli, so pa ti isti Italijani šli v zapor in pokazali, kdo je bil v napadu, in te partizane so potem ubili. Pred napadom na Lož so bili eni že organizirani, vojaških skupin pa ni bilo. Vse je bilo tajno. Po napadu se je šele razkrilo, kaj je.»⁷⁶

V zapisniku s sestanka na poveljstvu 11. armadnega zbora 21. oktobra 1941 so Italijani podali ugotovitve, da je bilo prebivalstvo pristransko, saj da v Ložu prebivalstva ni bilo na cestah, čeprav je bil praznični dan; da so skupine napadalcev prišle iz hiš, v katere pa so stopile brez orožja, ter da so iz napadenih hiš izginili vsi v njih stanujoči civilisti. Ob tem so zaključili: »Po teh dejstvih je smiselno sklepati, da smo v deželi, ki nas odločno sovraži. Torej nas obdajajo ljudje, ki sovražijo Italijane, ki z očitnim veseljem sprejemajo takšne napade, če jih neposredno ne podpirajo«.⁷⁷

Pod poveljstvom brigadnega generala Carla Danionija, poveljnika graničarjev 11. armadnega zbora v Ložu, se je po napadu odvila zasledovalna akcija za polbataljonom. Dne 23. oktobra 1941 je Danioni izdal navodila za »ureditev in obrambo posadk«. Zapisal je:

75 Ibid., 141.

76 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje F. T., Knežja Njiva, 10. 7. 2014.

77 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 170.

Treba je pregnati z dobro voljo miselnost o miru ali o premirju z orožjem; potrebno je, da se vsi, če do včeraj niso imeli tega občutka, prepričajo, da so na sovražnem ozemlju, v pravi vojni. Oblika te vojne ni briljantna, temveč je zasovražena, zahrbtna, gluha, vendar zato nič manj težka. Tukaj še ni ne simpatizerjev ne prijateljev: vsi, tudi tisti, ki se zdijo zelo mirni, tudi ženske, se lahko v vsakem trenutku razkrijejo kot napadalci in za to jim ne manjka orožja. Zato nikakršnega zaupanja, nobenih zvez, nobenega prijateljstva s civilnim prebivalstvom; posebno mladeniči naj se varujejo žensk; naj sploh ne govorijo z njimi, kajti vsako njihovo vprašanje, ki se zdi nedolžno, lahko prikriva obveščevalni namen. Treba je imeti odprte oči: podnevi in ponoči, pri pouku, pri delu, med počitkom, ob vseh praznikih.»⁷⁸

Iz tega navodila italijanski vojski se jasno kaže, da je prvi partizanski napad na tem območju povzročil veliko nezaupanje Italijanov do civilnega prebivalstva, in to kljub temu, da pri napadu ni sodelovalo. Poveljnik 2. armade, general Vittorio Ambrosio pa je glede napada na Lož in Bezuljak opozoril poveljstvo 11. armadnega zbora, da »v teh posadkah niso ukrenili vsega, kar zahtevajo razmere«, in zahteval preiskavo. Izdal je navodila za »akcijo proti upornikom« in med drugim zapisal: »Ujete upornike je treba takoj ustreliti. Sočasno z ustrelitvijo ujetnikov je treba, če je mogoče, požgati hiše. Če imajo uporniki baze v določenem kraju, jih je treba uničiti, odstraniti prebivalstvo in požgati kraj.»⁷⁹

Strah pred italijanskimi povračilnimi ukrepi je med civilnim prebivalstvom naraščal. Čeprav pri napadu na Lož prebivalci niso sodelovali, so kljub temu občutili nasilje v obliki hišnih preiskav, v katerih so Italijani odnesli raznorazne stvari, are-

78 Ibid., 175–176.

79 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 169.

tacij, zaslišanj, mučenj in zaporov. Prav tako so bila nekatera naselja izpostavljena stalnemu nadzoru Italijanov.⁸⁰ Omejili so gibanje prebivalstva, uvedli policijsko uro in vsakega, na katerega je italijanska patrulja naletela, je lahko aretirala in zaprla. Domačin Jože Zigmund iz Loške doline se spominja: »Ljudje so govorili, da so 19. oktobra 1941 četniki v Ložu napadli italijanske vojake, in ne partizani. Od tistega dne je postalo zelo strogo. Italijani so takoj vzpostavili policijsko uro, da nismo smeli biti ven iz hiše po 6. uri zvečer pa vse do naslednjega dne do 7. ure zjutraj. Ako bi italijanska patrulja koga na cesti srečala, so ga takoj aretirali in ga zaprli.«⁸¹ Kljub temu hujšega nasilja Italijanov nad civilnim prebivalstvom v prvem letu vojne ni bilo, saj se jim takrat še niso maščevali s streljanjem ali množičnim izganjanjem iz njihovih domov, kot je to sledilo v nadaljevanju vojne, v času italijanske ofenzive julija in avgusta 1942.⁸²

Za konec

V letu 1941 je italijanski okupator povzročil na obravnavanem območju štiri smrtne žrtve, od tega je bila aprila ena ubita na begu, oktobra dve med bojem in novembra ena žrtev, ki jo je ubila italijanska straža.

80 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23.

81 Možina, *Slovenski razkol*, 371.

82 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 24, 49; Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 55.

Seznam smrtnih žrtev, ki jih je povzročil italijanski okupator v Loški dolini v letu 1941⁸³

Zaporedna številka	Ime in priimek	Kraj bivališča	Leto rojstva	Datum in kraj smrti (vzrok smrti)	Status žrtve
1.	Mlakar, Marija	Babna Polica	1876	12. 11. 1941, Marof (od straže)	civilistka; ostarela
2.	Tavčar, Božidara	Lož	1938	19. 10. 1941, Lož (med bojem)	civilistka; mladoletna
3.	Telič, Jožef	Lož	1922	20. 10. 1941, Lož (v boju)	civilist; kmečki sin
4.	Žnidaršič, Jakob	Bločice	1912	13. 4. 1941, Bloška Polica (na begu)	civilist; kmečki sin

Zanimivo je tudi, da dnevno časopisje ni pisalo o partizanskem napadu na Lož, ki je za ljudi iz Loške doline pomenil prelomnico v odnosu okupatorja do njih. Nezaupljivost drug do drugega je postajala vse večja, prav tako sovražnost Italijanov do prebivalstva. To je bil prvi in zadnji partizanski napad na tem območju do pomladi 1942, ko se je začelo razvijati partizansko gibanje, s tem pa so sledile tudi partizanske akcije proti italijanski vojski. Okupator ni pozabil napada na italijansko posadko v Ložu, ki ga je v italijanski ofenzivi leta 1942 požgal ter ustrelil 26 Ložanov.

83 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 124, 128, 135–136; »Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej«, *Zgodovina Slovenije – Sistory*, pridobljeno 2021. URL: <http://www.sistory.si/zrtve>.

Italijanska ofenziva je julija in avgusta 1942 zajela Loško dolino, da očisti območje partizanskih enot, a je povzročila največ žrtev med civilnim prebivalstvom, samo v času ofenzive je padlo 138 žrtev. Veliko število civilistov so poslali v internacijo, kjer jih je v letu 1942 umrlo še 52. Ob tem moramo navesti ugotovitve zgodovinarja Staneta Okoliša, da je italijanski okupator povzročil 40 odstotkov vseh medvojnih žrtev v Loški dolini, največ med civilnim prebivalstvom, to je 239 oseb, med partizani pa je bilo 59 žrtev, od tega jih je 22 padlo v boju z italijansko vojsko.⁸⁴ Poleg streljanja in izgonov v internacijo so obstajale še druge oblike nasilja nad prebivalstvom, kot so požigi hiš in gospodarskih poslopij ter celih vasi, kraje premoženja, zaslišanja, mučenja in grožnje. Pogosto so Italijani obstreljevali okoliške hribovske vasi, iz katerih so italijanske oblasti ljudi izselile, da vaščani ne bi bili v pomoč partizanom, ti pa so nato hodili v opustele vasi. Na partizane so Italijani potem streljali s topovi ter pri tem uničevali premoženja vaščanov.⁸⁵

Italijanski okupator je opustošil Loško dolino še posebej v času italijanske ofenzive, da skoraj ni bilo vasi, ki ne bi bila vsaj delno požgana, oropana, in družine, ki ne bi imela vsaj ene žrtve italijanskega nasilja. Kljub temu pa se je italijanska vojska iz bližnje in širše okolice po kapitulaciji septembra 1943 neovirano in brez partizanskega maščevanja začela vračati prek Loške doline, Mašuna, Pivke in Knežaka proti Italiji.

84 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 71, 124–147.

85 Mirjam Dujo Jurjevčič, *Revolucionarno nasilje na južnem Notranjskem, 1941–1945* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020), 31–32, 46–47.

*Viri in literatura**Arhivski viri**Arhiv Republike Slovenije (ARS)*

SI AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, 1944–1947.

*Časopisni viri**Jutro*, 1941.*Slovenec*, 1941.*Spletni viri*

Pričevalci. »Ivanka Kržič Zorko.« Pridobljeno 14. 7. 2021. URL: <https://4d.rtv slo.si/arhiv/pricevalci/174291299>.

Pričevalci. »Franc Ravšelj.« Pridobljeno 14. 7. 2021. URL: <https://4d.rtv slo.si/arhiv/pricevalci/174383185>. *Stare slike ali kako se svet spreminja*. »1939 Stari trg – Ivan Mercina.« Pridobljeno 8. 4. 2021. URL: <https://stareslike.cerknica.org/2016/10/21/1939-stari-trg-ivan-mercina>.

Stare slike ali kako se svet spreminja. »1941 Lož – Na zdravniškem pregledu.« Pridobljeno 7. 4. 2021. URL: <https://stareslike.cerknica.org/2011/06/05/1941-loz-na-zdravniskem-pregledu>.

Stare slike ali kako se svet spreminja. »1943 Rab – Igovci v taborišču.« Pridobljeno 7. 4. 2021. URL: <https://stareslike.cerknica.org/2016/03/07/1943-rab-igovci-v-taboriscu>.

Zgodovina Slovenije – Sistory. »Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej.« Pridobljeno 2021. URL: <http://www.sistory.si/zrtve>.

Zgodovinsko društvo rapalska meja. »Rupnikova linija.«
Pridobljeno 16. 7. 2021. URL: <https://www.rapalskameja.si/vojaska-dediscina/>.

Ustni viri

*Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj*⁸⁶

- Pričevanje M. G., Pudob, 31. 1. 2014
- Pričevanje L. K., Dane, 19. 3. 2012
- Pričevanje M. M., Pudob, 26. 3. 2014
- Pričevanje F. O. in T. O., Stari trg, 9. 5. 2014
- Pričevanje F. T., Knežja Njiva, 10. 7. 2014
- Pričevanje J. S., Podgora, 21. 7. 1917

Literatura

Avsec, Anton. »Nekaj podatkov o NOB na Notranjskem leta 1941 in partizanskem napadu na Lož.« V: *Notranjski listi I*, ur. Anton Avsec, Lojze Mlakar, Janez Šumrada, 130–145. Ljubljana: Epid-Paralele, 1977.

Dujo Jurjevčič, Mirjam. *Revolucionarno nasilje na južnem Notranjskem, 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020.

86 Nekateri pričevalci niso želeli biti imenovani z imenom in priimkom, drugi so to dovolili. Z namenom poenotenja in zaščite zasebnosti sogovornika so vsi pričevalci navedeni le z začetnicami. Sledita še kraj in datum snemanja. Posnetke in prepise pričevanj ter obrazce s podatki pričevalcev hrani Študijski center za narodno spravo.

Ferenc, Tone. *Fašisti brez krinke, Dokumenti 1941–1942*. Maribor: Obzorja, 1987.

Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 1, Razkosanje in aneksionizem*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 2009.

Makarovič, Marija. *Babno Polje in njegovi ljudje v metežu druge svetovne vojne*. Cerknica: Kulturno društvo Notranjska, Javni sklad RS za kulturne dejavnosti, Območna izpostava Cerknica, 2014.

Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, 1. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960.

Mlakar, Lojze. »Komunistična organizacija in volitve v Loški dolini 1920/21.« V: *Notranjski listi I*, ur. Anton Avsec, Lojze Mlakar, Janez Šumrada, 104–112. Stari trg pri Ložu: Odbor za praznovanje 500-letnice mesta Lož pri SZDL Loška dolina, 1977.

Mlakar, Lojze. »Pogled v dejavnost KPS in OF v Loški dolini v prvem letu NOB.« V: *Notranjski listi II*, ur. Janez Šumrada, Božo Levec, 60–86. Cerknica: Kulturna skupnost občine Cerknica, 1981.

Možina, Jože. *Slovenski razkol: okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora*. Ljubljana: Medijske in raziskovalne storitve, Jožef Možina, Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba, Mohorjeva družba v Celovcu, Goriška Mohorjeva družba, 2020.

Okoliš, Stane. *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem: gradivo Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti Občine Cerknica*. Grosuplje: samozaložba, 1996.

Okoliš, Stane. »Obisk Visokega komisarja v Ložu in Starem trgu.« *Obrh. Glasilo občine Loška dolina* 21, št. 6 (2020): 46–47.

Okoliš, Stane. »Kako so pisali zgodovino.« *Obrh: glasilo občine Loška dolina* 22, št. 2 (2021): 37–39.

Podbersič, Renato in Matic Batič, ur. *Leto 1941 na Slovenskem: vojna in okupacija*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2021.

Strajnar, Neža. »Emilijo Grazioli: Zavzet fašist in visoki komisar Ljubljanske pokrajine.« V: *V imenu ideologije: obrazi totalitarizmov na Slovenskem*, ur. Renato Podbersič, 31–53. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020.

Škerbec, Matija. *Rdeča zver, pijana krvi*. Cleveland: Ameriška domovina, 1950.

Škerbec, Matija. *Krivda rdeče fronte. 3. del*. Cleveland: Samozaložba, 1961.

Zabukovec, Jožefa. »Spomini na brata Franceta.« *Zaveza: glasilo Nove slovenske zaveze* 24, št. 92 (2014): 34–37.

Italian Occupier in Lož Valley in 1941

Summary

The Lož Valley municipality is located in the southern part of the Notranjska region and was called Občina Stari trg during World War II. It was slightly larger than the present-day Lož Valley municipality, as its northern part included the villages belonging presently to the Cerknica municipality.

On 12 April 1941, the concerned area was occupied by the Italian occupier and annexed to the Province of Ljubljana, which was annexed to the Kingdom of Italy on 3 May. The occupation authorities immediately issued a series of regulations, such as the compulsory surrender of hunters' personal weapons, the imposition of curfews, the prohibition of movement of the population outside the district of their residence, the shifting of the clocks forward by one hour, bilingual signs, decrees on acts of sabotage. Certain associations were abolished, but the schools, courts, churches and municipalities continued to operate. Members of the Stari trg municipal administration remained in place. They began to set up fascist organisations, which the Italian authorities used to try to Italianise the population. From the economic point of view, the Italian occupation of the Lož Valley improved the product sales situation, especially in the trade of wood. The occupier offered the locals temporary employment in forestry, repairs of roads and bridges. Lož Valley was visited twice in 1941 by Emilio

Grazioli, High Commissioner for Civil Administration in the Province of Ljubljana. His first visit took place on 13 July 1941 and was friendly in nature, while his second visit occurred on 20 October, the day after the partisan attack on the Italian garrison in Lož. Upon departing from his second visit, he allegedly threatened the Lož inhabitants that he had spared them this time, but that Lož would be destroyed in the future if they committed the slightest offence. In 1941, there were individual cases of arrests for remarks and speeches against Italians. There were also arrests of people associated with the TIGR organisation. Despite some measures adopted by the Italian authorities, everyday life continued until the partisan attack on Lož in 19 October 1941. After this event, the Italians became distrustful of the population. The fear of Italian retaliatory measures grew among the civilian population. Although they did not participate in the attack on Lož, they still experienced violence in form of house searches (in which the Italians confiscated all sorts of things), arrests, interrogations, torture and imprisonment. In 1941, four people were killed in Lož Valley: on the run, in combat or by guards. The worst violence by the Italian army was committed during the Italian offensive in July and August 1942, which resulted in the largest number of civilian victims of the Italian reprisals, namely 138. A large number of civilians was sent to internment, where another 52 died in 1942. In addition to shootings and banishments to internment, the population suffered other forms of violence, such as the arson of houses, outbuildings and entire villages, property theft, interrogation, torture and threats. The Italian occupier caused 40% of all inter-war casualties in the Lož Valley, most of them among the civilian population, i.e. 239 people, and 59 among the partisans.

DOI: 10.55692/D.18564.22.2

Prejeto: 8. 2. 2022
1.01 izvorni znanstveni članek

Martina Grahek Ravančić¹

*Institucija javnog tužitelja
u Hrvatskoj nakon završetka
Drugoga svjetskoga rata²*

Izvleček

Prispevek analizira instituciju državnega tožilca takoj po koncu druge svetovne vojne. Organizacija dela državnega tožilstva je temeljila na izkušnjah sovjetskega pravnega sistema. To je bila institucija oblasti, ki je imela zelo široka pooblastila in zelo visoko stopnjo neodvisnosti pri svojem delu. Skozi osebo državnega tožilca se najbolje vidi, koliko je politika vplivala na pravni red v neposrednem povojnem obdobju. Državni tožilci so bili, kot je bilo pogosto rečeno, »močni varuhi revolucionarnega prava in razlagalci zahtev širokih ljudskih množic«.

- 1 Dr. Martina Grahek Ravančić, višja znanstvena sodelavka, Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, Zagreb (HR), martina@isp.hr.
- 2 Rad je nastao u sklopu projekta *Rat, žrtve, nasilje i granice slobode u hrvatskoj povijesti 20. stoljeća – WarVic* (IP-2019-04-6673) financiranog od strane Hrvatske zaklade za znanost.

KLJUČNE BESEDE: javno tožilstvo, leto 1945, Hrvatska, zakoni, sojenja

Abstract

The paper analyses the institution of the public prosecutor immediately after the end of World War II. The organisation of the work of the public prosecutor's office was based on the experience of the Soviet legal system. It was a government institution with very broad powers and a very high degree of independence in its work. It is through the figure of the public prosecutor that we can best see the extent to which the politics influenced the legal order in the immediate post-war period. It was often said that public prosecutors were "powerful guardians of revolutionary law and interpreters of the demands of the popular masses at large".

KEYWORDS: *public prosecutor's office, 1945, Croatia, laws, trials*

Koliki je bio značaj i važnost institucije Javnog tužitelja za novu vlast na području Hrvatske jasno svjedoči činjenica da je već krajem kolovoza 1944. Odjel pravosuđa Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) izdao prijedloge Komisiji za novooslobođene krajeve i prema njima je napomenuto kako je potrebno donijeti Uredbu o ustrojstvu javnih tužiteljstava te imenovati Javnog tužitelja jer je njegova "funkcija neophodna za prve dane nakon preuzimanja vlasti".³ Shodno tome Odjel za

3 Hodimir Sirotković, *Zemaljsko antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944 (Od 10. svibnja do*

pravosuđe donosi prijedloge novih normativnih akata – od kojih se jedan odnosio na organizaciju javnog tužiteljstva.⁴ Početkom siječnja 1945. Predsjedništvo ZAVNOH-a, Povjereništvo pravosuđa donosi godišnje izvješće u kojem iskazuje potrebu za postojanjem zastupnika javnih interesa u kaznenim predmetima i “*branioca interesa države i naroda u ostalim procesima*”.⁵ Prvi cjeloviti propis o javnom tužiteljstvu predstavljala je Odluka Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) o ustanovljavanju i dužnosti Javnog tužitelja Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) od 3. veljače 1945. godine.⁶ Odlukom je Javno tužiteljstvo organizirano kao poseban i jedinstven organ, a utvrđene su mu nadležnosti i uređenje.

Prema Odluci zadaci javnog tužitelja DFJ bili su:

“da vrši nadzor radi pravilnog ispunjavanja zakona od strane svih ministarstva, komisija i komiteta Savezne vlade i vlada narodnih republika i njima podčinjenih upravnih organa i ustanova, kao i od strane službenih lica i građana (čl. 1.); da poduzima u zakonu predviđene radnje kod sudova i upravnih organa radi zaštite općenarodne imovine i ispunjavanja državnih privrednih planova, kao i radi zaštite prava i na zakonu osnovanih interesa države, državnih ustanova i

31. *prosinca*) (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1975.), 279–281.

4 Ibid., 282–284.

5 Hrvatski državni arhiv, Ministarstvo pravosuđa Narodne Republike Hrvatske (dalje: MIN PRAV NRH) 290, kut. 20, Godišnji izvještaj Povjereništva pravosuđa ZAVNOH-a za 1944., 200/45, 11. 1. 1945.

6 *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije* (Beograd), 4 (1945); Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: JT SRH) 421, predmetni spisi, kut. 92, 1945.

poduzeća, državnih organizacija i građana; da vrši gonjenje krivičnih djela (čl. 2.)”⁷

Prvi dio nadležnosti javnog tužitelja koji se odnosi na pitanje kontrole zakonitosti državne uprave i pravosuđa bio je propisan Odlukom o ustanovljenju i nadležnosti javnog tužitelja DFJ, dok je djelokrug tužilaštva u vezi s kaznenim progonom bio razrađen Uputstvom za organizaciju i rad javnih tužilaca od 25. travnja 1945.godine.⁸

Odluka iz veljače propisivala je dva načela organizacije i rada javnog tužiteljstva: princip jedinstvenosti i princip neovisnosti. Princip jedinstvenosti značio je da je Javno tužiteljstvo ustrojeno kao jedinstveni organ, a princip neovisnosti određen je čl. 6. Odluke i prema njemu Javno tužiteljstvo je funkcionalno neovisan organ, ali isključivo u odnosu na mjesne organe državne vlasti, dok republički i savezni organi nisu obuhvaćeni ovim principom. Daljnja izgradnja javnog tužiteljstva slijedila je 14. svibnja 1945. kada je doneseno privremeno Uputstvo za postavljanje javnih tužitelja i njihovog pomoćnog osoblja. U njemu su razrađena pravila o imenovanju iz Odluke AVNOJ-a. Slijedeći korak u normativnom pogledu predstavljao je dopis Javnog tužitelja DFJ (od 10. listopada 1945.) prema kojemu su određena pravila za organizaciju kotarskih tužiteljstava. Ovakva odluka bila je potaknuta činjenicom da se sustav borio s nedostatkom kadrova, pa se u slučaju potrebe moglo bez posljedica mijenjati kadrove među kotarskim i okružnim

7 Arhiv Jugoslavije, Prezidijum narodne skupštine Federativne narodne republike Jugoslavije (dalje: PNS FNRJ) 15, kut. 12, 211., 212.; Rudolf Legradić i Mirko Besarović, *Narodni sudovi i javno tužništvo u novoj Jugoslaviji* (Beograd: Udruženje pravnika FNRJ, 1948.), 35.; Jakov Blažević, “Javni tužioc, organi opće narodne kontrole”, *Vjesnik* (Zagreb), 31. 5. 1945., 1.

8 *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije* (Beograd), 41 (1945).

tužiteljstvom.⁹ Jednostavnije rečeno prema organizacijskom izvješću proizlazi kako “Široku perspektivu funkcija Javnog tužioca dobili smo poslije prvih konkretnih Uputstava dobijenih od Javnog tužioca demokratske, federativne Jugoslavije i nakon što smo se upoznali sa načinom organizacije, nadležnošću i radom Sovjetskog tužništva.”¹⁰

Prema postojećim pravnim propisima institucija javnog tužitelja bila je organ izvan sustava organa izvršne vlasti, dapače, Javni tužitelj imao je pravo vršiti nadzor nad zakonitim ponašanjem organa izvršne vlasti.¹¹ Na vrhu sustava bio je Javni tužitelj DFJ,¹² njega i njegove zamjenike birala je Savezna skupština. Sa savezne razine postavljani su tužitelji federalnih

9 Goran Ilić i Marina Matić Bošković, *Javno tužilaštvo u Srbiji – Istorijski razvoj, međunarodni standardi, uporedni modeli i izazovi modernog društva* (Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2019), 18.

10 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 22/45, 9. 6. 1945.

11 Ako se usporede nadležnosti javnog tužitelja prema Zakonu iz 1929. godine i javnog tužitelja prema Odluci AVNOJ-a iz 1945. jasno proizlaze brojne razlike. Prema zakonu iz 1929. državni tužitelj bio je zadužen za “nadzor nad ispunjavanjem Krivičnog zakonika ukoliko su bila u pitanju dela koja se gone po službenoj dužnosti”, a nadzor se provodio sudjelovanjem u kaznenom postupku u kojem je tužitelj imao optužnu funkciju. Za razliku od toga, poslijeratni tužitelj je nadzirao “ispunjavanje svakog zakona, ima mogućnost sudelovanja ne samo u krivično-sudskom postupku, nego i u građansko-sudskom postupku i upravnom postupku, kao i neograničenu mogućnost da ospori pravosnažne odluke i presude”. Vidjeti: Ilić i Matić Bošković, *Javno tužilaštvo u Srbiji*, 16–17.

12 Za prvog javnog tužitelja Demokratske Federativne Jugoslavije imenovan je dr. Joža Vilfan, odvjetnik iz Kranja. Na početku svog mandata naveo je kako zakonitost mora “postati jedan od fundamentalnih zahtjeva demokratizma u zemlji” i to ne samo zbog naroda koji od javnog tužitelja očekuje pravnu sigurnost nego i zbog protivnika novog sustava koji u nezakonitostima vide prostor za svoje djelovanje. Vidjeti: Nada Kisić Kolanović, “Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u

jedinica (republika i pokrajina) na prijedlog Zemaljskih antifašističkih vijeća. Federalni tužitelji organizirali su zaduženja unutar svojih teritorijalnih ovlasti, uz potvrdu Javnog tužitelja DFJ.¹³

Tijekom 1945. unutar tužiteljstva djelovala su slijedeća odjeljenja: građansko, kazneno, opće-organizacijsko, personalno, odjeljenje općeg nadzora, i odjeljenje za suradnju s Odjeljenjem za zaštitu naroda (OZNA) te administrativni i računovodstveni odsjek. Organizacijski temelji Javnog tužiteljstva postavljeni su od strane Javnog tužitelja NR Hrvatske, Jakova Blaževića¹⁴ u završnici Drugoga svjetskoga rata, za vrijeme završnih operacija u Dalmaciji. U to vrijeme on se nalazio u Šibeniku, a prelaskom u Zagreb započela je ozbiljnija i sveobuhvatnija izgradnja javnog tužiteljstva. Tako je primjerice ured javnog tužitelja za grad Zagreb formalno počeo s radom 5. lipnja iako je pravi rad započeo tek krajem mjeseca, 24. lipnja 1945.¹⁵ Postepeno, kroz lipanj i srpanj 1945. u Hrvatskoj je bilo organizirano 15 javnih tužiteljstava (nedostajali su Javni tužitelji za novogradiški, varaždinski, virovitički okrug te okrug Slavonski Brod), a do kraja godine je organiziran i cijeli sustav.¹⁶

Hrvatskoj 1945.–1952. godine,” *Časopis za suvremenu povijest* 24, br. 1 (1992): 49–99, 59.

13 Legradić i Besarović, *Narodni sudovi i javno tužništvo*, 35.

14 Za detalje o biografiji Jakova Blaževića vidjeti: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2122> Pristupljeno 16. 11. 2021.

15 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 153/45, 27. 7. 1945.; Josip Jurčević, Katica Ivanda, “Djelovanje jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova u Hrvatskoj potkraj Drugoga svjetskog rata i u poraću,” *Društvena istraživanja* 15, br. 6 (2006.): 1063.–1086., 1074.

16 Javni tužitelj za dubrovački okrug u izvješću za srpanj navodi kako njegov rad još početkom tog mjeseca nije započeo. HDA, JT SRH 421, kut. 5, 51/45, 18. 7. 1945. Javno tužiteljstvo za Gorski kotar počelo je s radom početkom srpnja. HDA, JT SRH 421, kut. 5, 85/45, 8. 8. 1945.;

Prema organizacijskom izvješću najvažniji, početni zadatak bio je organizacija personalnog odjeljenja i odjeljenja općeg nadzora. Tek pravilnom uspostavom ovih sastavnica mogao se, kako se napominje očekivati kvalitetan rad u budućnosti.¹⁷ Upravo odjeljenje općeg nadzora najbolje ocrtava širinu ovlasti javnog tužitelja. Dovoljno je reći da je ovo odjeljenje bilo nadležno za kontrolu cjelokupnih organa vlasti (Narodno oslobodilačkih odbora), privredne djelatnosti i društvenih organizacija.

No, ipak u početku svog djelovanja – iako sasvim očekivano – većinom su samo kaznena odjeljenja dobila pozitivnu ocjenu svog rada te je utvrđeno kako će se zbog opsega posla trebati dodatno povećati upravo ovi odjeli.¹⁸ Prvi zapisnik sa sastanka svih odjela javnog tužitelja Hrvatske iz lipnja 1945. navodi kako iz izvješća javnih tužitelja pojedinih okruga proizlazi da se “*osnovna orijentacija izgubila, a time rad prešao u obični birokratizam.*” Posebno se izdvaja pitanje personalnih odnosa tj. “*ocjene političkog autoriteta i uticaja na narod te poznavanja problema organizacije Narodno-Oslobodilačkog pokreta.*”¹⁹ Zanimljivo je primijetiti kako ozbiljan i cjelovit rad još nije ni započeo, a već se “*izgubila osnovna orijentacija.*” Nije neopravdano pitati se kakva su zapravo bila očekivanja od javnog tužiteljstva i je li bilo realno da se ona, kao takva uopće ispune? Nadalje, napominje se kako se pri sastavljanju izvješća treba povezati s političkom situacijom. Najvažnija pitanja su “*političke naravi*”, a najbolje će se riješiti kroz redovito obavještanje o zakonima, njihovom duhu i primjeni.²⁰ I

Javno tužiteljstvo za okrug Bjelovar počelo je s radom iza 20. srpnja.

HDA, JT SRH 421, kut. 5, 36/45, 20. 7. 1945.

17 HDA, JT SRH 421, predmetni spisi, kut. 92, 1945. bb

18 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 22/45, 9. 6. 1945.

19 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 15/45, 4. 6. 1945.

20 Usp. Nada Kisić Kolanović, “Neka pitanja općeg usmjerenja jugoslavenske

to se smatralo početnim zadatkom za sva odjeljenja javnog tužiteljstva. Kroz tisak trebalo je upozoriti i na činjenicu da “*protunarodni elementi*” potiču uvjerenje u narodu o privremenosti nove vlasti. Što je isto tako bio važan izazov s kojim su se uredi javnih tužitelja morali pozabaviti. Krajem srpnja iznose se i prvi statistički podaci o radu kaznenog odjeljenja. Po pitanju političkog kriminala Odjel je primio 1.158 predmeta, dok su po pitanju općeg kriminala primljena 272 predmeta. Zaključuje se kako su u postojećim uvjetima postignuti značajni rezultati, no napominje se da je posao istražitelja sveobuhvatan i kako bi zbog opsega postavljenih zadataka njihov broj trebao bit znatno veći.

Jedan od izričitih zadataka javnih tužitelja je redoviti obilazak i iscrpno izvještavanje o stanju u kaznenim zavodima i logorima na području svoje nadležnosti.²¹ Prema dostupnim dokumentima nerijetko se napominje kako su logori i zatvori još uvijek poprilično popunjeni (radi se uglavnom o kolovozu 1945.) i u većini njih ne vladaju dobri uvjeti za život. Za ilustraciju navodim izvješće iz okruga Varaždin u kojem se upućuje na određene nepravilnosti. Tako je primjerice u logoru Maruševac prije amnestije bilo oko 500-600 zatvorenika – muškaraca i žena. Svi su smješteni zajedno pa ima “*slučajeva nemorala*”. U zatvoru OZN-e u Zlataru također ima nepravilnosti, “*zatvorenici spavaju po raznim sanducima koji su nabacani u te prostorije /.../*”.²² U zatvorima i logorima OZN-e u Zagrebu također je zabilježena slična situacija. U zatvoru u Petrinjskoj ulici bilo je “*oko 170 do 200 zatvorenika*”. Oni su se uglavnom žalili na tjesne prostorije, slabu prehranu, nemogućnost preuzimanja paketa koje su dostavljali članovi

teorije prava 1945.–1956. godine,” *Časopis za suvremenu povijest* 21, br. 1–3 (1989): 90.

21 HDA, JT SRH 421, predmetni spisi, kut. 92, 1945. bb

22 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 16/45, 18. 8. 1945.

njihovih obitelji i dug boravak u zatvoru – bez ispitivanja.²³ Ovo posljednje bio je problem u više slučajeva, no istražni postupak nikako nije dostizao onu razinu s kojom bi javni tužitelji pojedinih okruga bili zadovoljni. Javni tužitelj za Baniju u svojem izvješću osvrće se samo na civilni logor za pripadnike Kulturbunda u kojem je u kolovozu bilo smješteno 75 osoba. Navodi kako je *“kažnjenički logor obišao. Vlada priličan red i disciplina, jedino sam komandant nepravilno se odnosi prema kažnjenicima. Poduzeli smo mjere da ga smijenimo.”*²⁴ Veliki problem s likvidacijom logora imali su i na području okruga Virovitica. Prema podacima na tom području bilo je pet logora s oko 700-800 ljudi. Radilo se ponajviše o muškarcima i ženama koji su se povlačili pred Jugoslavenskom armijom (JA), u svibnju 1945. godine.²⁵ Na isti problem upozoravali su iz okruga Nova Gradiška. Prema riječima javnog tužitelja *“Stanje u zarobljeničkim logorima bilo je veoma teško, te je dalo povoda raznim neprijateljima našeg pokreta, da nas napada a negoduju takodjer i mnogi pristaše NOP-a, što se to pitanje već jednoć ne likvidira, krivci ne kazne a logori ne raspuste”*.²⁶ Učestala izvješća o logoru Stara Gradiška dostavlja Javni tužitelj za okrug Daruvar. Upozorava na nepravilan rad i nedostatan angažman uprave logora te manjak logorskog osiguranja. U izražavanju svog stava je vrlo direktan i postojan.²⁷ Unatoč upozorenjima na brojne manjkavosti, sustav se nije značajnije

23 HDA, JT SRH 421, predmetni spisi, kut. 92, 1945. bb

24 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 51/45, 19. 8. 1945.

25 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 122/45, 22. 8. 1945.

26 Vladimir Geiger, Mate Rupić, Zdravko Dizdar, Šimun Penava, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti, sv. 2: Slavonija, Srijem i Baranja* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006), 268.

27 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 462/45, 5. 12. 1945.

mijenjao (barem ne na bolje) pa su se dopisi javnih tužitelja morali ponavljati s vremena na vrijeme.

O radu građanskih odjeljenja ima značajno manje podataka. No, postepeno kroz kolovoz većina izvješća iznosi kako se povećava broj građanskih predmeta pred kotarskim narodnim sudovima što je određen pokazatelj normalizacije društvenog života. Prema prvotnim izvješćima građansko odjeljenje, primjerice u Zagrebu, započelo je s radom krajem lipnja. Prema upisniku većina zaprimljenih predmeta odnosila se na povrat oduzete imovine (227 slučajeva) i brakorazvodne parnice (129 predmeta). Zanimljivo je kako u obrazloženju stoji da je sud odobravao razvod braka *“jedino u takvim slučajevima gdje je bilo očito i jasno, da brak već faktično i ne postoji i gdje bračni drugovi već kroz dulje vrijeme odvojeno žive /.../”*.²⁸ Štoviše navodi se kako *“strankama pogoduje svakako i to, što su presude kotarskih narodnih sudova, iako u biti pravedne i pravilne, često nedovoljno obrazložene, pa ne djeluju uvjerljivo na stranke, te uslijed toga stranke više puta ulažu i nepotrebne žalbe”*.²⁹ Ako gledamo sveukupno, u dostupnim izvješćima javnih tužitelja znatno manje pažnje poklanjalo se radu građanskih odjeljenja i uglavnom se to odnosilo na pojedinačne slučajeve koji su zbog nekih specifičnosti predstavljali problem, a samim time i uključivanje javnog tužitelja. Ipak, krajem godine i građanska odjeljenja zahtijevaju veći broj referenata s obzirom da ih do sada skoro i nije bilo, a njihove zadatke izvršavali su većinom pomoćnici kaznenog odjeljenja.³⁰

Prema izvješću javnog tužitelja Hrvatske namijenjenom javnom tužitelju DFJ, iz druge polovice kolovoza proizlazi kako Odjeljenje OZN-e još nije organizirano te se svakog

28 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 153/45, 27. 7. 1945.

29 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 97/45, 29. 8. 1945.

30 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 244/45, 6. 10. 1945.

dana očekuje dolazak nadležne osobe. Samim time rad okružnih javnih tužitelja po ovom pitanju ne udovoljava jer “okružni načelnici OZNE nisu od pretpostavljenih im organa OZNE primili još nikakova Uputstva /.../”. Napominje se da su “Uputstva koja su dostavljena Okružnim Javnim tužiocima u vezi sa organizacijom i radom Odjeljenja OZNE jednostrani i samozvani akt Javnog tužioca”.³¹ Bilo je tumačenja po kojima podatke konspirativne naravi OZNA može davati javnim tužiteljima samo posredovanjem javnog tužitelja DFJ. To je u konačnici znatno usporavalo posao pa se puno puta urgiralo kako bi se popravili odnosi između institucija koje su imale važne zadatke pred sobom i od kojih se, između ostalog očekivala suradnja, ekspeditivnost i prije svega učinkovitost.³² U drugoj polovici rujna 1945. započelo je s radom odjeljenje OZN-e, no još uvijek je izostao sistematizirani rad odjeljenja te su se zadaci svodili na davanje informacija i sitne intervencije.³³

Glavno težište u radu personalnog odjeljenja, barem u počecima, odnosilo se na izbor i organizaciju narodnih tužitelja po tvornicama, poduzećima i selima – kao demokratskom principu pri radu javnih tužiteljstava, ali i nužnoj poveznici u suradnji s narodnim masama.³⁴ Bilo je iznimno važno da ovo pitanje bude svakodnevno prisutno u dnevnom tisku i javnost redovito upućivana u značaj i važnost narodnih tužitelja. Vrlo konkretno to opisuje napis iz *Primorskog Vjesnika* u kojem stoji kako “/.../ iza svakog narodnog tužioca stoji narod, koji ga je izabrao i čija je snaga nesalomljiva”.³⁵ Javni tužitelj Hrvatske, Jakov Blažević objavio je u *Vjesniku* članak

31 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 134/45, 24. 8. 1945.

32 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 134/45, 24. 8. 1945.

33 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 187/45, 19. 9. 1945.

34 Kisić Kolanović, “Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema,” 61.

35 “Narodne tužioce štiti narodna demokracija!”, *Primorski vjesnik* (Rijeka), 19. 10. 1945., 2.

o važnosti onodobnih narodnih tužitelja kao organa opće narodne kontrole.³⁶ Zbog svoje važnosti, članak je pročitao i na zagrebačkom radiju. Napomenuto je kako je nužno razjasniti pojam funkcije narodnog tužiteljstva, “*razlučiti ga od njegove sudsko – krivične funkcije*”.³⁷ O važnosti narodnih tužitelja svjedoči i izvješće javnog tužitelja za Biokovsko – Neretvanski okrug s napravljenim planom ustanova u kojima bi trebalo provesti izbor narodnih tužitelja. Koliko je zadatak bio značajan svjedoči i činjenica da je povjeren dr. Rudolfu Legradiću.³⁸ Krajem srpnja u evidenciji je bilo zavedeno preko 500 narodnih tužitelja.³⁹ Za područje grada Zagreba, u listopadu 1945. “*ustanovljeno je da preko polovice kadra narodnih tužilaca nezadovoljava pa ćemo nakon izbora otpočeti sa čišćenjem kadra*”.⁴⁰ Unatoč uložnim naporima i sam Javni tužitelj za Hrvatsku J. Blažević napominje kako se teško snalaze u zadacima općeg nadzora. I kako funkcija narodnog tužitelja nije u punom smislu zaživjela i postigla očekivane rezultate. U istom smislu obavješten je i Javni tužitelj DFJ sredinom rujna: “*U vezi sa narodnim tužiocima treba napomenuti da do sada nikakovu aktivnost i korist nisu dali narodni tužiocima kod ustanova naše vlasti, ministarstava, narodnih odbora i slično /.../*”⁴¹

36 Blažević, “Javni tužiocima, organi opće narodne kontrole”, 1. O stavovima Jakova Blaževića vidjeti i: Jakov Blažević, *Tražio sam crvenu nit* (Zagreb: Zagreb, 1976.), 121, 225.; Kisić Kolanović, “Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema,” 51.

37 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 22/45, 9. 6. 1945.

38 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 8/45, 14. 7. 1945.

39 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 153/45, 27. 7. 1945.

40 HDA, JT SRH 421, kut. 5, Izvještaj o radu odjela općeg nadzora Javnog tužioca za grad Zagreb za period 16. X.–31. X. 1945. (bez broja)

41 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 187/45, 19. 9. 1945.; HDA, JT SRH 421, kut. 5, 76/45, 18. 10. 1945.

Politički element u radu javnih tužitelja imao je gotovo pa presudni značaj. Stoga ne čudi kako se napominje da je od posebne važnosti utvrditi suradnike s okupatorom na političkom i privrednom polju. Naglasak je stavljen na industrijalce i kulturne radnike. Napomenuto je kako je po ovom pitanju nužan angažman javnog tužitelja jer će u suprotnom *Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* (24. travnja 1945.)⁴² postati suvišna, a izvanredni sudovi zaduženi za suđenja po ovoj odluci neće ispuniti svoje zadatke – posebice stoga što je predviđeno vrijeme njihova djelovanja razmjerno kratko.⁴³ Industrijalci su bili zanimljivi ponajviše zbog imovine koja je u ovakvim slučajevima najvećim djelom konfiscirana, a kulturni radnici zbog utjecaja i statusa u društvu. Koliko je pitanje konfiscirane imovine bilo važno potvrđuje i nastup sa savjetovanja narodnih sudaca Federalne Hrvatske na kojem je istaknuto: “*Naročitu pažnju treba posvetiti neriješenim predmetima konfiskacije. Kod rješavanja tih predmeta treba postupati najsavjesnije i najhitrije, jer se radi o imovini narodnih neprijatelja, koja mora biti sačuvana za državnu zajednicu*“.⁴⁴ Osim toga, nova vlast ovo pitanje normirala je više puta.⁴⁵ Stoga

42 *Službeni list Demokratske Federalne Jugoslavije* (Beograd), 2 (1945), 17; Ivo Lapenna, *Zbornik zakona, uredaba i naredaba* (Zagreb: Narodne novine; Službeni list Federalne Hrvatske, 1945.), 24-25.; Hodimir Sirotković, *Zemaljsko antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1945 (Od 1. siječnja do 25. srpnja)* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1985), 650-653.

43 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: Od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga; Hrvatski institut za povijest, 2006.), 63.; Jera Vodušek Starić, *Prevzem oblasti 1944-1946* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992), 188, 190.

44 “Sa zemaljskog savjetovanja narodnih sudaca Federalne Hrvatske”, *Vjesnik* (Zagreb), 12. 12. 1945., 4.

45 Zakon o konfiskaciji i izvršenju konfiskacije (9. lipnja 1945.), Zakon o biračkim spiskovima (10. kolovoza 1945.) i Zakon o krivičnim djelima

ne čudi činjenica da se konfiskacija imovine često spominje i u izvješćima javnih tužitelja. Kao primjer izdvojila bih podatke iz sumarnih izvješća u kojima se navodi da je u okrugu Slavonski Brod bilo ukupno 6.500 slučajeva konfiskacije, a “*posao je uglavnom završen*“. Štoviše u Slavonskom Brodu, Novoj Gradišci, Vinkovcima i Slavonskoj Požegi obavljeno je 90% posla.⁴⁶ Jednako tako Javni tužitelj za okrug Banija u svom izvješću navodi kako su sva iole značajnija industrijska poduzeća na njegovom okrugu konfiscirana (npr. Cigłana Turković u Sisku, Cigłana u Glini, Štedionica u Kostajnici i dr.).⁴⁷ Po pitanju ekonomske suradnje s neprijateljem značajna je bila aktivnost i javnog tužitelja za Sušak. U svom izvješću jasno napominje: “*Okružni sud u Sušaku kod presudjivanja ovih krivica pokazao se na visini i time korigirao raniju praksu kojoj su se stavljale opravdane zamjerke. Kod izricanja kazne optuženima sud je pored kazne prinudnog rada (ili lišenja slobode) izricao redovito konfiskaciju poduzeća ili radnje /.../*.”⁴⁸ Za okrug Zadar Javni tužitelj također navodi kako se cjelokupni posao kaznenog odjeljenja u studenom odnosio na pitanja privredne suradnje s okupatorom. Njegovim osobnim angažmanom je “*obuhvaćena sva važnija industrija na okrugu, izuzev motornih mlinova, čiji su se vlasnici, većinom lojalno držali prema N.O. Pokretu*.”⁴⁹ Javni tužitelj Srednje dalmatinskog okruga također

protiv naroda i države (25. kolovoza 1945.) *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije* (Beograd), 40 (1945).; *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije* (Beograd), 59 (1945).; *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije* (Beograd), 66 (1945). Vidjeti: Tomislav Anić, “Normativni okviri podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944.–1946.,” *Časopis za suvremenu povijest* 39, br. 1 (2007): 39.

46 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 76/45, 18. 10. 1945.

47 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 75/45, 5. 12. 1945.

48 HDA, JT SRH 421, kut. 5, Pov. 339/45, 11. 12. 1945.

49 HDA, JT SRH 421, kut. 5, Pov. 353/45, 17. 12. 1945.

potvrđuje kako je glavni zadatak kaznenog odjeljenja otpadao na privrednu suradnju. Istrage u tim predmetima vodilo je isključivo Javno tužiteljstvo – što još jednom svjedoči o važnosti ovih presuda. Pred ovo tužiteljstvo stavljeni su vrlo kratki rokovi pa kvaliteta odrađenog posla nije svugdje bila “na visini”, a istražni materijal nije bio “svestran ni potpun”, no unatoč tomu “ovim radom je preko devedeset od sto industrije na našem okrugu zahvaćeno, a zahvaćeno je industrijskih poduzeća i sa drugih okruga”. Zaključno, napominje se kako: “politički efekat presuda, i ako nisu objavljene kroz štampu, bio je širokim masama grada veoma povoljan.”⁵⁰

Osim toga, nerijetko se u izvješćima javnog tužitelja naglašava potreba da se izdaju upute prema kojima bi optužbu pred vojnim sudovima zastupali javni tužitelji s obzirom da “ogromni dio sudjenja pred Vojnim sudovima ima danas politički karakter”.⁵¹ Konkretnije, javni tužitelji okruga i gradova, u dogovoru s vojnim sudovima, preuzimali su sve istrage i zastupanje optužbe pred vojnim sudovima u svoje ruke.⁵² Istražitelji pri vojnim sudovima imenovani su organima javnog tužitelja okruga. Više puta je napominjano kako treba ozbiljno pristupiti čišćenju logora i zatvora s obzirom da “ima veliki broj zatvorenika i da je ekspeditivnost naših sudova neodgovarajuća potrebama, koje diktiraju političke prilike u zemlji i van nje.”⁵³ Iako, načelno upućuje na suprotno ponašanje dopis javnog tužitelja Hrvatske namijenjen javnom tužitelju za okrug Lika, navodi kako “Presude vojnih sudova često su i suviše stroge, s

50 HDA, JT SRH 421, kut. 5, Pov. 121/45, 5. 12. 1945.

51 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 22/45, 10. 7. 1945.; Jurčević i Ivanda, “Djelovanje jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova”, 1077.–1079.

52 Josip Jurčević i Katica Ivanda, “Ustrojavanje sustava jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova tijekom Drugog svjetskog rata i poraća,” *Društvena istraživanja* 15, br. 4–5 (2006.): 908.

53 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 34/45, 2. 7. 1945.

obzirom na okolnost da je rat završen i dobijen te da treba težiti sredjivanju i normalizaciji opštih prilika. Time se treba rukovoditi kod donošenja presuda i odmjeravanja kazna. I vojni sudovi i javni tužilac treba da sa svoje strane utiču na normalizaciju sadašnjeg stanja, te da njihove odluke i stanovišta budu uskladjene sa opštim naporima narodnih vlasti".⁵⁴ Zanimljiv mi je zaključak javnog tužitelja Hrvatske koji u svojim sumarnim ocjenama navodi: „*Javni tužilac Like postaje neki lički diktator. Po predmetima u vezi sa čl. 28 Zakona o konfiskaciji zatražio je od sudova da mu sve predmete prethodno dostave da on donese rješenje.*” Svojim angažmanom utvrdio je kako su od 202 predmeta konfiskacije 164 neutemeljena. „*Tu se mnogo griješilo i bilo je sirotinje kojoj su redom sve konfiscirali /.../*”. Iako je njegov rad u tom smislu pozitivno ocijenjen, zamjera mu se da je on „*sa svojom aktivnošću i svojim ličnim prestižom bacio sud u zasjenak. Trebao je održati konferenciju na kojoj bi ukazao na pravilan put u tim pitanjima, a ne da on uzima ingerenciju suda, jer ne smije da bude okrnjena kompetencija suda*”.⁵⁵ Posljednja opaska zapravo puno govori o utjecaju javnog tužitelja na ondašnje sudstvo.

Pozitivni element u radu tužiteljstva odnosio se na suzbijanje lokalne samovolje u radu. U prvom redu izvješća tu spominju jedan opći interes za područje Istre „*/.../ jer tamo se stiču razni interesi i dolazi do veće zaoštrenosti.*” Osim toga, tisak u Istru ne dolazi redovito. Problemi koji se javljaju leže u ljudima „*koji se tamo šalju*”. Oni se „*slabo ponašaju i nosioci su jedne politike, koja je nama strana. Oni bremzaju naše sudove u sudjenju prikazujući to, kao nešto za sada još nepotrebno*”.⁵⁶ Problemi s osobljem nisu prisutni samo pri organiziranju

54 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 85/45, 7. 8. 1945.

55 HDA, JT SRH 421, predmetni spisi, kut. 92, 1945. bb; Josip Hrnčević, *Svjedočanstva* (Zagreb: Globus, 1984.), 108.

56 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 15/45, 4. 6. 1945.

sudova nego se oni nastavljaju i kroz listopad iste godine. Iz izvješća jasno je kako na području Istre još uvijek ne funkcioniraju ni organizacija javnog tužiteljstva, ni nadležni sudovi.⁵⁷ Kao razlog navodi se činjenica da se ta područja nalaze pod Vojnom upravom i stoga se ne mogu primjenjivati zakonske odredbe koje izdaju federalne vlasti. U tom smislu veliki problem za novu vlast predstavljalo je i pitanje grada Rijeke. Javni tužitelj navodi: “*Uložili smo sve sile da na Rijeci pronadjemo jednog Talijana Riječanina za tužioca grada Rijeke, koji bi bio organ Javnog tužioca za Istru, ali ga nismo mogli dobiti ni jednoga, koji bi mogao odgovarati tome zadatku*”.⁵⁸ S obzirom na nepostojanje javnog tužitelja svi krivični predmeti s područja Rijeke upućivani su javnom tužitelju za Istru, no većina njih nije rješavana.⁵⁹ Unatoč svim teškoćama i brojnoj prepisci Javni tužitelj Hrvatske zaključuje kako “*je do sada bilo moguće pokazati više rezultata u Vašem poslu*.” Prema podacima ministarstva pravosuđa proizlazi kako je Javni tužitelj za Istru tražio od svih sudova da mu dostavljaju predmete. U uredu su se predmeti zadržavali i preko dva mjeseca što je imalo za posljedicu da mnogi optuženici dugo ostaju u istražnom zatvoru. Prema nalogu javnog tužitelja za Hrvatsku to je trebalo izbjegavati i istražne radnje provoditi u najkraćem mogućem roku.⁶⁰ Sukladno svemu navedenom, tek sredinom listopada osnovana je institucija javnog tužitelja za Rijeku, a 1. studenog počeo je s radom i Okružni narodni sud – s time je započeo konkretniji rad narodnog sudstva u Rijeci.⁶¹

57 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 19/45, 7. 10. 1945.

58 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 58/45, 3. 9. 1945.

59 HDA, JT SRH 421, kut. 5, Pov. 347/45, 30. 11. 1945.

60 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 184/45, 27. 9. 1945.; HDA, MIN PRAV NRH 290, kut. 5, Pov. 774/45, 27. 8. 1945.

61 HDA, JT SRH 421, kut. 5, Pov. 347/45, 30. 11. 1945.

Nezadovoljstvo s organizacijom rada zabilježeno je i u Dalmaciji (zadarski okrug, biokovsko-neretvanski okrug, dubrovački i srednje-dalmatinski okrug).⁶² Krivicu za to nosi, kako se navodi, kompromisni stav organizacija Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte (JNOF), ponajviše u obračunu sa suradnicima okupatora na privrednom planu. Za biokovsko-neretvanski okrug se zaključuje kako je jedna od “*najslabijih organizacija*”.⁶³ Samokritike prema radu iznosi i Javni tužitelj za okrug Šibenik koji početkom srpnja navodi kako Narodnooslobodilački odbori (NOO) i političke organizacije nisu shvatile značaj javnog tužitelja i zbog toga “*nismo ni do danas dobili ni jednu odluku, okružnicu i slično*”.⁶⁴ Stoga ne čudi kako Javni tužitelj za Hrvatsku navodi: “*Najbolji je Javni tužilac Šibenskog okruga čiji rad iako nemože da nas u svemu zadovolji, ipak pokazuje da će se brzo razviti u jednog od naših najboljih organa*”.⁶⁵ Problemi u zadarskom okrugu zabilježeni su i u rujnu 1945. “*Ustanova javnog tužništva nesamo da nije još poznata kod širokih masa, već i kod nekih ustanova, privrednih poduzeća i društvenih organizacija i rukovodioca u njima*”.⁶⁶ Isti problem evidentan je i na širem području Slavonije gdje još uvijek nije ustanovljeno Javno tužiteljstvo iako se napominje kako njezina industrija i bogatstva kojima raspolaže, nalažu da se ovim pitanjem ozbiljnije pozabavi.⁶⁷ Štoviše i nakon više od mjesec dana Javni tužitelj Hrvatske iznosi brojne prigovore na rad i izvješća Javnog tužitelja u Osijeku. Posebice se osvrće na

62 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 134/45, 24. 8. 1945.

63 HDA, JT SRH 421, predmetni spisi, kut. 92, 1945. bb

64 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 42/45, 9. 7. 1945.

65 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 134/45, 24. 8. 1945.

66 HDA, JT SRH 421, kut. 5, bez broja, 3. 10. 1945.

67 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 22/45, 9. 6. 1945.

preslabo gonjenje “špekulanata”, te nedovoljnu organizaciju pojedinih odjeljenja unutar javnog tužiteljstva.⁶⁸

Za početni rad pohvale su dobili lički Javni tužitelj te tužitelj za područje Korduna i Banije.⁶⁹ Za javnog tužitelja okruga Lika spominje se samo jedan nedostatak – “što posao nije pravilno raspodjelio po odjeljenjima, nego sam lično obavlja najveći dio poslova naročito iz djelokruga općeg nadzora”.⁷⁰ Taj stav, kao što je već rečeno pretvorit će se u drugu krajnost i potaknuti kritike. Uz pohvale, napominje se kako se i oni ponajviše bave drugorazrednim pitanjima te često gube iz vida prave zadatke institucije javnog tužitelja. Činjenica jest da su izvješća Javnog tužitelja za Kordun i Baniju najiscrpnija i s najmanje prigovora. Osim toga, njegov angažman vidljiv je i kroz držanje predavanja/konferencija i približavanje ondašnjih zakona širim masama.⁷¹

Ta povezanost s masama bila je od velikog značaja za javne tužitelje. Popularizacija i propaganda imale su svoj neprikosnoven značaj. Vrlo često se napominjalo kako svaki važniji zadatak treba bit objavljen u ondašnjem tisku jer tako cjelokupno pitanje “izlazi na ulicu” i dobiva svoj potpuni smisao. Javni tužitelj za grad Zagreb, u listopadu 1945. još uvijek nije bio u potpunosti zadovoljan s postignutim rezultatima te najavljuje

68 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 56/45, 28. 7. 1945.

69 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 22/45, 9. 6. 1945.

70 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 134/45, 24. 8. 1945.

71 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 39/45, 30. 6. 1945.; Usp. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.), 229–231.; Vladimir Geiger, Mate Rupić, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti*, sv. 3: *Zagreb i središnja Hrvatska* (Slavonski Brod; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008.), 553–555.

aktivnije praćenje tiska te širu povezanost s “*odborima fronte kako bi se šira javnost informirala o vremenu kad će se održavati dotična rasprava, kako bi mogli istoj prisustvovati svi oni koje taj proces zanima.*” Po pitanju političko-privredne suradnje obavještavati će se “*odgovarajuće sindikalne podružnice kako bi se na taj način zainteresovanima na jednak način omogućilo prisustvovanje na raspravi i eventualno i njihovo učešće u samom pretresu.*”⁷²

Prema uputama javni tužitelji trebali su obraditi svaki zakon – savezni i federalni – “*da mu se vidi smisao, smjer, zatim da se proprati motivima koji su prethodili donošenju dotičnog zakona /.../.*”⁷³ U svojim izvješćima redovno se osvrću na (ne)primjenu zakona na svojem području. Ti osvrti posebice su opsežni kroz rujnu i listopad 1945. Iscrpno se raspravlja o primjeni *Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države* (25. kolovoza 1945.).⁷⁴ Prema njemu kontrarevolucionarno kazneno djelo postalo je glavni i opći oblik delikta protiv države.⁷⁵ Po ovom pitanju Nada Kisić Kolanović pravilno zaključuje kako je s pozicije javne optužbe zakon “*omogućavao različita tumačenja samoga političkog elementa u krivičnom djelu, umjetno konstruiranje optužnica, ekstenzivno tumačenje zakona i izuzetno strogo kažnjavanje.*”⁷⁶ Ne treba napominjati što je takvo tumačenje zakona značilo za optuženika.

72 HDA, JT SRH 421, kut. 5, Izvještaj o radu Javnog tužioca za grad Zagreb za period 16. X.–31. X. 1945. (bez broja)

73 HDA, JT SRH 421, predmetni spisi, kut. 92, 1945. bb

74 *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije* (Beograd), 66 (1945); *Zbirka krivičnih zakona sa komentarom* [Beograd], (1945), 9–25.

75 Ljubo Bavcon, *Kazneno-pravna zaštita države i njenog društvenog uređenja* (Zagreb: Globus, 1988.), 179.; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953.* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.), 158.

76 Nada Kisić Kolanović, “Vrijeme političke represije: ‘veliki sudski procesi’ u Hrvatskoj 1945.–1948.,” *Časopis za savremenu povijest* 25, br. 1 (1993): 7.

Ogromnu pažnju zaslužuje i primjena *Zakona o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaze* (23. travnja 1945.).⁷⁷ Ovaj zakonski akt kroz listopad “*sve više se primjenjuje, jer i kotarski sudovi su sada svatili važnost tog Zakona odnosno štetnost po državu špekulacija, sabotaza, nabijanje cijena itd., tesu i oni sada nešto oštrije nego što su bili prije.*”⁷⁸ Ista nastojanja svjedoče i dokumenti za okrug Karlovac. Prema riječima javnog tužitelja “*Mi smo u zajednici sa Okružnim N.O. ovih dana povelili vrlo oštru borbu protiv švercera – špekulanata i nabijaća cijena. Organi narodne vlasti hvataju švercere i špekulante te imade i vidnih rezultata /.../.*”⁷⁹ Koliko je bilo važno pitanje nedopuštene špekulacije i privredne sabotaze svjedoči i izvješće javnog tužitelja za okrug Varaždin u kojem se navodi da je uvijek prisutan na ovim raspravama kod kotarskog suda u Varaždinu. Ukoliko se radi o slučajevima “*značajnim obzirom na osobu i okolinu*” onda se obavezno upućuje netko iz organa javnog tužiteljstva. Sveukupno, po ovom pitanju javni tužitelj “*je uvijek pledirao za strogu kaznu.*”⁸⁰ Unatoč ovakvim nastojanjima dio sudaca u Hrvatskoj (čak i na Vrhovnom sudu) nije bio sklon “*pravne sankcije temeljiti na političkim obrazloženjima*” pa su stoga presude u ovim slučajevima s republičke i savezne razine ocjenjivane kao blage.⁸¹

Prema organizacijskom izvješću javni tužitelji bili su “*moćni čuvari revolucionarne zakonitosti i tumači zahtjeva širokih narodnih masa*”, pa je stoga očekivano bio važan i pravilan izbor kadra za javne tužitelje. Osnovi kriteriji pri izboru bili su: “*politička solidnost, odanost i borbenost, elastičnost*

77 *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije* (Beograd), 26 (1945)

78 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 282/45, 5. 11. 1945.

79 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 291/45, 9. 11. 1945.

80 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 293/45, 10. 11. 1945.

81 Kisić Kolanović, “*Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema*”, 57.

*i autoritet, širina horizonta i iskustvo u radu sa masama.*⁸² Osim toga, prema uputama trebalo je voditi *“naročitu pažnju o nacionalnom sastavu Javnih tužilaca naročito u nacionalno mešanim zemljama”*.⁸³ Sumarno gledano od 19 javnih tužitelja samo četiri su bili pravnici (grad Zagreb, okrug Srednja Dalmacija, Dubrovnik i Istra), svi ostali bili su laici. Nadalje, vodilo se računa da su njih 11 Hrvati, a 7 je bilo Srba (okruzi Gorski kotar, Karlovac, Lika, Osijek, Slavonski Brod, Šibenik i Virovitica).⁸⁴ Unatoč proklamiranim željama o kadru, na raspolaganju novim vlastima, prema riječima javnog tužitelja Hrvatske, Jakova Blaževića u Zagrebu su zatekli veći broj stručnih pravnika, no većina je bila zaposlena u vrijeme Nezavisne države Hrvatske (NDH). Unatoč ovoj otegotnoj okolnosti postojala je svijest da će ih nova vlast trebati, pa će ih se, kako se napominje *“morati prihvaćati”*.⁸⁵ Kada govori o dijelu svojih pomoćnika vrlo konkretno spominje njihovu spremu i stručnost. Ona je u većem dijelu zadovoljavala, no najvažniji značaj imala je mogućnost njihovog političkog razvoja. Ipak, za veći dio njih napominje kako ih je potrebno *“neposredno rukovoditi”*. Mislim da to dovoljno govori samo za sebe. Osim toga, kada se govori o stručnosti podosta je zabrinjavajuća situacija iz ureda Javnog tužitelja u Zagrebu u kojem personalni odjel *“nema ni jednoga pravnika, koji bi sa stručnim znanjem i poznavanjem zakona djelovanje toga odjela izražavao u zakonitom propisanom načinu. Prisutnost takovoga pravnika je već sada nužna”*.⁸⁶ Prema evidenciji ured

82 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 22/45, 9. 6. 1945.

83 HDA, JT SRH 421, predmetni spisi, kut. 92, 1945. bb

84 HDA, JT SRH 421, predmetni spisi, kut. 92, 1945. bb

85 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 22/45, 9. 6. 1945.

86 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 153/45, 27. 7. 1945. Isti problemi javljaju se i kod javnog tužitelja Slovenije. Više vidjeti u: Jelka Melik, “Javno tožilstvo, pomemben organ pri prevzemu oblasti 1944–1953.” U: *Zbornik Janka*

u Zagrebu koji je zasigurno bio najveći u Hrvatskoj, imao je 36 zaposlenika. Iako se ova brojka može činiti visoka, najveći dio odnosio se na pomoćno osoblje (zapisničari, referenti i dr.). Usporedbe radi, navest ću kako je u gradu Zagrebu do kraja listopada kazneni odjel zaprimio sveukupno 5.206 predmeta na kojima je radilo samo osam referenata.⁸⁷ Naravno da je u takvim okolnostima nužno dolazilo do zaostajanja u radu, a samim time izostali su i pozitivni rezultati. Stoga ne čudi previše izvješće javnog tužitelja Hrvatske upućeno sredinom rujna javnom tužitelju DFJ. U njemu se potvrđuje sve naprijed rečeno: “*Konferencija je pokazala da su Javni tužioci i politički dorasli i dosta povezani, srasli sa općim političkim i specijalnim problemima svoga kraja, ali da im uz to fali stručnosti, tako da ujedine jedan i drugi element u svom radu*”.⁸⁸

Najveća potraživanja (u ljudstvu i materijalna) bila su za javne tužitelje okruga Bjelovar, Istra, Karlovac, Slavonski Brod, Varaždin i Zagreb (ne odnosi se na grad Zagreb). Radilo se naime o velikim okruzima s brojnim stanovništvom te složenim društvenim, političkim i ekonomskim pitanjima. I zbog toga su tražena sveukupno 22 nova službenika. Iz prije navedenih izvješća javnih tužitelja jasno proizlazi da su ovi okruzi imali uistinu obimne i brojne zadatke s kojima su se u pojedinim trenucima iz mnogih objektivnih, ali i manje objektivnih razloga teško nosili. Nadalje predviđeno je uvođenje Javnog tužitelja za grad Rijeku. “*Ovo iziskuju posebne političke i druge prilike, pošto ovaj grad uživa autonomiju*”. Jednako tako smatrano je važnim da se uspostavi ustanova javnog tužitelja za gradove Split i Osijek, s obzirom da se radilo o važnim

Pleterskega, ur. Oto Luthar i Jurij Perovšek (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.), 444.

87 HDA, JT SRH 421, kut. 5, Izvještaj o radu krivičnog odjela Javnog tužioca za grad Zagreb za period 1. X.–31. X. 1945. (bez broja)

88 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 187/45, 19. 9. 1945.

industrijskim i trgovačkim središtima.⁸⁹ Krajem studenog 1945. Narodna Vlada Hrvatske obraća se svim ministarstvima i napominje kako institucija javnog tužitelja treba veći broj kvalitetnih pravnika. U obzir dolaze “*mladji ljudi, karakterni i politički ispravni, koji bi mogli zadovoljiti u vršenju povjerene im funkcije*”.⁹⁰ U prijedlogu budžeta Javnog tužitelja Hrvatske za 1946. godinu koji se u listopadu 1945. poslan Javnom tužitelju DFJ navodi se kako je spomenuta organizacija u svom punom razvoju i “*da zadaci koji stoje pred nju traže daleko veći broj namještenika i mnogo šire budžetske mogućnosti*”. Napominje se kako se u nadolazećoj godini ne očekuje smanjenje potreba kaznenog odjeljenja. Osim toga, opaža se kako su sve češće pojave običnog kriminala.

Sumarno gledano, u prvoj godini djelovanja rad javnog tužiteljstva bio je gotovo u cijelosti usmjeren na kazneno gonjenje protivnika novog sustava i konfiskaciju njihove imovine.⁹¹ Javno tužiteljstvo imalo je značajnu ulogu i pri tumačenju i provođenju novih zakona čime se trebalo osigurati političke i ekonomske interese nove vlasti. U tom smislu puno pažnje se poklanjalo kažnjavanju privredne suradnje s neprijateljem, a samim time i konfiskacijama imovine. Izuzetno važna bila je implementacija *Zakona o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaze* pri čemu je kaznena politika počiniocima ovih kaznenih djela pripisivala element visoke društvene opasnosti pa je stoga očekivano cjelokupna aktivnost pravosuđa, na inicijativu Javnog tužiteljstva, po ovom pitanju popraćena odgovarajućom političkom formulacijom o ugrozi privrednih temelja i ekonomskog razvoja.⁹² Osim toga,

89 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 244/45, 6. 10. 1945.

90 HDA, MIN PRAV NRH 290, kut. 5, Pov. 720/45, 24. 11. 1945.

91 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 106/45, 14. 8. 1945.; HDA, JT SRH 421, kut. 5, 134/45, 24. 8. 1945.

92 Kisić Kolanović, “Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema”, 52.

istaknuto je koliki politički značaj su imala suđenja pred vojnim sudovima te sudovima za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj – i stoga je jasna inicijativa prema kojoj bi optužbu u tim slučajevima zastupali isključivo Javni tužitelji. No, radi cjelovitijeg sagledavanja ovog pitanja valja napomenuti kako: “*Odgovorni pravnici u tužilaštvu, ma koliko bili svjesni da se ta akcija zasniva na političkoj inicijativi, nastojali su joj dati pravnu formu koja će poštovati minimum zakonitosti*”.⁹³ I uz ovakva nastojanja, može se zaključiti kako su ondašnji sudovi u svom radu bili u neravnomjernom i podcijenjenom odnosu spram javnog tužiteljstva. Djelovanje javnog tužiteljstva nije se nužno moralo temeljiti na stručnom pravnom znanju – za koje u većini nije ni bilo dovoljno raspoloživih kadrova. Dapače, jedan od najvažnijih cilj je bio da se ukine “*birokratsko upravljanje*”. Jednako tako, politički element rada javnog tužitelja potvrđuje i njegova uloga pri provođenju izborne kampanje i pripremanju izbora. Javni tužitelj Hrvatske u svom izvješću javnom tužitelju DFJ iz polovice listopada navodi: “*U vezi sa biračkim spiskovima uočila se osnovna tendenca lokalnih narodnih vlasti odnosno odbora jedinstvene fronte da zakonom o biračkim spiskovima suže, a ne prošire osnovicu jedinstvene fronte /.../. Tako je bilo mnogo odluka o oduzimanju biračkog prava bez ikakvog obrazloženja, što je izazvalo i drugu negativnu posljedicu da su Kotarski sudovi u žalbenom stadiju oduzeto pravo vraćali bez obrazloženja*”.⁹⁴

Radilo se o instituciji vlasti koja je imala vrlo široke ovlasti i vrlo visok stupanj samostalnosti u svom radu. Na temelju Odluke AVNOJ-a te privremenih Uputstava tužiteljstvo je organizirano kao centralizirani i monokratski organ koji “*ne*

93 Ibid, 60–61.

94 HDA, JT SRH 421, kut. 5, 269/45, 19. 10. 1945.

ulazi u strogi sastav nijedne grupe organa vlasti”.⁹⁵ Upravo kroz osobu javnog tužitelja najbolje se vidi koliko je politika utjecala na pravni sustav, rad onodobnih sudova i degradiranje načela pravne sigurnosti u neposrednom poraću. Njihov zadatak je bio da nadziru rad svih državnih organa – osim predstavničkih tijela. Organizacija rada temeljila se i u ovom slučaju na iskustvima sovjetskog pravnog sustava.⁹⁶ Javni tužitelj je imao pravo na npr. kazneno gonjenje, podizanje tužbe i žalbe te pravo na zakonsku intervenciju tijekom sudskog i upravnog postupka. Osim toga, na raspolaganju je imao i izvanredna pravna sredstva pa je tako mogao podići zahtjev za zaštitu zakonitosti protiv pravomoćnih odluka sudova i upravnih organa, odnosno mogao je i od svih državnih organa, ustanova ili građana tražiti potrebna obavještenja i dobiti na uvid spise.⁹⁷ Pozitivni elementi u radu tužilaštva odnosili su se u prvom redu na suzbijanje lokalne samovolje u radu (naveden je primjer rada u Istri) te povećanje jednoobraznosti u primjeni zakona (ponajviše kroz organiziranje i održavanje konferencija).⁹⁸ Među negativnim elementima rada tužiteljstva svakako valja ponoviti činjenicu da su se ondašnji sudovi nalazili u neravnopravnom položaju spram javnog tužiteljstva te napomenuti da su u optužnicama najzastupljeniji bili politički delikti.

I za kraj, možda najbolju ili barem najilustrativniju definiciju javnog tužiteljstva i njihovih zadataka sročio je sam Javni tužitelj Hrvatske Jakov Blažević slijedećim riječima: *”Na vojničkom polju pobijedili smo snage reakcije i kontrarevolucije, osvojili*

95 Kisić Kolanović, “Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema”, 58.

96 Hrnčević, *Svjedočanstva*, 106.

97 Kisić Kolanović, “Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema”, 59.

98 Prema dostupnim podacima većina takvih konferencija održana je kroz srpanj i kolovoz 1945. U tom razdoblju održane su npr. konferencije u kotarevima Pag, Rab, Crikvenica, Novi i Sušak. Vidjeti npr: “Duh zakonodavstva nove Jugoslavije”, *Primorski vjesnik* (Rijeka), 10. 8. 1945., 2.

političku vlast, organizovali institucije državne vlasti i time stekli juridičku mogućnost, da uništimo u daljnjoj borbi neprijatelja. Naročito naglašavam juridičku mogućnost u momentu kad politički i vojnički poražen neprijatelj u svojim rukama drži u najvećem postotku ekonomske pozicije, koje predstavljaju danas njegovu glavnu snagu, a našu glavnu slabost.”⁹⁹ U tom smislu javni tužitelji bili su uistinu moćni čuvari novog sustava. Osobe neograničenih mogućnosti.

Popis javnih tužitelja 1945. godine

Javni tužitelj DFJ – Jože Vilfan
Javni tužitelj NRH – Jakov Blažević
Okrug Banija – Branko Drezga
Okrug Biokovsko-Neretvanski – Mojmir Miličević
Okrug Bjelovar – Ivan Živoder
Okrug Daruvar – Mato Krpan
Okrug Gorski Kotar (Delnice) – Stjepan Ivančić, D Mitar Trbović
Okrug Hrvatsko Primorje – Ivan Radetić
Okrug Istra – Ivan Motika
Okrug Karlovac – Milutin Košarić
Okrug Lika – Marko Vujnović
Okrug Nova Gradiška – Mato Krpan
Okrug Osijek – Živojin Jocić
Okrug Rijeka – Bruno Scrobogna
Okrug Srednje Dalmatinski – Ivo Radić, Dušan Jurić
Okrug Šibenik – Petar Rončević
Okrug Varaždin – Joža Kolar
Okrug Virovitica – Dušan Vojvodić

⁹⁹ Čedomir Višnjić, *Partizansko ljetovanje* (Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2003.), 124.

Okrug Zadar – Ante Jadrešin

Okrug Zagreb – Tomislav Han, Vladimir Ranogajec

Okrug Zagrebački – Stjepan Fabijančić

Popis literature

Arhivski izvori

HR-HDA-421-JT SRH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 421, Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske.

HR-HDA-290-MIN PRAV NRH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 290, Ministarstvo pravosuđa Narodne Republike Hrvatske.

SR-AJ-15-PNS FNRJ: Srbija, Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond 15, Prezidijum narodne skupštine Federativne narodne republike Jugoslavije.

Tisak

Primorski vjesnik (Rijeka), 1945.

Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije (Beograd), 2, 4, 26, 40, 41, 59, 66 (1945).

Vjesnik (Zagreb), 1945.

Zbirka krivičnih zakona sa komentarom [Beograd], (1945).

Objavljeni izvori

Dizdar, Zdravko, Vladimir Geiger, Milan Pojić i Mate Rupić. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.

Geiger, Vladimir, Mate Rupić, Zdravko Dizdar i Šimun Penava. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, sv. 2: *Slavonija, Srijem i Baranja*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006.

Geiger, Vladimir, Mate Rupić, Mario Kevo, Egon Kraljević i Zvonimir Despot. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, sv. 3: *Zagreb i središnja Hrvatska*. Slavonski Brod; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008.

Sirotković, Hodimir, ur. *Zemaljsko antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944 (Od 10. svibnja do 31. prosinca)*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1975.

Sirotković, Hodimir, ur. *Zemaljsko antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1945 (Od 1. siječnja do 25. srpnja)*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1985.

Literatura

Anić, Tomislav. "Normativni okviri podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944.-1946.": *Časopis za suvremenu povijest* 39, br. 1 (2007): 25-62.

Bavcon, Ljubo. *Kazneno-pravna zaštita države i njenog društvenog uređenja*. Zagreb: Globus, 1988.

Blažević, Jakov. *Tražio sam crvenu nit*. Zagreb: Zagreb, 1976.

Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Hrnčević, Josip. *Svjedočanstva*. Zagreb: Globus, 1984.

Ilić, Goran i Marina Matić Bošković. *Javno tužilaštvo u Srbiji – Istorijski razvoj, međunarodni standardi, uporedni modeli i izazovi modernog društva*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2019.

Jurčević, Josip in Katica Ivanda. “Djelovanje jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova u Hrvatskoj potkraj Drugoga svjetskog rata i u poraću”. *Društvena istraživanja* 15, br. 6 (2006.): 1063–1086.

Jurčević, Josip i Katica Ivanda. “Ustrojavanje sustava jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova tijekom Drugog svjetskog rata i poraća”. *Društvena istraživanja* 15, br. 4–5 (2006.): 891–915.

Kisić Kolanović, Nada. “Neka pitanja općeg usmjerenja jugoslavenske teorije prava 1945–1956. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 21, br. 1–3 (1989): 87–104.

Kisić Kolanović, Nada. “Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.–1952. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 24, br. 1 (1992): 49–99.

Kisić Kolanović, Nada. “Vrijeme političke represije: ‘veliki sudski procesi’ u Hrvatskoj 1945.–1948.”. *Časopis za suvremenu povijest* 25, br. 1 (1993): 1–23.

Lapenna, Ivo. *Zbornik zakona, uredaba i naredaba*. Zagreb: Narodne novine; Službeni list Federalne Hrvatske, 1945.

Legradić, Rudolf i Mirko Besarović. *Narodni sudovi i javno tužništvo u novoj Jugoslaviji*. Beograd: Udruženje pravnika FNRJ, 1948.

Melik, Jelka. "Javno tožilstvo, pomemben organ pri prevzemu oblasti 1944–1953". U: *Zbornik Janka Pleterkega*, ur. Oto Luthar i Jurij Perovšek, 443–450. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.

Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga; Hrvatski institut za povijest, 2006.

Višnjić, Čedomir. *Partizansko ljetovanje*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2003.

Vodušek Starič, Jera. *Prevzem oblasti 1944 – 1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

On-line

Blažević, Jakov. Pristupljeno 16. 11. 2021. URL: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2122>.

*The Institution of the Public
Prosecutor in Croatia After the End
of World War II*

Summary

The state prosecutor's office in Croatia (Yugoslavia) was organised on the basis of the Decision by the AVNOJ (Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia) on the establishment and duties of the state prosecutor of the Democratic Federal Yugoslavia of 3 February 1945. Their task was to monitor the work of all state bodies, with the exception of the representative bodies. The work organisation was based on the experience of the Soviet legal system. The public prosecutor had the right to prosecute, sue and appeal, and to intervene legally during judicial and administrative proceedings. The prosecutor also had extraordinary legal remedies at their disposal, so they could apply for protection of legality against final decisions of courts and administrative authorities, i.e. they could request the necessary information from any public authority, institution or citizen and obtain access to files. The work of the public prosecutor's office was not necessarily grounded in legal expertise, but sought to eliminate the "bureaucratic management". At that time, the work of the prosecution was focused on prosecuting enemies and seizing property. The public prosecutor's office also played an important role in interpreting and enforcing new laws, thereby safeguarding the political and economic interests of the new government. The positive elements in the work of the

prosecutor's office related mainly to the suppression of local arbitrariness in its work and to increasing uniformity in the application of the law. However, it is through the figure of the prosecutor that we can best see the negative element, i.e. the extent to which the politics influenced the legal order, the work of the courts of the time and the degradation of the principle of legal certainty in the immediate post-war era in Croatia.

Prejeto: 30. 11. 2021
1.02 pregledni znanstveni članek

Aleš Breclj¹

Profesor Alojzij Geržinič

Izvleček

Alojzij Geržinič (1915–2008) je bil šolnik, kulturni delavec, publicist, glasbenik in šahist. V prvem delu sestavka so prikazane njegova mladost, izobrazba in svetovnonazorska opredelitev za zelo načelno katolištvo. V drugem delu, ki obsega 2. svetovno vojno in čas neposredno po njej, je prikazana njegova poklicna pot. Kot nasprotnik OF se je nato na poziv vodstva domobrancev na Primorskem začel ukvarjati z obnavljanjem slovenskih šol, ki jih je bil zatrl fašizem. Ob prihodu jugoslovanske vojske v Trst se je umaknil v begunska taborišča v Italiji. Na vabilo dr. Srečka Barage se je vrnil v Trst in sodeloval pri obnavljanju slovenskega šolstva. Kljub nasprotovanju Italijanov in tistega dela Slovencev, ki ni sprejemal zavezniške uprave in protikomunističnih učiteljev – beguncev, je to na Tržaškem in tudi Goriškem uspelo. Geržinič pa je moral zaradi svoje domobranske preteklosti in nevarnih razmer kmalu zapustiti Trst in je emigriral v Argentino. Tretji del prispevka obravnava njegovo življenje v Argentini, kjer si je kmalu našel primerno zaposlitev in si ustvaril družino. Živahno je sodeloval v organizacijah in listih, ki jih je ustanovila tamkajšnja slovenska povojna emigracija. Ob tem je tudi veliko komponiral.

¹ Aleš Breclj, Devin/Duino (I), profesor slovenščine in zgodovine v pokoju, albreclj51@gmail.com.

KLJUČNE BESEDE: *Alojzij Geržinič, Neda Geržinič, Ljubljana med svetovnjima vojnama, slovensko šolstvo na Primorskem med II. svetovno vojno, Slovenci v Argentini, Slovenska kulturna akcija, Sij slovenske svobode.*

Abstract

Alojzij Geržinič (1915-2008) was a schoolteacher, professional in culture, publicist, musician and chess player. The first part of the paper outlines his youth, his education and his principled Catholic philosophical outlook. The second part, which covers World War II and the time immediately after it, outlines his career. As an opponent of the Liberation Front, he then, at the request of the Home Guard leadership in Primorska, began to engage in the restoration of the Slovenian schools that had been suppressed by fascism. Upon the arrival of the Yugoslav Army in Trieste, he moved to refugee camps in Italy. At the invitation of dr. Srečko Baraga, he returned to Trieste and took part in the restoration of the Slovenian school system. Despite the opposition of Italians and that part of Slovenians who did not accept the Allied administration and anti-Communist teachers (refugees), the restoration effort succeeded in Trieste and also in the Gorizia region. However, Geržinič soon had to leave Trieste because of his Home Guard past and the dangerous circumstances. He emigrated to Argentina. The third part of the paper focuses on his life in Argentina, where he soon found a suitable employment and started a family. He actively participated in organisations and contributed to bulletins founded by the local Slovenian post-war emigration. Alongside, he extensively indulged in musical composition.

KEYWORDS: *Alojzij Geržinič, Neda Geržinič, Ljubljana between the World Wars, Slovenian school system in Primorska during World War II, Slovenians in Argentina, Slovenian Cultural Action organisation, Sij slovenske svobode bulletin.*

Profesor Alojzij Geržinič in njegova knjiga spominov

O kulturnem delavcu, publicistu, šolniku, glasbeniku in šahistu prof. Alojziju Geržiniču še ni bilo veliko napisanega. Njegova knjiga spominov *Od Save do Srebrne reke*,² ki je izšla v Trstu leta 2015 in ki jo je za založbo Mladika uredil Ivo Jevnikar, je neprecenljiv vir informacij. Vanjo je vključil tudi spomine na šolsko delo na Tržaškem iz dveh svojih prejšnjih knjig.³ Ne gre zgolj za osebna doživetja, ampak tudi za informacije o t. i. veliki zgodovini, ki je krepko zakorakala na njegovo življenjsko pot. Pričujoča razprava podaja pregled Geržiničeve življenjske poti s pomočjo njegovih objavljenih spominov in drugih zgodovinskih virov.

Mladost in delovanje do 2. svetovne vojne

Alojzij Geržinič je bil rojen 11. junija 1915 v Ljubljani, umrl pa je v Buenos Airesu 26. marca 2008. Oče se je tudi imenoval Alojzij, po poklicu je bil policijski komisar v Ljubljani, nekaj časa tudi predstojnik policije v Celju in Mariboru. Rodil se je v Trstu 7. novembra 1884, njegov rod pa je izhajal iz Istre. V Trstu je dokončal gimnazijo ter v Gradcu nato diplomiral na pravni fakulteti.⁴ Mati se je imenovala Frančiška Kokalj. Njen oče je bil Franc Kokalj, učitelj, ki je umrl sorazmerno mlad. Geržiničeva babica po mamini strani se je imenovala Felicita in je bila sestra znanega narodnega buditelja, pravnika in gornika dr. Henrika Tume.⁵

2 Alojzij Geržinič, *Od Save do Srebrne reke* (Trst: Mladika, 2015).

3 Alojzij Geržinič, *Pouk v materinščini – da ali ne?* (Buenos Aires: Založba Sij, 1972); Alojzij Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Baraga pri ZVU* (Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1983).

4 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 23–24, 42–43.

5 *Ibid.*, 29–30.

Prof. Geržinič je imel mlajšega brata Leva (rojenega 1916, umrlega 2012) in tudi mlajšo sestro Nedo (rojeno 1918, umrlo v tragičnih okoliščinah nekaj dni pred koncem 2. svetovne vojne). Lev Geržinič je postal ekonomist, med vojno je plačeval Rdeči pomoči. Seznam plačnikov je prišel na dan, njega in druge so aretirali in jih poslali v nemška koncentracijska taborišča. Julija 1945 se je v težkem zdravstvenem stanju vrnil domov. Ko si je opomogel, je kot ekonomist kmalu našel zaposlitev med Ljubljano in Beogradom, prevzel je vodstvo Inštituta za vodstvo in nadzor delovnega področja v Sloveniji.⁶

Neda Geržinič je doštudirala pravo. V študentskih letih se je navdušila za marksistične ideje. Ob italijanski okupaciji se je opredelila za Osvobodilno fronto slovenskega naroda (OF) in od 1944 delovala v Varnostno-obveščevalni službi (VOS). Slovenska politična policija⁷ je skupini njenih pripadnikov prišla na sled. Njo in še 28 ujetnikov iz vrst OF, med njimi sta bila sorodnika Boris in Zorko Tuma, so 4. maja 1945 na nemško povelje pri Turjaku usmrtili domobranski pazniki.⁸

Geržiničevi so v Ljubljani stanovali v Šempetru. V bližini so bili Poljanska gimnazija, vila dr. Marka Natlačena, stanovanja Kidričevih, Lovrenčičevih, Prijateljevih, Remčevih in drugih znanih družin. V isti stavbi in v tretjem nadstropju, kjer je stanovala njihova družina, so bili tudi Pirnatovi. Žena g. Pirnata se je kot dekle pisala Armić in z njo so bili v istem

6 Ibid., 48–50.

7 To je bil poseben oddelek slovenske policije v sklopu uprave Ljubljanske pokrajine, ki ji je načeloval general Leon Rupnik. Celotno policijo je vodil dr. Lovro Hacin, njen politični oddelek pa dr. Maks Loh (Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003), 96–97).

8 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 35, 50–53. Gl. tudi geslo »Neda Geržinič«, pridobljeno 4. 10. 2021, URL: https://sl.wikipedia.org/wiki/Neda_Ger%C5%BEini%C4%8D.

stanovanju tudi njena brata Stojan in Gojko ter sestra Zdenka. Zdenka Armić je bila tiho in mirno dekle. Nekoč, v 30. letih prejšnjega stoletja, je zbežala od doma z Borisom Kidričem, enim izmed voditeljev Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) v Sloveniji, kar je povzročilo veliko začudenje. Med vojno in revolucijo je Zdenka Armić Kidrič postala glavna voditeljica VOS.⁹

Prof. Geržinič je po osnovni šoli obiskoval poljansko realno gimnazijo, ki je bila zelo blizu doma. Starši so ga prav zato vpisali tja, ker je bil telesno slaboten. To je kasneje obžaloval, saj bi raje obiskoval klasično gimnazijo.¹⁰ Vsekakor je šest razredov opravil na tisti gimnaziji, zadnji dve leti pa je obiskoval realno v Mariboru in tam maturiral leta 1933. Oče se je moral namreč zaradi službe preseliti v štajersko prestolnico.¹¹ Po maturi se je vpisal na slavistiko na Univerzi v Ljubljani in kot glavni predmet izbral srbohrvaščino. Diplomiral je oktobra 1938.¹² Ker ni dobil službe, je k študiju dodal še slovenščino in se navdušil nad profesorjem za fonetiko in zgodovino slovenskega jezika dr. Franom Ramovšem. Univerza mu je izdala Dodatek k fakultetni diplomi junija 1940.¹³

Mladi Alojzij Geržinič je imel mnogo zanimanj. Bil je predan glasbi in se učil klavirja pri prof. Josipu Pavčiču, gospe Gallatia, prof. Antonu Ravniku (1925–1934), glasbeno teorijo in harmonijo pri prof. Vasiliju Mirku, ki je bil v gimnaziji

9 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 19–20; Miklavž Komelj, »Zdenka Kidrič - Marjeta 1909–2008«, *Borec, revija za zgodovino, antropologijo in književnost* LX, št. 652–656 (2008): 7–15.

10 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 53–54.

11 Ibid., 105–113; Martin Jevnikar, »Geržinič, Alojzij«, v: *Primorski slovenski biografski leksikon (PSBL), 5. snopič*, (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1978), 417.

12 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 114–119.

13 Ibid., 120–123.

sošolec njegovega očeta, in prof. Slavku Ostercu (1932–1935).¹⁴ V Ljubljani je bil član šahovskega kluba in igral v prvem moštvu, ki je bilo takrat jugoslovanski prvak (1931–1941).¹⁵ Zanimal ga je tudi namizni tenis, največ je igral za ekipo Ilirije. Bil je tudi skavt.¹⁶ Ves čas je veliko bral. Od tujih jezikov je obvladal srbohrvaščino, nemščino, francoščino, kasneje poljščino, italijanščino, ruščino, angleščino ...

V mladih in prvih odraslih letih si je izoblikoval pogled na svet. Izhajal je iz verne družine. Na poljanski gimnaziji je nanj vplival katehet dr. Gregorij Pečjak.¹⁷ V obdobju, ko je s slavistično diplomom v žepu čakal na službo, je svoje počutje v spominih takole opisal: »Nagnjen sem bil k melanholiji in pesimizmu. Verska podlaga je sicer ostala neokrnjena, a preko nje se je vilo vse polno filozofskih in umetnostnih domnev, teorij.« Ugotavljal pa je, da mu je pri izhodu iz kakega miselnega in duševnega težavnega položaja pomagalo tudi šahovsko znanje kot »vir odpornosti in odločitve«.¹⁸ Na začetku vojne je prišel do spoznanja, kot piše v omenjenih spominih, »da v razmerju do Boga in Cerkve ne sme biti polovičarstva«.¹⁹ Izpopolnjeval je svoje versko znanje. Poleti 1942 mu je prišla v roke knjiga Tomaža Kempčana *Hoja za Kristusom* v slovenski izdaji, ki jo je pripravil duhovnik, prevajalec in politik Andrej Kalan. Knjiga je močno vplivala nanj. V tistem času je tudi srečal duhovnika Filipa Žaklja, ki je postal njegov spovednik in svetovalec v verskih rečeh. (Z njim se je sicer kasneje srečeval v izseljenstvu v Argentini.) Lotil se je tudi branja revije *Rimski katolik*, ki jo je na prelomu 19. stoletja izdajal znani profesor v

14 Jevnikar, »Geržinič Alojzij«, 417–418.

15 Ibid., 418.

16 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 75–80.

17 Ibid., 54–56, 157–158.

18 Ibid., 134.

19 Ibid., 158.

goriškem bogoslovju in kasneje škof na Krku dr. Anton Mahnič. Obiskoval je tudi sestanke Katoliške akcije za profesorje. Tako se je izoblikoval v načelnega katoličana in je iz idejnih razlogov vedno bolj odklanjal OF.²⁰

Medvojno obdobje in odhod v Argentino

Prvo službo je dobil kot profesor-suplent na realni gimnaziji v Kočevju, kjer je od januarja 1941 do novembra 1943 poučeval slovenščino in nemščino. Dekret z imenovanjem je podpisal dr. Miha Krek, eden vodilnih predstavnikov Slovenske ljudske stranke (SLS) ter tedanji prosvetni minister v vladi Dragiša Cvetkovića in Vladimirja Mačka.²¹ V Kočevju je med kolegi profesorji imel tudi Vladimirja Pavšiča - Mateja Bora in Antona Sovreta.²² Nato je od 1943 do 1945 poučeval na IV. državni realni gimnaziji v Ljubljani.²³ Avgusta 1944 je prejel poziv Slovenskega narodnega varnostnega zbora (SNVZ),²⁴ naj gre na Primorsko. Sprejel je nalogo, da bo s predsednikom Deželnega šolskega sveta v Gorici prof. Antonom Kacinom poučeval na izpopolnjevalnem tečaju za slovenske učitelje in učiteljice, ki so imeli diplomu z italijanskih učiteljskih. Tečaj je potekal v Gorici od 6. do 29. septembra 1944. Pobuda se je nato

20 Ibid., 150–154, 161.

21 Dr. Miha Krek je na tem ministrstvu zamenjal dr. Antona Korošca, ki je umrl 14. decembra 1940.

22 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 134–154.

23 Jevnikar, »Geržinič Alojzij«, 418.

24 Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ), je bil primorska različica slovenskega domobranstva, vendar je bil organizacijsko od njega ločen. V splošni rabi so njegovim pripadnikom pravili kar primorski »domobranci«. Ustanovljen sredi novembra 1943 v Trstu, postojanke pa je postopoma odpiral še v drugih krajih na Primorskem. Kot »inšpektor« ga je vodil polkovnik Anton Kokalj.

ponovila v Idriji, in sicer od 16. novembra do Božiča 1944. Po Božiču je na njegovem mestu poučeval prof. Srečko Baraga (1901, Šmarata–1977, Buenos Aires).²⁵ Šolski svet v Gorici je sodeloval pri organiziranju prej omenjenih izpopolnjevalnih tečajev za učiteljstvo in je ustanavljal slovenske šole tam, kjer so bile močno prisotne okupatorske sile. Pred tečajema v Gorici in Idriji je avgusta 1944 organiziral podoben tečaj v Tolminu. Vodili so ga prof. Vinko Beličič, dr. Tine Debeljak, dr. Anon Kacin in drugi, med njimi tudi Severin Šali, sicer pristaš OF.²⁶

Od januarja do maja 1945 je bil prof. Geržinič v Trstu kot nadporočnik SNVZ referent za slovensko šolstvo tržaške pokrajine²⁷ pri Vrhovnem komisarju za Jadransko primorje. Večkrat je obiskal večino vseh slovenskih vasi pokrajine od Trsta do Postojne in Devina, da bi organiziral slovenske osnovne šole in si prizadeval, kot še drugi pripadniki SNVZ, da bi bile le-te uzakonjene.²⁸ Seveda se je pri tem poskusu, pred njim sta se v vrstah SNVZ ukvarjala s šolstvom stotnika Pero Horn in dr. Ivan Martelanc,²⁹ vnel podtalni spor z Italijani, bolj očiten pa s pristaši OF, ki so po razpadu Italije septembra 1943 začeli organizirati svoje šolstvo – bilo je že kakih 300 partizanskih šol ali več, nekatere so delovale tudi v Slovenski Benečiji.³⁰ Za

25 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 159–160, 165–166; Marija Kacin, *Slovenska šola na prepihu: ob 65-letnici obnovitve* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2011), 62.

26 Kacin, *Slovenska šola na prepihu*, 62.

27 Tedanja Pokrajina Trst je obsegala približno 30 občin: od Trsta do vključno Tržiča (Monfalcone), Gradeža in Ronk, proti vzhodu pa do Sežane, Divače, Pivke (Šentpetra na Krasu) in Postojne. Danes šteje tržaška pokrajina šest občin: Milje, Dolina, Trst, Repentabor, Zgonik in Devin Nabrežina.

28 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 166; Jevnikar, »Geržinič Alojzij«, 418; Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem (1943–1945)* (Ljubljana: Založba Borec, 1982), 132.

29 Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, 126, 132.

30 Drago Pahor, *Prispevki k zgodovini obnovitve slovenskega šolstva na Primorskem 1943–1945* (Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1974), 23, 126;

odraslo mladino so bili organizirani še večerni tečajji.³¹ Pisatelj France Bevk se je kot predsednik Pokrajinskega odbora OF za Slovensko primorje in kot član predsedstva AVNOJ³² v Odprtem pismu slovenskemu učiteljstvu v primorski Sloveniji z dne 25. januarja 1944 ostro in brezkompromisno izrazil v zvezi s slovenskimi šolami, ki so nastajale izven okvira OF ali samo delno izven tega okvira: *»/.../Mi smo nasproti takim šolam takoj zavzeli jasno, odklonilno stališče. Naš narod, katerega pretežni del se je strnil okoli OF, je danes v boju z okupatorjem, zato tudi za ceno žrtev odklanja vsako sodelovanje z njim, odklanja njegove župane in njegovo aprovizacijo, odklanja posebno njegove šole. A ni dovolj da take šole odklanjamo le z besedo, ampak jih moramo v interesu našega narodnega obstoja zatreti z vsemi sredstvi, kjerkoli se pojavijo, tudi za ceno žrtev. Prav tako morajo izginiti šole dvoživke. Ali bodo šole naše, da bomo prosto v njih poučevali, ali jih pa zdaj sploh ne bo. Srednje poti ni. /.../ Tovariši učitelji, tovarišice učiteljice! Bodite naši borci, bodite naše borke! Hodite isto pot z narodom, ki v vas polaga vse svoje upe! Ne stopite v učilnice, ki so jih odprli Nemci ali njihovi hlapci! Poučujte le v šolah, ki so priznane od naše narodne oblasti! /.../«³³*

Kljub temu se je v krajih na tedanjem Goriškem in Tržaškem, kjer so bili okupatorji množično prisotni, šole v organizaciji OF pa niso mogle redno delovati, postavljalo vprašanje, ki ga

Samo Pahor, »Pregled zgodovine slovenskega šolstva na današnjem ozemlju italijanske republike do leta 1945«, v: *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985* (Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnovitve slovenskih šol v Italiji, 1986), 71.

- 31 Pahor, *Prispevki k zgodovini obnovitve*, 32–33; Kacin, *Slovenska šola na prepihu*, 57–60.
- 32 *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije*, ustanovljeno ob koncu novembra 1942 na zasedanju v Bihaću.
- 33 Pismo je v celoti objavljeno v: Slavica Pavlič in Viktor Smolej, *Partizansko šolstvo na Slovenskem* (Ljubljana: Založba Borec, 1981), 281–283. Gl. tudi: Pahor, *Prispevki k zgodovini obnovitve*, 14–15.

je prof. Anton Kacin takole formuliral: »*Ali naj otroci v tistih krajih še naprej hodijo v italijansko fašistično šolo, na primer v Gorici, ali pa naj ostanejo sploh brez pouka? Isto velja za slovensko gimnazijo pod Kapelo*³⁴ v Gorici. /.../ *Nemška oblast se v organizacijo, upravo in poučevanje ni vtikala. Nam pa je šlo za to, da se iz tiste neverjetne zmede, ki je vladala v razmerju med Nemci, fašisti in badoljanci*³⁵ *potegne za Slovence kar največ koristi.*«³⁶ Prof. Geržiniča je pri njegovem delu vodila misel, da bi pri Nemcih dosegel uzakonitev slovenskega šolstva v tedanji Pokrajini Trst, tako »*da ga bodo zavezniki po nemškem porazu že dobili in se bomo na to lahko sklicevali.*«³⁷ V ozadju je bilo torej tudi vprašanje, komu bo pripadal Trst z okolico po končani vojni. V srečanju med Winstonom Churchillom in Josipom Brozom - Titom 12. in 13. avgusta 1944 v Posillipu pri Neaplju je bil govor tudi o tem. Churchill je Titu dal jasno razumeti, da bo Jugoslavija po koncu vojne prejela Istro, Trsta pa nikakor.³⁸ Vodstvo Narodnoosvobodilne vojske je moralo biti s tem seznanjeno. Prof. Geržinič je morda to slutil. Verjetno pa je upal v anglo-ameriško osvoboditev Slovenije, vsekakor gotovo ni veroval v zmago Nemcev, čeprav je z njimi sodeloval.

Kljub velikemu naporu in nevarnosti (ob obisku posameznih krajev od Trsta do Postojne se je osebno zelo izpostavljal) ni njemu in niti drugim, na primer četniško usmerjenemu pravniku

34 To je ob cesti *Via della Cappella*, ki se iz Gorice vzpenja proti frančiškanskemu samostanu na Kostanjevici/Kapeli.

35 »Badoljanci« so bili pristaši italijanske monarhije in generala Pietra Badoglia, ki je odigral pomembno vlogo 25. julija 1943 pri odstavitvi diktatorja Benita Mussolinija. Nato je vodil italijansko vlado v obdobju neposredno po tem dogodku.

36 Kacin, *Slovenska šola na prepihu*, 61.

37 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 166; Jevnikar, »Geržinič Alojzij«, 418.

38 Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011), 172–173.

dr. Ernestu Jazbecu in njegovemu sodelavcu Karlu Živicu, oba sta delovala pred prof. Geržiničem, uspelo ustanoviti v samem Trstu kake stalne osnovne, še manj pa srednje šole.³⁹ Vsekakor je prof. Geržinič v knjigi *Pouk v materinščini – da ali ne*, v kateri opisuje svoje delo za ustanavljanje slovenskih šol v okupirani Tržaški, zapisal, da je med njegovim delovanjem nastalo kakih 15 rednih šol. Nekaj jih je delovalo v mestni okolici, npr. na Katinari, v Padričah, na Opčinah, v Bazovici.⁴⁰ Nemci slovenskih šol na Tržaškem niso uzakonili, je pa prof. Geržinič 24. marca 1945 od njih prejel 339.000 lir za plače učiteljem v po okupatorju priznanih šolah. To vsoto je potem porazdelil odgovornim za te šole v okolici Trsta, ponekod na Krasu pa še do Postojne, denar je prišel tudi v roke posameznikom, ki so bili na Goriškem in tudi v Ljubljani, marsikdo pa se je ta denar bal vzeti.⁴¹

Toda kmalu je prišlo do konca vojne. Ko so partizani IX. korpusa in 4. armade nove Jugoslavije vkorakali v Trst 1.

39 Kacin, *Slovenska šola na prepihu*, 63.

40 Alojzij Geržinič, *Pouk v materinščini – da ali ne?*, 102–112. Gl. tudi: Milan Pahor, *S knjigo v vojni: partizanska šola na Tržaškem 1943–1945* (Trst: Založništvo tržaškega tiska in Narodna in študijska knjižnica, 2021), 79–84. Avtor zanika, da bi Geržinič kakorkoli »postavil na noge« kako »svojo šolo« na Tržaškem, ker »je položaj popolnoma obvladovala Osvobodilna fronta slovenskega naroda«. Toda Boris Mlakar je v delu *Domobranstvo na Primorskem* na str. 132 takole zapisal: »V istem času pa so, ne glede na uradno uzakonitev, v okolici Trsta /.../, v Postojni ter v drugih večjih krajih z nemško ali domobransko postojanko nastajale šole, ki bi jih v nekem smislu imeli za domobranske. To so bile na pol javne šole, ki so jih po navadi vodile starejše učiteljice ali župniki, vendar je značilno, da so bile marsikatere izmed teh šol pod vplivom OF in niso napravile večje škode.« Torej, tako ali drugače, nadzor OF nad slovenskim šolstvom na tedanjem Tržaškem od jeseni 1943 do spomladi 1945 ni bil popoln.

41 Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, 133; Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 240–254; Pahor, *S knjigo v vojni*, 83–85.

maja 1945, za njimi pa so naslednjega dne prišli Novozelandci v sklopu 8. britanske armade, so se nekateri Nemci še upirali. Pripadniki SNVZ in drugih protipartizanskih formacij in precej nemških vojakov je skušalo zbežati tudi po morju. Prof. Geržiniču in še nekaterim, ki so biti tedaj v Hotelu Regina, tj. bivšem Narodnem domu, se je ponoči 1. maja posrečilo vkrcati se na ladjo, ki je odplula v skupini drugih nemških in hrvaških plovil. Zasadrale so se pred izlivom reke Tilment (Tagliamento) in tam so se begunci izkrcali ter s čolni prišli do obale. Nekatere člane SNVZ, med njimi tudi prof. Geržiniča, so Britanci s kamioni od tam prepeljali v mesto Cesena. Taborišče so stražili indijski vojaki. Tu si je prof. Geržinič priskrbel civilno obleko in kot civilist je bil potem premeščen v taborišče pri mestu Riccione, točneje v nekdanjo Mussolinijevo vilo. Tam so bili še drugi slovenski begunci, ki so kmalu organizirali versko in kulturno delo. Prof. Geržinič je tam izvedel za sestrično smrt.⁴²

Avgusta 1945 je v taborišču prejel vabilo dr. Srečka Barage, naj se napoti v Trst in tam pomaga organizirati slovensko šolstvo. Vabilo je sprejel in se v Trstu nastanil v istem stanovanju, ki ga je imel pred begom.⁴³

Položaj v Julijski krajini (do neke mere jo lahko imenujemo Primorska), zlasti v Trstu, Gorici in Istri, je bil napet. V vseh teh krajih je nacistične oborožene sile porazila v zadnjih dneh aprila in v prvih dneh maja 1945 Titova jugoslovanska vojska. Zato jih je zahtevala zase, čeprav so anglo-ameriški zavezniki prišli v Trst 2. maja 1945 in se obrobno udeležili spopadov z Nemci. Dejstvo pa je, da je nova Jugoslavija vzpostavljala svojo oblast tudi z uporabo hudega nasilja.⁴⁴

42 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 275–279.

43 *Ibid.*, 280–281.

44 Milica Kacin Wohinz in Nevenka Troha (ur.), *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956 / I rapporti italo-sloveni 1880–1956 / Slovene-Italian relations 1880–1956: poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne*

Ker anglo-ameriški zavezniki niso bili pripravljene pustiti Trsta Jugoslaviji (tudi zaradi njegovih železniških povezav z Avstrijo), kot je to že povedal Churchill Titu v Posillipu, in ker sovjetski diktator Stalin ni bil tedaj pripravljen skvariti odnosov z njimi zaradi tržaškega vozla,⁴⁵ je 9. junija 1945 v Beogradu prišlo med Anglo-Američani in jugoslovanskimi oblastmi do dogovora v zvezi z Julijsko krajino. Ta je bila razdeljena po tako imenovani Morganovi črti na Cono A in Cono B Julijske krajine.⁴⁶ Cona B je obsegala vso Istro, razen enklave okrog Pulja, večino Krasa, Vipavsko dolino, večino Posočja in vsega ozemlja do stare rapalske meje. Cona A pa je obsegala, kot rečeno Pulj, Trst s sedanjo Tržaško pokrajino, zahodni del Goriške in Posočja ter del Krasa. Cono B so upravljale jugoslovanske vojaške oblasti, Cono A pa je vodila anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU).⁴⁷

ZVU je imela formalno vso oblast v Coni A, odgovorna je bila samo vrhovnemu poveljniku zavezniških sil v Sredozemlju feldmaršalu Haroldu Alexandru, ki je bil nastanjen v Caserti pri Neaplju. Sprejela je upravne enote, to je pokrajine in občine, ki so bile postavljene pod italijansko oblastjo, in ponovno uvedla zakonodajo, ki je veljala do 8. septembra 1943 z izjemo protijudovskih ukrepov in s prepovedjo fašistične stranke. Nič konkretnega ni bilo, vsaj v glavnem, predvideno za popravo krivic, ki so jih utrpeli Slovenci in Hrvati pod fašizmom. S tem

komisije / relazione della commissione storico-culturale italo-slovena / report of the Slovene-Italian historical and cultural commission (Ljubljana: Nova revija, 2001), 55–57.

45 Pirjevec, *Tito in tovariši*, 210–211.

46 William Duthie Morgan je bil visok britanski oficir; med pogajanja z jugoslovanskimi oblastniki je bil načelnik štaba vrhovnega poveljstva zaveznikov v Sredozemlju, ki je bilo nastanjeno v Caserti pri Neaplju.

47 Milica Kacin Wohinz in Jože Pirjevec, *Storia degli sloveni in Italia 1866–1998* (Venezia: Marsilio Editori, 1998), 87–88.

so bili za zaveznike v Coni A odpravljene vsi organi ljudske oblasti, npr. pokrajinski in krajevni narodnoosvobodilni odbori. Pristaši komunistov in OF v Coni A, ki so poleti 1945 ustanovili krovno organizacijo z nazivom Slovansko-italijanska antifašistična unija oziroma *Unione antifascista italo-slava* (SIAU-UAIS), so ZVU bojkotirali kljub vabilu, naj vstopijo v razne upravne organe. Tako so jih Italijani lahko še naprej vodili. Bojkot ustanov, ki so jih postavili zavezniki, je imel za slovensko manjšino hude posledice.⁴⁸

So pa zavezniki priznali upravičenost želje Slovencev po obnovi slovenskih šol. Za šolstvo je bil v Caserti odgovoren ameriški polkovnik Carleton Wolsey Washburne.⁴⁹ Civilne zadeve ZVU je v Coni A od 4. julija 1945 vodil ameriški polkovnik Alfred Connor Bowman,⁵⁰ načelnik prosvetnega oddelka ZVU pa je bil prav tako Američan, in sicer poročnik (kasneje kapetan) John Peter Simoni.⁵¹ Ni šlo za naključno izbrane osebe: Washburne je bil v domovini znan pedagoški strokovnjak, Bowman je bil pravnik, Simoni pa pedagog in umetnik. Bowman se je v Rimu tudi seznanil s primorskim politikom Jankom Kraljem in bil informiran o stanju slovenske manjšine v Italiji. Ko se je junija 1945 nastanil v Trstu, je prišel v Gorico in obiskal Kraljevo vdovo Anico, jo pozdravil ter ji

48 Wohinz in Pirjevec, *Storia degli sloveni*, 89.

49 Vito A. Bellezza, »Washburne, Carleton Wolsey«, v: *Enciclopedia Italiana – III Appendice* (1961), pridobljeno 6. 10. 2021. URL: https://www.treccani.it/enciclopedia/carleton-wolsey-washburne_%28Enciclopedia-Italiana%29/.

50 Anton Kacin, »Bowman, Alfred Connor«, v: *PSBL*, 3. *snopič* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1976), 110–111.

51 Maks Šah, »Simoni, John P.«, v: *PSBL*, 14. *snopič* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1988), 364–365, in geslo »John Peter, Simoni«, v: *Prabook*, pridobljeno 6. 10. 2021. URL: https://prabook.com/web/john_peter.simoni/767875.

izrazil sožalje. Njen mož je namreč umrl v Rimu 27. decembra 1944.⁵²

John P. Simoni je bil poverjen za ponovno uvedbo slovenskih šol v Coni A Julijske krajine. O tem se je pogajal s predstavniki SIAU-UAIS, a ni prišlo do dogovora. Vsaka stran je imela zelo drugačen pogled na ureditev teh šol in obe zamisli nista bili združljivi. Zavezniki so se zelo opirali na šolsko ureditev, ki je veljala do kapitulacije Italije 8. septembra 1943, seveda brez vsebin, ki so se nanašale na fašizem. Niso pa bili pripravljene, da bi npr. priznali popolno enakopravnost slovenske šole z italijansko, da bi učni načrti vključevali poučevanje slovenskega jezika na italijanskih šolah tako kot poučevanje italijanščine na slovenskih in da bi poučevanje slovenske zgodovine zaobjemalo tudi narodnoosvobodilni boj.⁵³ Odklanjali so vnašanje komunistične ideologije v učbenike in poučevanje. Bili pa so pripravljene ustanoviti slovenske srednje šole, ki jih v Trstu ni bilo niti pod Avstro-Ogrsko.

K poročniku Simoniju je 1. avgusta 1945 prišel dr. Srečko Baraga kot predstavnik in ravnatelj slovenske begunske gimnazije v kraju Monigo pri Trevisu. Tam se je ustavilo precej Slovencev, ki so zbežali iz domovine zaradi komunističnega režima. V Trst je prišel, da bi dosegel priznanje tega zavoda in za njegovo preselitev v mesto. Po dolgem razgovoru z ameriškim poročnikom je prejel dovoljenje, da se gimnazija lahko preseli (do tega potem ni prišlo), vendar pod pogojem, da mu kdo izmed profesorjev iz Moniga pomaga pri organizaciji slovenskega šolstva v Coni A Julijske krajine. V Monigo so odločili, naj gre sam Baraga v Trst in postane Simonijev pomočnik. Tako je tudi storil in Simoni ga je 18. avgusta 1945

52 Lučka Kralj Jerman, *Janko Kralj. Utišani in pozabljeni slovenski politik (1898–1944)* (Ljubljana: Družina, 2008), 194.

53 Gorazd Bajc, »Boj projugoslovanskega tabora na področju slovenskega šolstva v Trstu (1945–1948)«, *Zgodovinski časopis* 53, št. 4 (1999), 580–581.

imenoval za strokovnega svetovalca za slovenske šole pod ZVU.⁵⁴ Lotil se je velike naloge. Ker ni dobro poznal razmer, je pozval na pomoč prof. Alojzija Geržiniča. Temu je bil teren znan, ker je med okupacijo skušal organizirati slovenske šole na Tržaškem.

Seveda so se italijanske šolske oblasti v Trstu (in ne samo te) postavile močno po robu obnovitvi slovenskih šol. Šolski skrbnik (*provveditore*) dr. Mario Alberto Tavella je 9. avgusta 1945 naslovil na poročnika Simonija dolgo protestno spomenico, ki je bila uperjena zlasti proti ustanovitvi slovenskih osnovnih šol v mestu Trst in še bolj proti ustanovitvi srednjih šol, kar naj bi bilo po njegovem mnenju absurd, saj med drugim ni bilo niti gotovo, da bodo Slovenci za srednje šole v mestu našli domačine iz Julijske krajine, ki bi lahko na njih poučevali.⁵⁵ Kasneje je v polemiko posegel tudi sam italijanski zunanji minister in voditelj stranke Krščanska demokracija Alcide De Gasperi, ki je 27. novembra 1945 poslal vrhovnemu častniku za civilne zadeve v Italiji, ameriškemu kontraadmiralu Elleryju Wheelerju Stonu, protestno pismo v zvezi z odprtjem »slovanskih« šol v Trstu.⁵⁶

Toda Baraga je moral prej premagati ostro nasprotovanje novim slovenskim šolam od strani SIAU-UAIS. Ker je ta imela večjo kontrolo med ljudmi na podeželju, je svetoval Simoniju, naj bi se vpisovanje začelo najprej za srednje šole v Trstu in Gorici, nato pa za osnovne. Tako so vpisi v nove slovenske srednje šole potekali od 10. do 15. septembra, vpisi v osnovne šole pa od 17. do 22. septembra 1945. Zaradi uspešnega bojkota

54 Bogdan Ciril Novak, »V spomin dr. Srečku Baragi«, v: *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1978* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1978), 93.

55 Kacin, *Slovenska šola na prepihu*, 68–72. Dr. Tavella pa ob tem ni zapisal, da so Italijani dvajset let prej pod fašizmom zatrli vse slovenske šole.

56 Kacin, *Slovenska šola na prepihu*, 73.

vpisovanja pa je bil obstoj slovenskih srednjih šol postavljen na kocko.⁵⁷

Dr. Baraga je prek prof. Geržiniča spoznal znanega slovenskega tržaškega duhovnika Matijo Škabarja. Obrnil se je nanj s prošnjo, naj ga zaradi nastale situacije v šolstvu poveže s katerim izmed predstavnikov levega tabora. Odzval se je dr. Frane Tončič. Vsi trije, to je dr. Tončič, dr. Baraga in g. Škabar, so se sestali na domu slednjega. Dr. Baraga je dr. Tončiču jasno povedal, da brez zadovoljivega vpisa slovenskih srednjih šol v Trstu in Gorici ne bo. Pokazal mu je tudi spomenico dr. Tavelle v dokaz, kako se Italijani upirajo ustanovitvi teh šol. Ni povsem znano, komu je dr. Tončič pri SIAU-UAIS poročal o sestanku. Njegov nastop je moral biti prepričljiv. Pozneje se je zvedelo, da je bil o tem hitro obveščen dr. Josip Abram, starosta slovenskih pravnikov v Trstu in nekoč vodilni predstavnik Ciril-Methodove šolske družbe v Trstu. Abram je tedaj zagrozil vodstvu SIAU-UAIS, da bodo slovenski narodnjaki zapustili organizacijo, če ne bo dovoljen vpis v šole. Tako so se stvari premaknile naprej. *Primorski dnevnik* je 13. septembra 1945 objavil poziv, naj se dijaki vpišejo v slovenske srednje šole v Trstu in Gorici, in to je storil tudi naslednjega dne.⁵⁸

Vpisovanje je bilo po tem množično tako v srednje kot v osnovne šole. Oktobra se je začel pouk. ZVU je z okrožnico št. 7 in okrožnico št. 8 z dne 8. oktobra 1945, pod obema je podpisan polkovnik Alfred C. Bowman kot višji častnik za civilne zadeve, ustanovila s prvo slovenske srednje in z drugo slovenske osnovne šole.⁵⁹ Toda treba je bilo najti potrebne učne moči, učbenike in nenazadnje primerna poslopja. Stvari

57 Ibid., 75.

58 Novak, »V spomin dr. Srečku Baragi«, 95; »Vpisovanje v srednje šole«, *Primorski dnevnik*, 13. 9. in 14. 9. 1945, 2.

59 Maks Šah, »Zgodovinski pregled obnovljenega in na novo ustanovljenega slovenskega šolstva na Goriškem in Tržaškem od 1945 do 1985«, v:

so se polagoma uredile, čeprav je bilo vprašanje učnega kadra pereče. Domačih učnih sil je bilo namreč zaradi več kot dvajsetletnega fašističnega preganjanja premalo. Zato so v teh šolah poučevali tudi begunski profesorji in učitelji, kar je vzbujalo hude polemike in nejevoljo levega tabora, od koder so prihajale tudi zelo težke diskvalifikacije.⁶⁰

Prof. Geržinič je bil na začetku šolskega leta 1945/46 nekaj časa profesor in podravnatelj Višje realne gimnazije v Trstu, potem je imel težave z britansko policijo *Field Security Service* (FSS), ki je preverjala, kje je kdo bil in kaj je počel med 2. svetovno vojno. Preizkušnje pred FSS ni prestal in je po nekaj tednih izgubil službo. Simoni, ki je do tedaj že napredoval do kapetana, ga je bil kljub temu pripravljen še naprej plačevati, tako da bi pisal in korigiral šolske knjige. To je tudi na začetku storil: sodeloval je s prof. Martinom Jevnikarjem in prof. Vinkom Beličičem pri pisanju učbenika *Zgodovina slovenskega slovstva*. Anonimno je napisal tudi nekaj člankov za časnik *Glas zaveznikov*.⁶¹

Toda usojeno je bilo, da bo njegovega bivanja v Trstu kmalu konec. Na njegov račun so se širile hude klevete. Dr. Baraga je po zaupnih poteh zvedel, da ga hočejo ugrabiti, in mu zato svetoval, naj nemudoma zapusti Trst. Tako je tudi storil. Poslovil se je od prijateljev in se februarja 1946 z vlakom odpeljal v Bologno. Od tod je šel najprej v begunsko taborišče v Serviglianu in nato v taborišče pri Senigalliji. Tam je poučeval slovenščino na begunski gimnaziji. Pred državnimi volitvami, ki so bile v Italiji aprila 1948, na katerih so nekateri

Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985 (Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnovitve slovenskih šol v Italiji, 1986), 87–91.

60 Bajc, »Boj projugoslovanskega tabora«, 585–586.

61 Geržinič, *Pouk v materinščini*, 133–134; Pahor, *Prispevki k zgodovini obnovitve*, 41, opomba št. 75.

napovedovali zmago socialistov in komunistov, se je odločil za emigracijo v Argentino.⁶²

V Argentini

Prof. Geržinič se je preselil v Buenos Aires in tja prispel 5. junija 1948 z ladjo Olimpia, ki je odplula iz Genove. Dom je našel pri dr. Srečku Baragi.⁶³ Zakaj prav pri njem? Proti slovenskim šolam z begunskimi profesorji in učitelji se je gonja z levega tabora zlasti na Tržaškem nadaljevala zaradi političnih razlogov. Dr. Baraga je bil glavna tarča kritik in obtožb ter bil v Ljubljani 7. februarja 1946 celo obsojen v odsotnosti na smrt z ustrelnostjo kot vojni zločinec.⁶⁴ Zato je sprejel sklep, da bo ob prvi priložnosti emigriral. Priložnost se je pojavila na začetku leta 1948. Odločil se je za Argentino in iz Genove prispel v Buenos Aires 29. marca 1948.⁶⁵ Tam se je naselil z družino.

62 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 305–307.

63 Ibid., 309–310.

64 »Ali smo se motili? Vojni zločinec Srečko Baraga obsojen na smrt,« *Primorski dnevnik*, 9. 2. 1946, 2; Bajc, »Boj projugoslovanskega tabora«, 587–593; Alojzij Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Baraga pri ZVU*, 77–91. Tu je med drugim objavljen življenjepis, ki ga je dr. Baraga predstavil ZVU nekaj dni po obsodbi na smrt, v katerem je odbil vse obtožbe. Navedel je tudi podatek, da so mu partizani 15. oktobra 1943 umorili brata Jožefa v Jelendolu pri Ribnici. Dejstvo pa je, da so zavezniki kljub obsodbi pustili Barago na njegovem mestu. Očitno je bil zanje ljubljanski proces proti njemu politično motiviran.

65 Geslo »Baraga, Srečko«, v: *Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos (CEMLA)*, Buscador, pridobljeno 6. 10. 2021. URL: <https://cemla.com/buscador/>.

Ostal je v glavnem mestu Argentine do svoje smrti 31. januarja 1977.⁶⁶

Prof. Geržinič je pri njem stanoval do svoje poroke z znano pevko Marijo Fink 10. maja 1952. Najprej je bil zaposlen kot delavec v neki barvarnici blaga, decembra 1948 pa so ga sprejeli v službo pri veliki založbi in prodajalni knjig El Ateneo. Spočetka je bil zapisnikar razstavljenih knjig, nato je postal odgovoren za dopisovanje v nemščini z Avstrijo, Švico in Nemčijo. Začel je tudi preverjati pravilnost španskih prevodov znanstvenih del, pisanih v angleščini, francoščini in nemščini. Sodeloval je tudi pri veliki enciklopediji, ki jo je izdala založba El Ateneo v letih 1962–1964.⁶⁷ Za njeno tretjo knjigo je pripravil pregled slovenske in drugih slovanskih književnosti razen ruske. Ni prejel odtisa svojega zajetnega prispevka in zgodilo se je, da je njegovo pisanje korigiral neki Petković, Srb po rodu, ki je skušal zmanjšati pomen hrvaške literature. Enciklopedija je nato izšla s temi »popravki«. 40 let pozneje je njegova hči Marika naključno našla na spletu pravilno verzijo pregleda. Za založbo El Ateneo je prof. Geržinič še pripravil pregled glasbe pri evropskih narodih.⁶⁸ Leta 1961 se je zaposlil pri založbi Kapelusz, ki je v Argentini znana po izdajanju učbenikov. Tam je srečal znanca dr. Vinka Brumna, ki je pri založbi dosegel visoko mesto. Tudi pri Kapeluszu je pregledoval prevode iz

66 Novak, »V spomin dr. Srečku Baragi«, 96; Rudolf Klinec, »Baraga Srečko«, v: *PSBL, 1. snopič* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974), 34–35; Tatjana Hojan, »Baraga, Srečko«, v: *Novi Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 6. 10. 2021. URL: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1001530/>.

67 Glejte npr.: »Enciclopedia El Ateneo«, v: *Catálogo Público de la Biblioteca Nacional Mariano Moreno de la República Argentina*, pridobljeno 2. 5. 2022. URL: https://catalogo.bn.gov.ar/F/XVBSSBM4HVQD9R1H89Q9P56AB9931ASBMUFUAV5ALH4VRCVAH9-01482?func=full-set-set&set_number=005276&set_entry=000025&format=99.

68 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 310–313.

evropskih jezikov, vključno z ruščino, v španščino, sicer je bil zaposlen v oddelku za visoke šole in v oddelku za slovarje. Pri založbi je delal 20 let.⁶⁹

Prof. Geržinič je zelo aktivno sodeloval v kulturnem življenju slovenske emigracije v Argentini zlasti s pisano besedo. Objavljal je članke in razprave praktično v vseh tamkajšnjih slovenskih publikacijah, in sicer od političnega tednika *Svobodna Slovenija* do verske revije *Duhovno življenje*.⁷⁰ Napisal je kar nekaj knjig in brošur, med katerimi lahko izpostavim vsaj naslednje: *Pouk v materinščini – da ali ne? Delo za slovensko šolstvo na Tržaškem v zadnjih mescih nemške okupacije* (1972); *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Baraga pri ZVU* (1983) in *Od Save do Srebrne reke*, ki je izšla posthumno (2015).

Leta 1954 je sodeloval pri ustanovitvi Slovenske kulturne akcije (SKA), ki je kmalu postala osrednja slovenska kulturna ustanova v zdomstvu. Še danes SKA izdaja svoje glasilo *Glas Slovenske kulturne akcije*, splošno kulturno revijo *Meddobje*, tiska in objavlja knjige ter prireja razstave, koncerte, gledališke predstave in sploh kulturne večere. V *Glas* je Geržinič pisal do leta 1969. Tedaj je v SKA med sestavljanjem novih pravil za njeno delovanje prišlo do razkola. Na občnem zboru, ki je bil 22. marca 1969, sta se pojavila dva osnutka teh pravil. Prvi je že v prvem členu zagovarjal zelo jasno protikomunistično usmerjenost organizacije, medtem ko je drugi v 3. členu poudarjal naslanjanje iste organizacije »na naravni etični zakon in na krščanski razodeti nauk«. To naj bi bilo dovoljšne jamstvo za protikomunistični značaj SKA. Po glasovanju je drugi predlog prejel več glasov od prvega. Tedaj so prof. Geržinič in še nekateri drugi kulturniki sklenili, med njimi je imel posebno težo časnikar in pisatelj Ruda Jurčec, da s takšno SKA ne morejo

69 Ibid., 314; Jevnikar, »Geržinič Alojzij«, 418.

70 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 314–322.

več sodelovati. Poleg tega je bilo v ozadju, kot je menil dr. Miha Krek, vodilni slovenski politik v emigraciji, razlikovanje med tistimi, ki so še zagovarjali jugoslovanski okvir, v katerem naj bo Slovenija, in onimi, ki so trdili, da mora Slovenija postati samostojna. Zagovorniki prvega osnutka so bili za samostojno Slovenijo. Začeli so izdajati publikacijo z značilnim naslovom *Sij slovenske svobode*. Prof. Geržinič je pri tem glasilu sodeloval do njegovega konca leta 1980.⁷¹ Njegovi sodelavci so se takrat v glavnem pridružili reviji *Vestnik*.

Prof. Geržinič je od 1960 do 1971 poučeval na srednješolskem tečaju za slovenske študente v Buenos Airesu. V Argentini se je še ukvarjal z glasbo ter uglasbil veliko besedil, tudi verskega značaja, in prirejal slovenske ljudske pesmi. Število njegovih skladb obsega kakih 150 kompozicij. Po letu 1990 je skladbe pošiljal v Narodno in univerzitetno knjižnico (NUK). Leta 1993 je bil sprejet v Društvo slovenskih skladateljev.⁷² Na začetku je namenil kar precej skladb Tercetu sester Fink oziroma Kvartetu Fink. Sestram Mariji (sopran), Marti (alt) in Nedi (kontraalt), ki so že pred vojno nastopale na Radiu Ljubljana, se je pridružil brat – baritonist Božidar Fink. Kvartet je v Buenos Airesu zelo uspešno nastopal. Kaže, da imajo Finkovi glasbo nekako v krvi. Trije sinovi Božidarja Finka in njegove soproge Valentine Kovač, ki so obenem nečaki prof. Alojzija Geržiniča, so svetovno uveljavljeni operni pevci, in sicer mezzosopranistka Bernarda Fink Inzko, basbaritonist Marko Fink in sopranistka Veronika Fink Menvielle.

71 Andrej Rot, *Republika duhov: štiridesetletnica Slovenske kulturne akcije* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1994), 44–53.

72 Geržinič, *Od Save do Srebrne reke*, 361–364.

*Viri in literatura**Časopisni viri*

Primorski dnevnik, 1945.

Primorski dnevnik, 1946.

Literatura

Bajc, Gorazd. »Boj projugoslovanskega tabora na področju slovenskega šolstva v Trstu (1945–1948)«, *Zgodovinski časopis*, 53, št. 4, (1999): 577–594.

Geržinič, Alojzij. *Pouk v materinščini – da ali ne? Delo za slovensko šolstvo na Tržaškem v zadnjih mescih nemške okupacije*. Buenos Aires: Založba Sij, 1972.

Geržinič, Alojzij. *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Baraga pri ZVU*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1983.

Geržinič, Alojzij. *Od Save do Srebrne reke*. Trst: Mladika, 2015.

Kacin, Anton. »Bowman Alfred Connor.« V: *PSBL*, 3. snopič, ur. Marijan Breclj et al., 110–111. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1976.

Kacin, Marija. *Slovenska šola na prepihu: ob 65-letnici obnovitve*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2011.

Kacin Wohinz, Milica in Jože Pirjevec. *Storia degli sloveni in Italia 1866-1998*. Venezia: Marsilio Editori, 1998.

Kacin Wohinz, Milica in Nevenka Troha, ur. *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956 / I rapporti italo-sloveni 1880-1956 / Slovene-Italian relations 1880-1956: poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije / relazione della commissione*

storico-culturale italo-slovena / report of the Slovene-Italian historical and cultural commission. Ljubljana: Nova revija, 2001.

Klinec, Rudolf. »Baraga Srečko.« V: *PSBL, 1. snopič*, ur. Marijan Breclj et al., 34–35. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974.

Komelj, Miklavž. »Zdenka Kidrič - Marjeta 1909–2008.« *Borec, revija za zgodovino, antropologijo in književnost* LX, št. 652–656, (2008): 7–15.

Kralj Jerman, Lučka. *Janko Kralj. Utišani in pozabljeni slovenski politik (1898–1944)*. Ljubljana: Družina, 2008.

Jevnikar, Martin. »Geržinič Alojzij.« V: *Primorski slovenski biografski leksikon (PSBL), 3. snopič*, ur. Marijan Breclj et al., 417–419. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1978.

Mlakar, Boris. *Domobranstvo na Primorskem (1943–1945)*. Ljubljana: Založba Borec, 1982.

Mlakar, Boris. *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

Novak, Bogdan Ciril. »V spomin dr. Srečku Baragi.« V: *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1978*, ur. Jože Markuža, 91–96. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1978.

Pahor, Drago. *Prispevki k zgodovini obnove slovenskega šolstva na Primorskem 1943–1945*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1974.

Pahor, Milan. *S knjigo v vojni: partizanska šola na Tržaškem 1943–1945*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, Narodna in študijska knjižnica, 2021.

Pahor, Samo. »Pregled zgodovine slovenskega šolstva na današnjem ozemlju italijanske republike do leta 1945.« V: *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985*, 47–85.

Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnovitve slovenskih šol v Italiji, 1986.

Pavlič, Slavica in Viktor Smolej. *Partizansko šolstvo na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Borec, 1981.

Pirjevec, Jože. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.

Rot, Andrej. *Republika duhov: štiridesetletnica Slovenske kulturne akcije*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1994.

Šah, Maks. »Zgodovinski pregled obnovljenega in na novo ustanovljenega slovenskega šolstva na Goriškem in Tržaškem od 1945 do 1985.« V: *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985*, 87–104. Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnovitve slovenskih šol v Italiji, 1986.

Šah, Maks. »Simoni John P.« V: *PSBL, 14. snopič*, ur. Martin Jevnikar, 364–365. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1988.

Spletni viri

Geslo »Neda Geržinič.« Pridobljeno 4. 10. 2021. URL: https://sl.wikipedia.org/wiki/Neda_Ger%C5%BEini%C4%8D.

Bellezza, Vito A. »Washburne, Carleton Wolsey.« V: *Enciclopedia Italiana – III Appendice* (1961). Pridobljeno 6. 10. 2021. URL: https://www.treccani.it/enciclopedia/carleton-wolsey-washburne_%28Enciclopedia-Italiana%29/.

Geslo »John Peter Simoni.« V: *Prabook*. Pridobljeno 6. 10. 2021. URL: https://prabook.com/web/john_peter.simoni/767875.

Geslo »Baraga, Srečko.« V: *Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos (CEMLA)*, Buscador. Pridobljeno 6. 10. 2021. URL: <https://cemla.com/buscador/>.

Hojan, Tatjana. »Baraga, Srečko.« V: *Novi Slovenski biografski leksikon*. Pridobljeno 6. 10. 2021. URL: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1001530/>.

»Enciclopedia El Ateneo«. V: *Catálogo Público de la Biblioteca Nacional Mariano Moreno de la República Argentina*. Pridobljeno 2. 5. 2022. URL: https://catalogo.bn.gov.ar/F/XVBSSBM4HVQD9R1H89Q9P56AB9931ASBMUFUAV5ALH4VRCVAH9-01482?func=full-set-set&set_number=005276&set_entry=000025&format=99.

Professor Alojzij Geržinič

Summary

The schoolteacher, professional in culture, publicist, musician and chess player Alojzij Geržinič (1915–2008) was born in Ljubljana and died in Buenos Aires. Through his paternal side he was of Istrian descent and through his maternal side he was a relative of the lawyer and politician Henrik Tuma. He completed his Slavistics studies and after graduating from university took up employment as a teacher. He had learned piano and become a chess enthusiast as a secondary school student. Later, he also learned composition. He developed into a firm Catholic and was very principled in that respect. He refused to join the Liberation Front, although not everyone in his family did. His sister Neda, for example, joined the Security Intelligence Service of the Liberation Front (VOS) (for which she was detained by the Slovenian political police and then shot at Turjak a few days before the end of the War). Geržinič accepted the invitation of the Slovene National Security Assembly (SNVZ – “the Home Guard of Primorska”) and went in the second half of 1944 to Primorska to give lectures at teacher training courses. From January to May 1945, he was a clerk for Slovenian schools in the then Province of Trieste. He sought to have the Germans legalise this education “so that after the German defeat the Allies will have it and we will be able to invoke it”. Despite his best efforts, he did not achieve this goal. After the War’s end, he spent a brief period in refugee camps in Italy. He then accepted the invitation of dr. Srečko Baraga, who had been appointed by the Anglo-American Allies as a professional advisor for Slovenian education in the then

Zone A of the Julian March, to assist him in the restoration of Slovenian schools. He was active in the Trieste region and Slovenian schools began to flourish despite great difficulties. Due to his past relationship with the Home Guard, he had to leave this work at the beginning of 1946. He again retreated to refugee camps in Italy, where he stayed until his emigration to Argentina in 1948. After a while in Argentina, he found employment with El Ateneo publishing house and afterwards with Kapelusz. He translated from major European languages and contributed content to the third volume of the *Enciclopedia El Ateneo* (Buenos Aires: El Ateneo, 1962 –1964). He created a family with the singer Maria Fink. He was very active in the Slovenian post-war emigration in Argentina, as he was one of the founding members of the Slovenian Cultural Action (SKA) organisation and wrote extensively for its bulletins titled Glas SKA (in Eng., The Voice of SKA) and Meddobje (in Eng., The Interim). He also contributed to other emigrant publications, ranging from religious to political (Sij slovenske svobode (in Eng., The Shine of Slovenian Freedom), Vestnik (in Eng., The Gazette)). He also engaged in composing and wrote approximately 150 compositions. In 1993, he was admitted to the Society of Slovene Composers.

DOI: 10.55692/D.18564.22.4

1.02 pregledni znanstveni članek

Prejeto: 13. 5. 2022

Áron Máthé¹

Attempts at Justice during the Regime Change in Hungary

Povzetek

V letih po spremembi režima na Madžarskem se je razvila živahna politična in javna razprava o možnosti za zadostitev pravici glede zločinov, storjenih v desetletjih komunistične diktature. Zakon o pravičnosti, ki so ga predlagali poslanci vladajoče stranke, bi retroaktivno prekinil zastaranje za izdajstvo in naklepne uboje v primerih, ko režim iz očitnih političnih razlogov ni preganjal teh kaznivih dejanj. To bi bila ustavna priložnost, da se odgovorne za grozodejstva v petdesetih letih prejšnjega stoletja in povračilne ukrepe po revoluciji leta 1956 privede pred sodišče. Ustavno sodišče je zakon, ki ga je sprejel parlament, razveljavilo iz razlogov kontinuitete in pravne varnosti. Po oceni sodišča je retroaktivno zadržanje zastaranja nezdržljivo s pravno državo, zato je treba pravico uveljavljati po povsem drugi poti.

¹ Áron Máthé, PhD. Vice-chair of Hungarian Committee of National Remembrance, 1088 Budapest, Vas u. 10 (H), aron.mathe@neb.hu.

KLJUČNE BESEDE: *Madžarska, zakonodaja, sprememba režima, ustavno sodišče, pravičnost*

Abstract

In the years after Hungary's regime change, a lively political and public debate emerged about the possibility of justice for the crimes committed during the decades of communist dictatorship. The Justice Act, introduced by governing party MPs, retroactively suspended the statute of limitations for treason and intentional homicide in cases where the regime did not prosecute these crimes for obvious political reasons. This would have provided a constitutional opportunity to bring to justice those responsible for the atrocities of the 1950s and the reprisals that followed the 1956 revolution. The law adopted by Parliament was annulled by the Constitutional Court on grounds of continuity and legal certainty. In its view, the retroactive suspension of the statute of limitations is incompatible with the rule of law and justice must therefore be pursued by a completely different route.

KEY WORDS: *Hungary, legislation, regime change, Constitutional Court, justice*

“We did not bury the Soviet past. We just shoved the corpse into a corner, and covered it with sawdust, to let it rot on its own.”

Vladimir Sorokin

More than three decades have passed since the fall of the communist dictatorships in Central Europe, and a little less time since the withdrawal of foreign, occupying forces. Even after such a long time, it is difficult to calmly, so to speak objectively, analyse or even recall these events. In my opinion, those years constituted a special, historic moment. One when a verdict could have been passed on communism as such.

However, that moment passed. If we look around in our immediate area, we can see that very few communist perpetrators were convicted in the 1990s. Yet, as Hugo Grotius put it, “a serious crime cannot go without punishment”. However, in these cases it seemed that although there were victims and there was financial damage, those responsible could hardly be found. Indeed, if there is no perpetrator, it significantly reduces the perceived weight of the crime. These questions induced public disputes, seemingly unbridgeable at that time. The forked ways of this “transitional justice” increased the tension as well. What we usually call “transitional justice”, is made up of five branches.

First, the rehabilitation of the victims condemned on a political ground. Second, the prosecution of communist crimes. Third, the recompensation – which includes the restitution of material property as well. Fourth, the symbolic restoration: removing statues, monuments and memorial plaques from public spaces, or changing the street names. And fifth, the

recompensation in the field of information. This latter means the handing over of the state security files to public archives.

Before describing the actual subject of this paper, I would like to clarify what we mean by ‘doing justice’ and why it was necessary to put the legal, informational and material “legacy” of the dictatorship’s past on the political agenda in the former communist countries with varying intensity, but almost continuously, in the last decade of the 20th century and the beginning of the new millennium. It is not an exaggeration to say that communist and national socialist dictatorships were built on the denial of the development of European law, the European state ethos and Christian morality, as well as national cultures. The practical implementation of this denial was undertaken with coercive force. That is why terror and violence were the basis of totalitarian regimes. “*Terror was one of the most essential features of the modern communist system. (...) Throughout its existence, crime was one of the characteristics of the entire communist system.*”² Solzhenitsyn, an expert on the Soviet regime, described the inner workings of communism in this way: “*Violence cannot survive on its own, it is always intertwined with lies. There is a deep internal, natural blood relationship between them: there is nothing to cover violence but lies, and there is nothing to sustain lies but violence. (...) And as the lie crumbles, violence will reveal itself in all its repulsive nakedness, and, crippled by it, will soon fall.*”³

- 2 Stéphane Courtois, “A kommunizmus vétkei” [Sins of Communism], in: *A kommunizmus fekete könyve* [The Black Book of Communism], ed. Stéphane Courtois et al. (Budapest: Nagyvilág, 2000), 11.
- 3 Aleksandr Solzhenitsyn, “Előadás a Nobel-díj átadása alkalmából” [Lecture on the occasion of the Nobel Prize], in: “*Az orosz” kérdés a XX. század végén* [The “Russian” question at the end of the 20th century] (Budapest: Európa, 1997), 24.

Thus, in the sense of the above, the concept of ‘doing justice’ in a broader sense also covers all the measures and legislative or other attempts, which after the transition to democracy and the rule of law were aimed at exposing the crimes of the communist state dictatorship, compensating the victims legally, morally and financially, and holding the guilty accountable. As can be seen, ‘doing justice’ concerns many different areas of life, which of course presuppose different legal solutions. The common feature of the classical rules of justice is that they concern a specific group of persons. Depending on whether the legislation in question is intended to establish victim-centred or offender-centred justice provisions, the legislator defines the group of persons concerned as either victims or perpetrators of the dictatorship.

After that, let’s look at the fate of two major legislative efforts during the first freely elected Hungarian parliament. The first proposal for the legislation against communist crimes appeared in a program sheet of the Independent Forum of Jurists in 1989. In fact, it was not strictly on communist crimes (or what we mean under this term now) but it was aimed to examine the personal responsibility for the grave crisis in Hungary, in which the country suffered in 1989. The proposal *de facto* meant a complete purge among senior state officials and in the ranks of government administration. Nevertheless, this proposal remained only as a draft.⁴

In March 1990, during the run-up to the elections, the conservative party (Magyar Demokrata Fórum) campaigned with the slogan: “Spring-clean!”, so to say, sweeping out the

4 See “Levél a december 22-i tanácskozás feladatairól (törvényes igazságtétel)” [Letter on the tasks of the 22 December meeting (legal justice)], *Független Jogász Fórum*, accessed April 2, 2022. URL: <https://jf.hu/dokumentumok/30-level-a-dec-22-i-tanacskoz-as-feladatairol-toerve-nyes-igazsagtetel>.

communists from public positions. Since this party won the elections and formed a coalition government, its parliamentary group of the MP's during the summer worked out a bill, called "Iustitia-plan". While nothing really came true of this proposed legislation, there was still a demand for such a legislative act. Zsolt Zétényi⁵ and Péter Takács⁶ submitted a draft law a year later, which was named as the first *Act of Justice*. The core of the law would have been the circumventing of the period of limitations, saying that the State as such deliberately avoided the persecution of some crimes, and the State did it because of political motives. That's why the limitation period had not been started.⁷

- 5 Zsolt Zétényi (1941-) Hungarian lawyer, Member of Parliament between 1990 and 1994, Vice-Chairman of the Committee on Human Rights, Minorities and Religious Affairs. As vice-president, he took the fate of Hungarians living beyond the border to heart. He submitted a draft resolution on the Beneš decrees, for example, and interpellated on the issue of Hungarians deported from Northern Hungary after the Second World War.
- 6 Péter Takács (1941-) Historian, Associate Professor, Member of Parliament for the governing party (Magyar Demokrata Fórum, MDF 1990-1994).
- 7 Zsolt Zétényi, the former MP and lawyer who submitted the draft law, recalled the events thirty years later: "*The opening of accountability was a legal, moral and civilizational requirement, yet it did not cover all crimes committed by the authoritarian regime, originally it was only intended to punish homicide. Narrowing the scope of those concerned would, I intended, have facilitated its adoption and application. I expected all legislators and law enforcement officers of sound moral sense to agree in the protection of human life. The regime change itself was not so heady by then, perhaps 1989 was, but by 1991 there was a kind of apathy in society and Parliament had become a law factory. Necessary laws were passed, but one very important element was missing: a confrontation with the past, an identification with the fate of the nation. Conscious and damaging forgetting threatened. There was a saying at the time: »Putting up a sign on a*

According to the basic idea of the bill – and this is echoed in the explanatory memorandum of both bills – “*the prosecution of perpetrators of major crimes cannot be ruled out when the state creates itemised rules, but it violates them itself, in its own interest, and criminals rely on this miscarriage of justice, this terrorist behaviour, and after all, on their own culpable behaviour to gain advantage, namely by using the institutions of the state under the rule of law designated for other purposes, in order to avoid criminal prosecution*”⁸. The purpose of the bill was therefore to (re)open the criminalisation of the indicated offenses – despite the fact that the state’s criminal claim under the previous rules was already time-barred.

An example worth mentioning is the decision of the Czech Constitutional Court, which linked the concept of limitation to the fulfillment of the law enforcement obligation of the state. The decision of 21 December 1993, provided that the state must take action against former offenders and that support for communist criminals can no longer be continued. If the conviction or acquittal was for political reasons incompatible with the legal order of a democratic state, the period of limitation of the offense did not include the time elapsed since then (from 25 February 1948 to 29 December 1989). “*To understand the period of time which passed from the commission of their criminal acts as the*

public house at midnight saying it is a gentleman’s casino does not make it a gentleman’s casino.» *Perhaps the situation was not that hopeless...*” Zétényi Zsolt, „Elégtételként éltem meg, hogy az Alaptörvénybe került az igazságtétel” [I was satisfied that justice was included in the Constitution], interview by Kreft-Horváth Márk, *Magyar Nemzet*, 17 August 2021, 3.

8 2800. számú törvényjavaslat a Magyar Köztársaság büntető törvénykönyvéről szóló 1978. évi IV. törvény módosításáról [Bill No 2800 amending Act IV of 1978 on the Criminal Code of the Republic of Hungary].

running of a »limitation period« which was not permitted to run, would mean a quite paradoxical interpretation of a law-based state. That would be the validation of the type of »legal certainty« which the perpetrators of such criminal acts already had when they began their activities and which consists of state assured immunity from criminal liability. (...) [T]he Constitutional Court gives priority to the certainty of civil society, which is in keeping with the idea of a law-based state.»⁹ Legislators stressed that the Czech constitution is not value-neutral because it is subordinated to the values of the democratic system.

Returning to the Hungarian bill, the debate was naturally on the legal solutions available for this purpose, on their “nature”, whether they were constitutional or could indeed be considered unconstitutional. One of the central questions in the discussions was whether the solution proposed by the drafters implemented some kind of (substantive) retroactive legislation or provided for the statutory declaration of the resting of a factor (also) classified as a factor of procedural law (the statute of limitations). Is it possible to create a regulation which, while respecting the “*principle of nullum crimen*”, does not create new statutory definitions under criminal law, but “revives” criminal liability by referring to the intentional “non-enforcement” of the state’s criminal claim?

The discussions resulted in a new version of the bill, which was basically and essentially the same, but with a few minor changes. According to the reasoning of the amended bill: “*Only offences which meet in all respects the legal requirements for criminal liability and which constitute an offence under the law in force at the time when they were committed may be prosecuted*

9 Decisions 1993/12/21 - Pl. ÚS 19/93: Lawlessness, Ústavní soud České republiky – oficiální webové stránky, accessed 4 April 2022. URL: <https://www.usoud.cz/en/decisions/1993-12-21-pl-us-19-93-lawlessness>.

under this Act. The legislator refrains from introducing ex post facto offences.” On the question of the period of limitation, it states the following: *“In a state governed by the rule of law, the statute of limitations may expire because the law enforcement authorities do not become aware of the offence being committed, or they become aware of it but the measures taken to apprehend the perpetrator are not successful (...) The statute of limitations must therefore necessarily be preceded by the criminal claim of the state, which must be enforced by all legal means. Without this, no limitation period can run or expire.”* However, as the reasoning continues, during the period in question, namely between 21 December 1944 and 2 May 1990¹⁰ *“the totalitarian regime failed to prosecute crimes and even prevented or also retaliated against the prosecution of crimes the prosecution of which would have harmed its interests. Consequently, the prosecution of such crimes has only become possible in the new state system acting in accordance with the principle of the rule of law.”* At the same time, the drafters of the bill also pointed out that there were several examples of the retroactive regulation of statutes of limitation after 1945 (in connection with war crimes and crimes against the people), but *“this way of retroactively regulating statutes of limitation does not conflict with the prohibition of retroactive regulation because both the statutory definition of the criminal offence and the associated sanction remained unaffected. Changing the time limit for punishability is not subject to an absolute prohibition.”*¹¹

10 The formation of the Provisional National Assembly on Soviet occupied territory at the end of the Second World War; and the date of setting up the new, freely elected democratic Parliament.

11 Törvény az 1944. december 21. és 1990. május 2. között elkövetett és politikai okokból nem üldözött súlyos bűncselekmények üldözhetőségéről [Law on the prosecution of serious crimes committed between 21 December 1944 and 2 May 1990 and not prosecuted for political reasons].

According to the reasoning, the bill only listed “*the most egregious acts contrary to humanity: homicide, military crimes involving the foregoing and treason (infidelity) as offenses to be persecuted*”. The bill therefore (would have) declared the resting of the limitation period for these offenses, more precisely that if they were committed between 21 December 1944 and 2 May 1990, their limitation period would begin on 2 May 1990. However, the proposal did declare pardon for the (possibly) imposed sentence not in an exceptional but a general way (“*the punishment may be subject to unlimited mitigation*”), emphasising that “*the new Parliament is not driven by revenge or retaliation, but the spirit of lawfulness and justice*”, as “*in most of these cases, the purpose of criminal prosecution is realised by naming the perpetrators and measuring their sins*”.

The debate on the bill began in September 1991. It is worth giving a few words on the arguments for and against it that were heard in Parliament. The proposer, Zsolt Zétényi, explained that one of the concerns raised against the proposal was that it was contrary to the legal principle of non-retroactivity. However, he said that this problem should not arise as the proposal would only criminalise acts that were already criminalised at the time they were committed. On another objection, the MEP pointed out that since not all legal systems of all States recognise the institution of limitation, it could be said that it is not an essential element of the rule of law. Furthermore, it would be a violation of the rule of law if the perpetrators of serious crimes were not held accountable.¹²

12 “Az Országgyűlés plenáris üléseinek jegyzőkönyve 1990–2021.” [Minutes of the plenary sessions of Parliament 1990–2021.], *Library Hungaricana*, accessed 11 April 2012, 756–760. URL: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_on1990_1990-1994/.

The MDF's lead speaker, Fábíán Józsa¹³, asked whether the criminal law provisions could have retroactive effect. He pointed out that the acts covered by the bill were criminal offences at the time they were committed, but the state did not prosecute them for political reasons. Therefore, the proposal could not violate either the Constitution or the relevant provisions of the Criminal Code. In support of his arguments, he quoted the German jurist Hans-Heinrich Jescheck, who argued that the legal concept of limitation is based not only on the need for fairness and mercy, but also on the empirical fact that the passage of time makes it more difficult to conduct criminal proceedings.¹⁴ The leader of the liberal opposition presented his party's position, which was not based on legal arguments, but focused on moral issues. He indicated that they disagreed with the proposal, considering its contents to be a bad instrument, inadequate to achieve the

13 Fábíán Józsa (1957–) Hungarian lawyer, public administrator. He was a Member of Parliament (1990–1994), and between 1993 and 1994 he was State Secretary at the Ministry of the Interior.

14 The MEP also had harsh words for the political forces that rejected the proposal: *“Did we ever think a year and a half ago (...) that if we talk about historical justice in Hungary, we would be stirring up a hornets’ nest? Could we have imagined that if we raised the issue of legal justice, the so-called liberal opposition would see it as a political showdown and would hasten to say that they did not want it? Would we have thought that, for example, if someone started to question the employment of former members of the party army, of the workers’ guards, in this capacity, for the purposes of pension calculations, that prominent politicians – also from the benches of the liberal opposition – would say on radio and television that everyone in this country should be afraid? Would we have thought then, ladies and gentlemen, that at the start of the debate on this bill, which among other things is not secretly trying to bring to justice those responsible for the murderous massacres of 1956, two prominent members of the radical opposition (...) would speak out to get the matter removed from the agenda of the House?”* “Az Országgyűlés plenáris üléseinek jegyzőkönyve”, 865.

goal. In their view, the scope of the bill is uncertain, as it is often difficult to determine which crimes were not prosecuted for political reasons and which were not prosecuted for other reasons. As he put it, *“I don’t dispute that it would meet a sense of social justice if we could have some great, universal principle of punishment, if crime could always get its punishment, receive its punishment, if we could organise it, if we could solve it – but that’s not the case! (...) It is not by chance that every code of law in the known history of mankind (...) has known the concept of the statute of limitations. (...) It is not by chance that these rules of limitation have been included, because even the most sacred attribute – we are building capitalism – private property, there is a limitation period, in the area of dispossession, of the loss of rights.”*¹⁵ The Christian Democrats stressed that the issue addressed by the bill should not be treated as a purely legal issue, as the sense of justice is not a purely legal issue. They gave the example that society’s sense of justice had also functioned correctly when the law allowed the crimes in question to go unpunished. They added that the adoption of the proposal would not result in a “witch-hunt”, as the party’s position was that the number of people who could be held accountable after its adoption would be 50. They also stated that they supported the adoption of the proposal on moral and ethical grounds.

The Parliament passed the law with the votes of the conservative parties on 4 November 1991. It was also a symbolic date, by the way, as it referred to the beginning of the Communist retributions and a new set of calamities for the nation. It was on this day in 1956 that Soviet troops began Operation Whirlwind, aimed to restore the former communist dictatorship in the country. So much for the symbols, however, in reality a very painful counterattack followed. The President of the Republic,

¹⁵ Ibid., 873.

Árpád Göncz¹⁶, delegated by the left-liberal party, turned to the Constitutional Court to declare the law unconstitutional and to repeal it. Indeed, that's what happened. It is worth knowing that this Constitutional Court was established before the first free elections. Its President, László Sólyom¹⁷, personally led the work of the Constitutional Court aimed at repealing the Justice Act. The Constitutional Court stated in its decision: "*The Constitution does not (cannot) provide a subjective right to the enforcement of substantive justice (...) It is not possible (...) to set aside the fundamental guarantees of the rule of law on the basis of the historical situation and justice required by the rule of law. The rule of law cannot be enforced against the rule of law. Legal certainty based on substantive and formal principles should enjoy primacy over justice, which is always partial and subjective.*"¹⁸ To summarise, from then on, this was referred

16 Árpád Göncz (1922–2015) Hungarian writer, translator, President of the Republic of Hungary from 1990 to 2000. He was sentenced to life imprisonment after the 1956 revolution but was released from prison after an amnesty in 1963. After the Second World War and during the revolution, he was a politician for the Small Farmer's Party, and during the regime change for the Alliance of Free Democrats (SZDSZ). His entire political carrier is disputed. First and foremost, there is no plausible explanation how he got the opportunity to learn English language *in the prison* and how he turned to be a widely accepted translator of literary works during the seventies.

17 László Sólyom (1942–) Hungarian jurist, university professor, full member of the Hungarian Academy of Sciences, member and first President of the Constitutional Court between 1989 and 1998, President of the Republic between 2005 and 2010.

18 For the Constitutional Court decision see online: "11/1992. (III. 5.) AB határozat", Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye, accessed 13 April, 2022. URL: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=992H0011.AB&targetdate=&printTitle=11/1992.+%28III.+5.%29+AB+hat%C3%A1rozat&getdoc=1>.

to, in a slightly roundabout way, as the Hungarian courts not delivering justice, but “law”.¹⁹

Why was this bill successfully thrown out? Was it merely the result of the atmosphere, the hostile predominance in the media? Was it because of the embeddedness of the old left-wing, post-communist, or even sympathiser intellectuals? Or were perhaps too many people frightened by the fact that the post-1956 phase of the dictatorship in Hungary simply lasted too long, and people had to subsist in this long period as well? First of all, we need to know that the communist system after 1956, named the Kádár-regime after its leader, János Kádár²⁰, was based on the spreading of responsibility. It implied involving as many people as possible, or at least gaining their tacit approval. Let’s take a detour to make this statement clearer and easier to understand. In everyday life, the Kádár policy of “cooperatives” meant that the authorities offered a way out for those who simply wanted to live. This was precisely the aim of the communist power that was reorganising after fifty-six: to present itself as the embodiment of social cohesion, to sell the image of communism after some touching up and camouflaging it to suit political needs. In reality, of course, its main ambition was to combat ‘nationalism’, on the ideological, cultural and state security levels. But could there have been anti-nationalist nation-building? The short twentieth century began with the triumph of nationalism – that is, the creation

19 All of this is in interesting tension with the fact that law school graduates swear: “*I dedicate my life to the service of justice!*” This, as we know, is of course not a new phenomenon, nor is it a problem peculiar to Hungary.

20 János Kádár (1912–1989) Hungarian Communist politician, Minister of the Interior from 1948 to 1950, and de facto leader of the Soviet-style Communist regime from 1956 to 1988. The harsh repression following the 1956 revolution and the subsequent consolidation, the transition to a so-called ‘soft dictatorship’, were all to his credit.

of national unity in each country after the breakout of the First World War – and ended with the revival of national feeling in the Autumn of the Nations in 1989. Nationalism, and its more conservative and tolerant version, the national ideal, remained the most decisive group-forming and identity-shaping force in Europe. Marxism, with its many names, had to adapt to this. This was an impossible task, because whatever you call it – Bolshevism, Marxism-Leninism, Communism, Socialism – internationalism was one of the key elements of this ideology.

However, ‘internationalism’ is not a real reference point, and therefore, making a mockery of itself, the reference point for orthodox communism became the Soviet Union. In fact, the name Soviet Russia would have been a more accurate description of this state, even if its own anthem was ‘free republics in alliance’ and its main ideologists were unstinting in their emphasis on ‘Leninist norms’ in nationality matters. Thus, the world’s communists had an internationalist duty to justify their allegiance to a hidden nationalism. As Kádár himself declared at the XXII Congress of the USSR Communist Party, “*the communist is above all characterised by his relationship with the Soviet Union*”.²¹

Returning to the original line of thought it can be said that the survival of the Hungarian regime depended solely on the system of relations between the superpowers. In 1956, the Hungarian nation understood that it was allocated to the side of the communist superpower, and neither could it get out from there out on its own, nor would help come. So the Hungarians settled for survival, and let’s face it, the

21 Huszár Tibor, ed., *Kedves jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989* [Dear, Good Comrade Kádár! Selection from the Correspondence of János Kádár, 1954–1989] (Budapest: Osiris, 2002), 191–192.

people enjoyed the practical benefits of being out of history. Actually, for Hungarians, retaliation and consolidation after the revolution meant that after a failed, dark half-century, they could leave the “grand stage of history” and be left alone.

In 1989 this came to an end and they returned to the “stage”. This was of course cynically assessed in 1989 by Rezső Nyers²², a member of the communist party leadership and a minister for several years: *“both our decisions in ’56 and our historical assessment were very time-bound and very controversial. As long as things went well, [people] tolerated this, but when trouble came, those who were tolerant became dissatisfied with it”*.²³ Well, even in this cynical wisdom, there might have been some truth. The main factor, however, was that during the shift in the relations of the great powers in Europe, stability was the most important thing for the winners of the Cold War. This was not the first time that the West had favoured stability over the self-determination and national sovereignty of peoples. This, of course, was understandable from their point of view, but in 1989 and in the decade that followed it also meant that they made agreements with the former Central European elite. John O’Sullivan has put it this way: *“In Western Europe, private and public institutions, including those of the European Union, seemed much more inclined to cooperate with former communists than with former dissidents, both in politics and business.”*²⁴ A more closely involved Polish activist, Ryszard Legutko, explains this

22 Rezső Nyers (1923–2018) Hungarian economist, politician, university lecturer. He was Minister of Food Industry and Finance of the Hungarian People’s Republic, and Minister of State at the dawn of the regime change.

23 „Az idő nem nekünk dolgozik” - Magyar és szovjet párt dokumentumok [“Time does not work for us” – Hungarian and Soviet party documents], *Beszélő* 4, no. 2 (1999): 86.

24 O’Sullivan’s foreword to his friend Legutko’s book. Ryszard Legutko, *The*

as follows: “To my unpleasant surprise, I discovered that many of my friends who consciously classified themselves as devoted supporters of liberal democracy (...) displayed extraordinary meekness and empathy toward communism.”²⁵ And: “I experienced the same budding thought for the second time during Poland’s postcommunist period, right at the very beginning of its existence in 1989. Anti-anticommunism was activated simultaneously with the rise of the new liberal-democratic system (...) and was almost immediately recognized as an important component of the new political orthodoxy that was taking shape. Those who were anticommunists were a threat to liberal democracy; those who were anti-anticommunist passed the most important and the most difficult entrance examination to the new political reality.”²⁶

The newly regained national sovereignty of 1989 would have included judging our own perpetrators, according to our own laws. I wonder if by talking now about international law and an international court we are depriving ourselves of the opportunity to put our own house in order? Aren’t we branding ourselves, as if with a branding iron, saying that these small countries are incapable of doing even this? Past failures, in my view, are now just an opportunity to write our own story.

Explaining this further, we can say that communism has left us a false legacy that will not stand the test of time. A legacy that must be interpreted as an attack on the core of our identity. They created the image that we were all part of the dictatorship, and at the same time they tried to create a new link with the empty slogan of ‘socialist patriotism’ instead of the traditional sense of national belonging. This in itself was of no use even then, but they added proletarian internationalism.

Demon in Democracy: Totalitarian Temptations in Free Societies (New York: Encounter Books, 2012), 9.

25 Ibid., 10.

26 Ibid., 11.

A certain version of all this, and at the same time a necessary corollary, was 'anti-fascism'. This ideo-political product seemed to represent, on the surface, the smallest common multiple. Labour's 'national communism', which in fact represented a kind of spontaneous revival of national feeling, was condemned. And the dictatorship imposed its own ideological message and form of identity on us by means of violence, blackmail and lies, in other words, by the very practice of political crime.

Finally, we must ask: what are we to do with this legacy? It is logical to conclude that there is no need for widespread trials and, given the passage of time, no possibility of them, which means that it may not be appropriate to deal with the former perpetrators in the criminal law, except in a few cases of major, flagrant or even symbolic value. However, the new national memory policy should respond to the arbitrary shreds of memory of the communist past as a kind of symbolic form of criminalisation, tangible in the community memory. *Damnatio memoriae* would thus be the negative but necessary part of the reconfiguration of our identity. In a turn of mathematical phrase: necessary but not sufficient. For the rest is up to us to discover common heroes and myths from the history of the twentieth century that are acceptable to all.

Bibliography

“Az idő nem nekünk dolgozik” – Magyar és szovjet párt dokumentumok. *Beszélő* 4, no. 2. (1999): 82–100.

2800. számú törvényjavaslat a Magyar Köztársaság büntető törvénykönyvéről szóló 1978. évi IV. törvény módosításáról.

Courtois, Stéphane. “A kommunizmus vétkei”. In: *A kommunizmus fekete könyve*, edited by Stéphane Courtois et al. 7-39. Budapest: Nagyvilág, 2000.

Független Jogász Fórum. “Levél a december 22-i tanácskozás feladatairól (törvényes igazságtétel)”. Accessed 2 April 2022. URL: <https://fjf.hu/dokumentumok/30-level-a-dec-22-i-tanacskoz-as-feladatairol-toervenyes-igazsagtetel>.

Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye. “11/1992. (III. 5.) AB határozat”. Accessed 13 April 2022. URL: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=992Hoo11.AB&targetdate=&printTitle=11/1992.+%28III.+5.%29+AB+hat%C3%A1rozat&getdoc=1>.

Huszár, Tibor, ed. *Kedves jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989*. Budapest: Osiris, 2002.

Legutko, Ryszard. *The Demon in Democracy: Totalitarian Temptations in Free Societies*. New York: Encounter Books, 2012.

Library Hungaricana. “Az Országgyűlés plenáris üléseinek jegyzőkönyve 1990–2021.” Accessed 11 April 2022. URL: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_on1990_1990-1994/

Solzhenitsyn, Aleksandr. “Előadás a Nobel-díj átadása alkalmából”. In: *“Az orosz” kérdés a XX. század végén*, 5-27. Budapest: Európa, 1997.

“Törvény az 1944. december 21. és 1990. május 2. között elkövetett és politikai okokból nem üldözött súlyos bűncselekmények üldözhetőségéről”, and its nullification: Decision by the Constitutional Court, “11/1922. (III. 5.) AB határozat”

Ústavní soud České republiky – oficiální webové stránky. “Decisions 1993/12/21 - Pl. ÚS 19/93: Lawlessness”. Accessed 4 April 2022. URL: <https://www.usoud.cz/en/decisions/1993-12-21-pl-us-19-93-lawlessness>.

Zétényi, Zsolt. „Elégtételként éltem meg, hogy az Alaptörvénybe került az igazságtétel” Interview by Kreft-Horváth Márk, *Magyar Nemzet*, 17 August 2021.

Summary

This article is based on the spirit of the book ‘It is not possible for a serious crime not to be punishable - Legal chapters from the history of justice and reparation in Hungary’, published by the National Remembrance Committee in 2016 and edited by the author. Our aim was to give an insight into the political struggles and legal measures that shaped the will to rehabilitate and compensate the victims of the communist dictatorship in Hungary, in particular the Zétényi-Takács Act of 1991 and its annulment. The following questions were asked. *Is it possible to atone for decades-old wrongs, or even to translate what happened into the language of law? What led to the law in question finally getting caught up in the filter of the Constitutional Court, making the transition from dictatorship to democracy a remarkably controversial one?* In our view, the events of the last three decades justify the hypothesis that the principle of ‘punishing the guilty is not a necessary condition for declaring the regime change complete’ has not lived up to expectations. On the contrary. This issue is related to the fact that the communist period left a deep mark on the thinking and reflexes of Hungarian society.

As a framework for the essay, we also sought to answer the question of the possible connection between the communist legacy (or burden) and the fact that the nation was very late (and only symbolically) in restoring even that part of its sovereignty which was to judge its own perpetrators.

*Poskusi dosege pravičnosti
med spremembo režima
na Madžarskem*

Povzetek

Ta članek temelji na bistvu knjige *Az nem lehet ugyanis, hogy súlyos büntett ne legyen büntethető - Jogi fejezetek a magyarországi igazságtétel és kárpótlás történetéből* (v slovenščini, Nemogoče je, da se hudega kaznivega dejanja ne bi dalo kaznovati – Pravna poglavja iz zgodovine pravičnosti in poprave krivic na Madžarskem), ki jo je leta 2016 izdal Madžarski odbor za nacionalni spomin, uredil pa avtor tega članka. Naš cilj je bil omogočiti vpogled v politične napore in pravne ukrepe, ki so zaznamovali voljo do omogočenja rehabilitacije in odškodnine žrtvam komunistične diktature na Madžarskem, zlasti vpogled v zakon Zétényi-Takács iz leta 1991 in njegovo razveljavitev. Zastavljena so bila naslednja vprašanja. *Je mogoče popraviti desetletja stare krivice ali celo prevesti to, kar se je zgodilo, v jezik prava? Kaj je privedlo do tega, da se je zadevni zakon na koncu znašel pod lupo ustavnega sodišča, zaradi česar je prehod iz diktature v demokracijo postal izjemno sporen?* Po našem mnenju dogodki zadnjih treh desetletij upravičujejo domnevo, da načelo, da »kaznovanje krivcev ni nujen pogoj za razglasitev spremembe režima kot dokončane« ni izpolnilo pričakovanj. Ravno nasprotno. To vprašanje je povezano z dejstvom, da je komunistično obdobje globoko zaznamovalo razmišljanje in odzive madžarske družbe.

V okviru eseja smo skušali odgovoriti tudi na vprašanje o morebitni povezavi med komunistično dediščino (ali bremenom) in dejstvom, da je narod zelo pozno (in le simbolično) obnovil tudi tisti del svoje suverenosti, ki naj bi sodil lastnim zločincem.

DOI: 10.55692/D.18564.22.5

Prejeto: 15. 5. 2022
1.02 pregledni znanstveni članek

Peter Jašek¹

Coming to Terms with the Communist Regime in Slovakia

Izvleček

Prispevek obravnava zapleten proces pomiritve s komunističnim režimom na Slovaškem. Ta proces že od padca komunizma v letu 1989 budi pozornost raziskovalcev in javnosti. V mnogih pogledih se ta proces kaže kot neuspešen, saj komunistični zločini ostajajo nekaznovani in prevladuje »risanje debelih ločnic«. Nekateri predstavniki komunističnega režima so bili kljub protestom javnosti celo počaščeni s spominskimi ploščami. V zadnjih letih pa so se razmere spremenile. Sprejetih je bilo več zakonov za pomoč nekdanjim političnim zapornikom in za zmanjšanje pokojnin komunističnih funkcionarjev.

¹ Peter Jašek, PhD. Director of the Research Centre for the period of unfreedom. Nation's Memory Institute, Bratislava, Miletičova 19 (SK), peter.jasek@upn.gov.sk.

KLJUČNE BESEDE: *Spomin, komunizem, pomiritev, politika spomina*

Abstract

The paper deals with the complicated process of coming to terms with the communist regime in Slovakia. Since the fall of the communism in 1989 the process has attracted the attention of researchers and the public. In many ways, this process is seen to have been unsuccessful – communist crimes remain unpunished and the “drawing of thick lines” prevails. Some representatives of the communist regime have even been honoured with memorial plaques, despite public protests. However, the situation has changed in recent years. Several acts have been adopted to help former political prisoners and to reduce the pensions of communist officials.

KEYWORDS: *Remembrance, communism, coming to terms, memory policy*

Introduction

In the 20th century, Slovakia was severely affected by two totalitarian regimes: the authoritarian regime of the Slovak Republic (1939–1945, in Slovak “ľudácky” from the name of the ruling Hlinkova slovenská ľudová strana, Hlinka’s Slovak People’s Party), and communism. In this paper, we will pay attention to the latter. The core of the paper will be the process of coming to terms with the communist regime in Slovakia with the focus on recent developments. In 2020 and 2021, several laws were passed/amended to improve the status of former activists of the anti-communist resistance and reduce the pensions of State Security officials and members of the highest body of the Communist Party, as well as affecting remembrance policy.

We also respect that among researchers and within the academy *niveau* many approaches existed to communism as an ideology and to the period when communist regimes ruled in the Soviet Union and various countries of Central and Eastern Europe. Some of them question the totalitarian character of those regimes. This paper is not questioning such approaches. Instead, *sine ira et studio*, it tries to explain why the process of coming to terms with the communist regime in Slovakia is still a very live topic that draws the attention of researchers, the general public and politicians. The paper also tries to find the answer as to why there is a necessity to pursue such a process as long as 30 years after the fall of communism and after what has been done in recent years.

*A short historical excursion
(with the focus on the communist crimes in Slovakia)*

As mentioned above, we will try to briefly present a history of the communist persecution in Slovakia. After World War II, the restored Czechoslovak state became strongly centralized and oriented particularly towards the communist Soviet Union. An authoritarian, yet so-called people's democratic regime was installed. In February 1948, the Communists gained full control over Czechoslovakia in a coup d'état. They gradually established a totalitarian regime based on the unlimited power of one political party.

One of the main characteristics of communist regimes in the 20th century throughout the world was that they massively violated not only human and religious rights but also their own laws. Slovakia, where the communist regime prevailed between 1948 and 1989, was no exception. It resulted in thousands of innocent people falling victim to a wide range of crimes committed by the regime itself. The years from 1948 to 1953 were a period of the worst terror against real and alleged regime enemies, when violence and unlawfulness became its Alpha and Omega, where all "inconvenient" people became its victims. According to the Soviet model, anyone who did not share their ideology was considered an enemy. There were mass persecutions of both real and alleged opponents in the form of court trials (thousands of people were tortured and imprisoned), executions (more than 200 people were killed), or labour camp internment. Hundreds of people were murdered trying to escape through tightly restricted borders, which were referred to as the Iron Curtain, a symbol of communism until today. The life of Slovak villages was negatively affected by the forced collectivization of agriculture, dissolving the traditional village structures. With great difficulty, farmers abandoned

their land and passed it to Joint Agricultural Cooperatives. The regime harshly persecuted those who refused to do so willingly. They were handed down long prison sentences, sent to labour camps, expelled from their home villages, and their children were dismissed from schools or could not study at universities. Slovakia's economic elite (businesspersons, tradesmen...) were destroyed hand-in-hand with forced collectivization by the same methods. The regime searched for and "found" internal enemies, which gradually led to major purges amongst intellectuals, such as lawyers, clerks, teachers at schools of all levels and their students. During Action B many were forcefully evicted from bigger towns (especially Bratislava) and moved out to the countryside. The mill of violence and terror also ground those who helped to first spin it as even high-level communist officials found themselves accused and labelled members of various "anti-state groups".

The forms of communist crimes against real and alleged opponents varied on a wide scale of all possible and available suppression methods. "Light" sanctions were exclusion from public life, job loss, fines for failed quotas by farmers, and education bans for children and family members of the accused, to more harsh limitations of personal freedom, such as eviction of inconvenient people from their permanent residence. More extreme forms were imprisonment without court proceedings or based on political trials, placement in forced labour camps, assignment of recruits into auxiliary technical battalions, torture of innocent victims of state trials during investigation, long prison sentences, or even the most severe recourse: execution. Even if the regime became more moderate during the 1960s and was partially democratized, it further persisted in persecution of its potential opponents and terrorization of wide masses of citizens. The occupation of Czechoslovakia in August 1968 stopped the process of

“socialism with a human face”. The communist regime returned to the actual application of Marxist-Leninist ideology and the leading role of the Czechoslovak Communist Party within society. However, it changed its power paradigm, which was reflected in the replacement of direct physical persecution with social victimization and intimidation of broad layers of society, together with the targeted persecution of selected individuals. These methods systematically violated fundamental human rights and religious freedoms.²

After the fall of the regime (1989)

Decades of communist dictatorship left traces not only in the political, economic and social spheres, but also from the standpoint of morality. Coming to terms with that “heritage” remains an issue for Slovakia today. In fact, the process of coming to terms with the totalitarian past started immediately after the fall of the communist regime (1989) with the solving of the most urgent duties in this respect – the rehabilitation of former political prisoners, compensation for victims and property restitution.³ The Slovak National Council has adopted

- 2 For more information on the history of Slovakia during the communist period, see Matej Medvecký, Jerguš Sivoš and Peter Jašek, *Following the Footsteps of Iron Felix. State Security in Slovakia 1945–1989* (Bratislava: Ústav pamäti národa, 2012); František Mikloško et al, *Zločiny komunizmu na Slovensku [Communist Crimes in Slovakia]* (Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2001).
- 3 Matej Medvecký, “Coming to Terms with the Totalitarian Past in Slovakia and the Mission of the Nation’s Memory Institute in that Process,” in: *Vyrovňavanie sa s totalitnou minulosťou – od trestnoprávnej roviny po vedecký výskum [Coming to Terms with the Totalitarian Past – from the Level of Criminal Law Aspects to the Scientific Research]*, ed. Matej Medvecký (Bratislava: Ústav pamäti národa 2014), 98.

several laws in that respect. It is important to emphasize that such process has several levels – especially legal, economic, and even moral.⁴

Especially in the early 1990s, attempts at “drawing a thick line” under the period of communism prevailed, which strongly affected this process. The direct aftermath of this attitude was the fact that the Communist Party was not dissolved and was permitted to transform itself into a legitimate political organization with full rights. Former Communists became members of other political parties too. As such, almost no leaders or officials of the totalitarian regime were held to account for the crimes of the communist period.

Very soon the focus of the process of coming to terms with the communist past turned to the former secret collaborators of the State Security, which was the political police force of the communist regime responsible for many crimes in the 1950s and for the surveillance of dissidents in the 1970s and 1980s. In the social atmosphere after the fall of the communist regime, where the State Security was considered the most prominent villain, suspicion about secret collaboration with the State Security immediately represented a great threat to anyone. Accusations of collaboration with the State Security easily became a “fact” that could compromise and immediately damage the professional career of an accused person. The public, in fact, did not know any details about the State Security, its organization and structure, or the process of registration of the secret collaborators themselves.

This fact was also the reason why (real or alleged) collaboration with the State Security could be politically misused. The most visible cases of such misuse were so-

4 See for instance Ivan A. Petranský, *10 Years of the Nation's Memory Institute* (Bratislava: Ústav pamäti národa 2012), 10–12.

called lustration affairs (in Slovak “lustračná aféra”), related to the first free elections after the fall of communism in June 1990. In Slovakia, the best-known such lustration affair is that of Jan Budaj, one of the most prominent leaders and spokesmen of the Gentle Revolution in Slovakia, a prominent Slovak dissident and chairman of the Coordination Centre of Public against Violence, at that time the most popular Slovak political party. Days before the elections, all political parties asked (under pressure from public opinion and some politicians from the Federal Ministry of the Interior) for the lustration of their candidates concerning collaboration with the State Security. The results of this lustration, published hours before the official election polls, caused real shock. Several prominent politicians and personalities were outed as State Security secret collaborators. Lustrations were based on the registration protocols (records) of the State Security – if there was evidence identifying someone as an agent or candidate for secret collaboration, etc., lustration was positive; if not, it was negative. Nobody called for the opening of the files and the checking of the real substance of the cooperation – whether someone had had meetings with State Security officials, made denunciations, provided information, or how the State Security obtained the signatures of secret collaborators, etc. What was scandalous – but at the time unbeknown to most people – is that the lustration of several candidates was blocked by the Federal Ministry of Interior.⁵ The results of the affairs were shocking and several candidates had to withdraw their candidatures. Budaj’s case was a particularly extraordinary one. At that time, he was a popular and respected figure among

5 See Pavel Žáček, “Sachergate’: První lustrační aféra. Nesnáze postkomunistické elity (nejen) se svazky Státní bezpečnosti” [‘Sachergate’: The first record affair. Difficulties of the post-communist elites (not only) concerning the State Security files]. *Paměť a dějiny* 1, no. 1 (2007), 50–81.

society and was in fact one of the leading members of Slovak (especially environmental) dissent.⁶ Nobody believed that he had secretly collaborated with the State Security, but under pressure, he withdrew his candidature for Public Against Violence. Budaj's case drew great attention and the media hyped it.⁷ In fact, it opened the debate about State Security documents in Slovakia, which in those days were the number one topic in public discussions. Budaj's case was followed by other similar cases of people who as a result had to retire from public life. At the time, the statement of the Board of the Public Against Violence called the lustration process the "*poisonous smell of the dead man of the State Security*."⁸ In general, such affairs were the main reason why, in October 1991, the Federal Assembly of the Czech and Slovak Federal Republic adopted Act no. 451/1991 Coll., the so-called Vetting Act⁹ restricting

- 6 During the 1970s, he published samizdats and organized several exhibitions of non-conformist artists in Bratislava. In 1987, he was an editor of the publication *Bratislava/nahlas*, which was considered a "Slovak Charter 77" and criticized the communist regime for the bad environmental and cultural conditions in the Slovak capital Bratislava.
- 7 See several articles in the magazine of the political party Public against Violence entitled *Verejnosť* [Public] in June and July 1990, such as: Oneskorené vyhlásenie k "prípadu Budaj". Už teraz konečne pohasnú vášne [The late statement on the "Causa Budaj". Did the passions finally fade], *Verejnosť*, 27 July 1990; Viliam Ciklamini pracovníkom ministersva vnútra [Viliam Ciklamini as an operative at the Ministry of the Interior], *Verejnosť*, 28 July 1990. For reconstruction of Budaj's case see: Ladislav Švihran, *Aféry po novembri* [Affairs after November] (Bratislava: Nezávislosť, 1990).
- 8 Fedor Gál, "1989/23 – Lustrácie (časť piata)", accessed on 30 November 2015. URL: <http://www.fedorgal.cz/blog/index.php?itemid=172>.
- 9 This Act was not applied in Slovakia after 1993 and became ineffective at the end of 1996.

former secret collaborators and members of State Security from securing positions in the state bodies.

Other acts and laws also reflected a negative attitude towards the communist regime. On 27 March 1996, the National Council of the Slovak Republic adopted Act no. 125/1996 Coll. on the Immorality and Lawlessness of the Communist Regime. Later on, in 2006, the National council adopted a law on the anti-communist resistance, which recognized the fight against communism as a continuation of the fight for national liberation, and people who had fought against communism were recognized as fighters for freedom and democracy.

Establishment of the Nation's Memory Institute

At the same time, some called for the creation of an institution in Slovakia to come to terms with the communist past, as happened in other post-communist countries such Germany and Poland at that time. Finally, in September 2002, the Nation's Memory Institute was established when Act no. 553/2002 Coll. *On Disclosure of Documents Regarding the Activity of Security Authorities of the State During the Period 1939–1989 and on Founding the Nation's Memory Institute and on Amending Certain Acts* (The Nation's Memory Act), was adopted by the National Council of the Slovak Republic.¹⁰ By establishing the Nation's Memory Institute, Slovakia became one of those countries where separate and independent institutions were in charge of the administration of secret police files, documenting the crimes and providing the research work on the period defined by law. The Nation's Memory Act defined the beginning

¹⁰ The Nation's Memory Act has been amended several times in the ten years since it was enacted. See Petranský, *10 years*, 22–23.

of the period under scrutiny by the Nation's Memory Institute as 18 April 1939, when anti-Jewish Governmental Decree no. 63/1939 was issued in the Slovak state. The end of the decisive period was defined as 31 December 1989.

Soon after the establishment of the Institute, the materials of the former State Security became available for research and to the public. In particular, the disclosing of the registration protocols of the Regional State Security Directorates in Slovakia drew much attention from the Slovak public, mainly because many major names in public life were discovered to have been secret collaborators with the communist State Security. The media response was vocal and "The Lists of State Security People", as the registration protocols were referred to by the public, became a long-standing symbol of the work of the Institute.¹¹ In fact, disclosing the former State Security files is a way to gain knowledge about the dark part of our history. In accordance with the Nation's Memory Act, the article also anticipates registers to be disclosed and the Nation's Memory Institute fulfilled this task.

Publication of the registration protocols was a two-sided coin. On the one hand, the possibility to obtain information included in the files created public pressure, which in some cases resulted in resignations from public office of persons who were registered as State Security collaborators. Disclosures also stopped speculation, pressure and other kinds of (intelligence) games played in those days that traumatized Slovak society. Among the positive results, we should mention that discussion of the "List of Secret Collaborators of the State Security" became clear and spreading of the several non-authorized lists ended. Also, the spreading of allegations of cooperation with

11 Available at: <http://www.upn.gov.sk/sk/zvazkova-agenda-stb/>, accessed on 7 May 2017; see also Petranský, *10 Years*, 27.

the State Security finally stopped. One of the researchers at the Nation's Memory Institute summarized the discussion about the registration records with the words: "Records located at the Nation's Memory Institute are not complete, but are veritable and truthful."¹²

On the other hand, dozens of people were hurt by the disclosure of information about their being registered as secret collaborators with the State Security despite their having steadfastly refused to collaborate. Some of them sued the Nation's Memory Institute and several long-lasting trials took place in Slovakia with various results. The attention of the general public focused especially on cases when the suitor was a well-known personality, such as Czech businessman and politician Andrej Babiš. The Nation's Memory Institute later provided the opportunity for those named in the registration records to write a statement about the character of their cooperation, which became part of the personal file located in the Archive of the Nation's Memory Institute. Another question unanswered by the publishing of these records is why, when publishing the records before solidifying the internal structures of the State Security itself and making the names of persons the main task of its public activities, the Nation's Memory Institute revealed the names of both State Security agents and the persecuted persons.¹³ The personal reconstruction of the State Security units (and also the Border Guard), including the publication of the names of State Security officers and members, took place later and is still a work in progress.¹⁴

12 Ján Maco, "Evidencie bývalej Štátnej bezpečnosti" [*Records of the former State Security*], in: *Interpretácia dokumentov Štátnej bezpečnosti*. [*Interpretation of the State Security documents*], ed. Peter Jašek (Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011), 147.

13 Petranský, *10 Years*, 28.

14 For the result, see the web page of the Nation's Memory Institute: <http://>

We must also say that even since the adoption of the aforementioned laws and the establishment of the Nation's Memory Institute, nothing has changed regarding the judicial sanctions for the crimes of the communist regime. Several efforts in this field were lost due to the reluctance of the courts and prosecutors. For example, the Nation's Memory Institute submitted several motions to the General Prosecutor's Office of the Slovak Republic, but none of those motions resulted in a court trial. Prosecution either did not commence or was stopped.

Disputes within the remembrance policy

The process of coming to terms with the communist regime also finds its reflection within the remembrance policy. I will avoid the disputes among historians, which could be divided into two groups. One is more traditionalist, focusing on the communist crimes and totalitarian character of the communist regime. The second group has a moderate attitude to the character of the regime and focuses more on the social policy and phenomenon of collaboration and cooperation of society, especially in the 1970s and 1980s. Instead, I will focus on the phenomenon of the late 2010s – the unveiling of the memorials of the representatives of the communist regime, even the highest officials of the Communist Party.

A clear example of such attitude, which stands for all, is the case of the Communist official Vasil Biľak. During the 1990s, he was accused of treason for signing the so-called invitation letter prior to the 1968 occupation of Czechoslovakia, but the long-last trial ended in 2011 without conviction. The trial

started in March 1991 and lasted 20 years. The process file from has more than 23,000 pages. The formal reasons for Biľak's acquittal were the impossibility of hearing witnesses (most of them were dead), and the fact that the original of the so-called invitation letter was missing. We can symbolically consider this (non)judgment as the peak of the inconsistency of the process of coming to terms with totalitarian history in Slovakia, especially at the level of punishment for the crimes of communism in Slovakia. In the people's narrative, Vasil Biľak was also considered a traitor and one of the main culprits of the communist totalitarianism.

The acquittal at the trial later became a springboard for his rehabilitation, which peaked with the unveiling of his memorial plaque in his native village Krajné Bystré in February 2015. The memorial consists of a commemorative plaque with text and a bust. Representatives of the regional self-government and Slovak Communist Party officials ceremonially unveiled the memorial on 22 February 2015, in front of the local cultural centre. Visitors can read the following text on the commemorative plaque: *“Dr. Vasil Biľak was born in the village Krajná Bystrá on 11 August 1917. A prominent official of the Communist Party of Czechoslovakia, Deputy of Federal Assembly of the Czechoslovak Socialist Republic. In the years 1950–1988, he was dedicated to the development of Eastern Slovakia.”* Under the bust is the legend: *“Truth remains truth.”* The unveiling ceremony took place on 22 February, the date that commemorates the anniversary of “Victorious February” (in fact a communist coup d'état in February 1948, celebrated in communist Czechoslovakia on 25 February) more than it does Biľak's death (6 February).

The texts on the memorial can hardly go without comment. Even if we strip away the mistake in the name (Biľak is written almost everywhere as Vasil, not Vasil'), the information that

Vasil Biľak was a Deputy of the Federal Assembly is very doubtful for Biľak's life. His mandate is of a very dubious nature, because he was never elected in free and democratic elections. We also need to check the real merits of Vasil Biľak for Eastern Slovakia. In the second half of the 1950s, Biľak served as secretary of the Regional Committee of the CPS in Prešov. Among his main responsibilities were the forced collectivization of agriculture, that brought (among others) the break-up of traditional structures as well as the wave of cruel violence affecting those who had to give up their land, machinery and cattle for the benefit of newly established Joint Agricultural Cooperatives.

The inscription *Truth remains truth* under Biľak's bust must present an open provocation to democratic and free-thinking persons. For clarification, it paraphrases the headline of the publication containing Biľak's speeches from October 1967 to December 1970. During this period Biľak, as a signatory of the "letter of invitation" and leading collaborator, actively launched the regime of "normalization" and systematically brought the exclusion of the democratization process in 1960s, including freedom of speech (to which the initiators of Biľak's memorial refer). As a leading official he also managed the purge within the Communist Party. The main evaluation criterion of the purge was the attitude towards the Warsaw Pact troop invasion in August 1968. Those who did not agree with the (Biľak's) interpretation that it was "international help" were excluded from the party, sacked from their job or demoted. Last but not least, during this period Biľak closely cooperated with the Soviets (in fact the occupying power) and nominated himself to leading positions within the Communist Party, where he stayed until 1988.

Immediately after the unveiling of the memorial, the broad public discussion condemned it. Artists Luboš Lorenc and

Peter Kalmus from Košice painted the memorial with red paint and wrote the word “hog” on it.¹⁵ The leader of 1989’s Gentle Revolution, Ján Budaj, commented on the memorial by saying: “*If someone builds a statue dedicated to murder, it is awkward and embarrassing*”.¹⁶ Shortly after, a group of activists led by former members of parliament Peter Osuský and Ondrej Dostál initiated the criminal investigation on the crime of support and propagation of groups violating basic rights and freedoms. At the beginning of March, an unknown offender stole the bust which was part of the memorial.

Several Slovak remembrance institutions published official protest statements. The Nation’s Memory Institute considered the unveiling of the memorial “*derision of the victims of the communist regime and a provocation to all democratic-minded citizens*”. The statement argued that Biľak was responsible for the victims of the 1968 occupation as well as for the thousands of persecuted people during the subsequent normalization: “*In terms of dealing with the period of non-freedom I am considering this initiative as the same kind of danger as the attempts of neo-Nazis to excuse the crimes of Nazism*”.¹⁷ The Nation’s Memory Institute’s protest was also joined by the associations of former political prisoners.¹⁸ The directors of

15 See “Útok na pamätník Vasiľa Biľaka: Aktivisti ho pomalovali červenou”, accessed on 7 May 2022. URL: <http://www.aktuality.sk/clanok/271026/utok-na-pamatnik-vasila-bilaka-aktivisti-ho-pomalovali-cervenou/>.

16 See “Pamätník Biľaka rozdelil spoločnosť, Budaj je zhrozený“, accessed on 7 May 2022. URL: <http://www.noviny.sk/c/slovensko/pamatnik-bilaka-budaj>.

17 See “Kauza pomník Vasilovi Biľakovi – protest ÚPN” [Causa Memorial Vasil Biľak – protest of the Nation’s Memory Institute], *Pamäť národa* [Memory of Nation] 11, No. 1 (2015): 106.

18 In Slovakia there are several such associations, but the most known are the Confederation of Political Prisoners and the Association of Anti-Communist Resistance – Political Prisoners.

other key remembrance institutions published their mutual protests against the memorial as well. The statement of the Historical Institute of the Slovak Academy of Sciences claims: “*We are opposed to the celebration and hero-worship of a man, who through all his political activities cynically violated the right to freely express opinion and was co-responsible for the persecution of thousands of people and their families who wanted to use the right to freedom of expression.*” The statement called Biľak a “*really dark person of our history*” and, referring to his personal responsibility, described it as “*open and intentional collaboration with the occupying powers, the organization of discrimination and persecutions for thousands of people in the name of a false ideological chimera.*”¹⁹

Mainstream media reflected this *causa* as well. Several TV channels broadcasted information about the memorial and condemned it, as did journals, newspapers and magazines. The journal SME presented an interview with the director of the Museum of the Crimes and Victims of Communism, who in principle rejected the memorial. He used the example that, in such a context, nobody would build a memorial dedicated to Adolf Hitler in his hometown.²⁰ In his column on the website jetotak.sk, the influential leftist journalist Michal Havran Jr. dubbed Biľak “*the most incompetent and odious representative*

19 Statement of the directors of four institutions, see “Stanovisko Historického ústavu SAV k odhaleniu pamätníka Vasilovi Biľakovi”, accessed on 7 May 2022. URL: <http://www.history.sav.sk/bilak.htm> The statement was also signed by the directors of the Military Historical Institute, Museum of the Slovak National Uprising and the Institute of Political Sciences of the Slovak Academy of Sciences.

20 See Iris Kopcsayová, “Historik: Hitlerovi by sme sochu v rodisku nepostavili, tak treba vnímať aj Biľaka”, accessed on 7 May 2022. URL: <http://www.sme.sk/c/7671220/historik-hitlerovi-by-sme-sochu-v-rodisku-nepostavili-tak-treba-vnimat-aj-bilaka.html>.

of the former regime” and concluded: “Vasil Bilak came to in history on the Russian tanks, not as a general, but as a traitor who, through his letter, created his own memorial for the whole country. He built it himself in 1968, turned the country into marble and wrote on it the names of our parents. He sacrificed them all, and with each destroyed story, he fixed his place in history. His legacy is still alive.”²¹

The case of Vasil Bilak's memorial shows the consequences suffered at the level of the remembrance policy due to the current concept of coming to terms with the totalitarian history. In fact, this concept was based on the broadly declared policy of so-called thick lines on history. However, especially in the 1990s, public discourse talked openly about the need to punish some communist crimes. The responsibility of the traitors from 1968 was at the forefront. The name of Vasil Bilak was most frequently mentioned, he found himself in court and it was barely possible that his rehabilitation was even being considered. What could hardly have been imagined a few years ago is a reality today. There is no need to conceal the fact that with unveiling of Bilak's memorial he was de facto rehabilitated, albeit against the wishes of the vast majority of society. This happened almost four years after the court finally freed him after a protracted trial from charges of treason and his share of the responsibility for the events of the 1968 occupation due to a lack of evidence.

Later, several other causes drew the attention of the public – for example, the unveiling of the memorial plaque dedicated to Ján Pješčak, the former prosecutor general in the 1970s and 1980s, in his native village Veľký Lipník in Eastern Slovakia. The scenario was similar to what happened with the memorial

21 See <http://www.jetotak.sk/editorial/bilak-uz-pamatnik-ma>

plaque for Biľak – the activists tried to destroy the plaque and remembrance institutions issued statements in protest.²²

For that reason, in 2020, the National Council of the Slovak Republic passed Act no. 338/2020 which amended sections of the Act no. 125/1996 Coll. on the Immorality and Lawlessness of the Communist Regime. The key change in the law is the prohibition to install texts and symbols which celebrate and promote or defend the regime based on communist ideology or its representatives. If the initiators had any doubts regarding the memorial, they should have asked the Nation's Memory Institute to review and report on it. For example, several days ago, the City of Prešov named a park after Alexander Dubček, leader of the 1968 “socialism with a human face” after consultations with the Nation's Memory Institute. To date, the Nation's Memory Institute has had a total of five such requests from cities and villages across Slovakia. We should point out that only two of them were focused on officials of the Communist Party. Three concerned people active during the period 1939–1945.

*Changes in the process of coming to terms
with communism after 2020*

The first and most important signal of the fundamental changes in the process of coming to terms with the communist regime came in 2019. The Slovak government (a coalition of SMER – Social Democracy, the Slovak National Party and the party Most (Bridge)) recognized the 30th anniversary of the fall of communism as an important milestone in modern

22 See “Otvorený protest ÚPN voči odhaleniu pamätnej tabule Jánovi Pješčakovi”, accessed on 8 May 2022. URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/otvoreny-protest-upn-voci-odhaleniu-pamaetnej-tabule-janovi-pjescakovi/>.

Slovak history and provided financial support to several commemorative or scientific events which took place in the country. Never before has the government supported this important anniversary in this way.

Other, even more important changes came in 2020, under the guidance of the new Slovak government, created by the more conservative and right-leaning political parties. More than 30 years after the fall of communism, the highest Slovak political representatives changed the laws that affected not only the remembrance policy, but also the economic status of the former activists of the anti-communist resistance as well as former representatives of the Communist Party, state officials and officials of the former State Security.

Finally, we must also mention the remembrance policy regarding the communist regime. In 2021, the act governing public holidays and Remembrance Day was amended and several remembrance days added to the calendar. The majority of them were related to the communist regime. I would mention 21 June as the day of the departure from Slovakia of the Soviet occupying troops; 24 June as the day of the commemoration of the victims of communism; 21 August as the day of the commemoration of the victims of the 1968 invasion; and 12 October as the day of the samizdat.

*Increase for the former anti-communist activists,
reduction for the former regime officials*

The National Council of the Slovak Republic made amendments to the two laws that have already been mentioned. The first to be amended was the above-mentioned Act on the Immorality and Lawlessness of the Communist Regime. Later, the law relating to anti-communist resistance was amended

as well and former political prisoners of the communist regime granted a one-off financial contribution (symbolically €1989, as a nod to the year when the communist regime in the former Czechoslovakia fell). These changes caused a substantial increase in the number of requests addressed to the Nation's Memory Institute, which is responsible for granting the status of the veteran or member of the anti-communist resistance. During the three months after the adoption of the law, the number people applying for the granting of status than was more than the total number of applications since 2006! As a result, the Nation's Memory Institute must tighten up the assessment of such applications. However, many of the applications were considered inappropriate according to the law and the NMI rejected them, which invoked the negative reaction of applicants.

Finally, on 16 July 2021, Act no. 283/2021 on the Cutting of Undeserved Benefits was adopted by the National Council of the Slovak Republic. Prime Minister Eduard Heger said the aim of the law was to correct "a terrible contrast" between the unjustifiably high pensions received by those who persecuted people, and the low pensions of those who were persecuted. According to the law, the pensions of former State Security officials and member of the communist government, as well as members of the Central Committee of the Communist party was reduced by the period when they were in office or were members of the State Security. The law was adopted because of the difference between the pensions of those responsible for terror during communism and the pensions of their victims, who have low pensions due to imprisonment or working in low-paid jobs. The law considers as undeserved benefits that part of the pension resulting from employment in certain jobs or positions during the communist regime. These positions were defined in the law as:

- members of parliament (Czechoslovak, and also the Slovak National Council);
- members of the government,
- members and employees of the Central Committee of the Communist Party,
- members of the secret police force the State Security and other intelligence services (military intelligence, border guard intelligence),
- leaders of the police and the army, who were in charge of the intelligence services in question.

The law also provides the time scale relevant for reducing the pensions. For example, for State Security officials it is a period from February 1948 (after the communist coup d'état) until 9 December 1989 (when the last communist government resigned).

In practice, the implementation of this law has several steps. First, the Nation's Memory Institute prepares an overview of the representatives of the communist regime. In the second step, the social authorities determine which of the representatives receive a pension. The Nation's Memory Institute then determines the period of service of the identified persons. In the fourth step, the social authorities reduce the pension of these persons according to the years worked in the roles mentioned. Thus, the persons concerned will be looked upon as if they had not worked during those years. The law sets a certain limit on the reduction of pensions. That limit is the minimum pension the Slovak Republic guarantees to every pensioner. The law also provides for the possibility of review of the pension reduction, first at the social welfare office concerned and then in court. We have no experience with the application of this law yet. The law has only been effective

since 5 August 2021, and the Nation's Memory Institute has subsequently identified the representatives of the communist regime. In the following months, the social authorities checked the identified names and collated a list of people who receive a pension. By the end of 2021, Nations Memory Institute had issued more than five hundred confirmations on the period of service. However, in March 2022, Constitutional Court of the Slovak Republic suspended the Act. The near future will see whether the Act will be changed or the representatives of the communist regime remain unpunished.

Sources and bibliograpgy

Newspapers

Verejnosť, 1990.

Literature

“Kauza pomník Vasilovi Biľakovi – protest ÚPN” [Causa Memorial Vasil Biľak – protest of Nations Memory Institute]. *Pamäť národa* [*Memory of Nation*] 11, No. 1 (2015).

Maco, Ján. “Evidencie bývalej štátnej bezpečnosti” [Records of the former State Security]. In: *Interpretácia dokumentov štátnej bezpečnosti*. [*Interpretation of the State Security documents*], ed. Peter Jašek. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011.

Medvecký, Matej, Jerguš Sivoš and Peter Jašek, *Following the Footsteps of Iron Felix. State Security in Slovakia 1945-1989*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2012.

Medvecký, Matej. “Coming to Terms with the Totalitarian Past in Slovakia and the Mission of the Nation’s Memory Institute in that Process”. In: *Vyrovnávanie sa s totalitnou minulosťou – od trestnoprávnej roviny po vedecký výskum. Coming to Terms with the Totalitarian Past – from the Level of Criminal Law Aspects to the Scientific Research*, ed. Matej Medvecký. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2014.

Mikloško, František et al, *Zločiny komunizmu na Slovensku [Communist crimes in Slovakia]*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2001.

Petranský, Ivan A. *10 Years of Nation’s Memory Institute*. Bratislava: Ústav pamäti národa 2012.

Švihran, Ladislav. *Aféry po novembri [Affaires after November]*. Bratislava: Nezávislosť, 1990.

Žáček, Pavel. “Sachergate”: První lustrační aféra. Nesnáze postkomunistické elity (nejen) se svazky Státní bezpečnosti. [„Sachergate“. The first record affaire. Difficulties of the post-communist elites (not only) concerning the state Security files]. *Paměť a dějiny* 1, no. 1 (2007): 50–81.

Internet sources

“Bilak uz pamatnik”, accessed on 7 May 2022. URL: <http://www.jetotak.sk/editorial/bilak-uz-pamatnik-ma>.

Gál, Fedor. “1989/23 – Lustrácie (časť piata)”, accessed on 30 November 2015. URL: <http://www.fedorgal.cz/blog/index.php?itemid=172>.

Kopcsayová, Iris. “Historik: Hitlerovi by sme sochu v rodisku nepostavili, tak treba vnímať aj Biľaka”, accessed on 7 May 2022.

URL: <http://www.sme.sk/c/7671220/historik-hitlerovi-by-sme-sochu-v-rodisku-nepostavili-tak-treba-vnimat-aj-bilaka.html>.

“Otvorený protest ÚPN voči odhaleniu pamätnej tabule Jánovi Pješčakovi”, accessed on 8 May 2022. URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/otvoreny-protest-upn-voci-odhaleniu-pamaetnej-tabule-janovi-pjescakovi/>.

“Pamätník Biľaka rozdelil spoločnosť, Budaj je zhrozený“, accessed on 7 May 2022. URL: <http://www.noviny.sk/c/slovensko/pamatnik-bilaka-budaj>

“Stanovisko Historického ústavu SAV k odhaleniu pamätníka Vasilovi Biľakovi”, accessed on 7 May 2022. URL: <http://www.history.sav.sk/bilak.htm>

“Útok na pamätník Vasiľa Biľaka: Aktivisti ho pomalovali červenou”, accessed on 7 May 2022. URL: <http://www.aktuality.sk/clanok/271026/utok-na-pamatnik-vasila-bilaka-aktivisti-ho-pomalovali-cervenou/>

“Útvary a príslušníci ŠtB, PS a MV”, accessed on 7 May 2017. URL: <http://www.upn.gov.sk/sk/utvary-a-prislusnici-stb-a-ps/>.

“Zväzková agenda ŠtB”, accessed on 7 May 2017. URL: <http://www.upn.gov.sk/sk/zvazkova-agenda-stb/>.

Summary

The goal of the paper is to analyze the process of coming to terms with the communist regime in Slovakia. To understand the process, it is also necessary to briefly outline the history of the communist regime in Slovakia with the focus on the persecutions. The paper goes on to analyze the adoption of acts and laws in Slovakia intended to deal with the communist legacy. Such laws were adopted in the 1990s and also in the early 2000s. During those times, the “drawing of thick lines” prevails in the process of coming to terms with the communist regime, which has caused various societal problems. The communist crimes remain unpunished. Public attention was also drawn to the cases where commemorative plaques were unveiled, dedicated to controversial communist officials in various villages in Slovakia. In another section, there is an analysis of the changes in the approach to the communist regime in recent years, when new acts were adopted with the aim to help former anti-communist fighters and to reduce the pensions of former communist officials.

The paper also analyzes the establishment of the Nation’s Memory Institute as a unique remembrance institute. The NMI plays a huge role in the process of coming to terms with the communist regime. It makes the documents of the former State Security available for research, deepens and summarizes the historical research of this period and also fulfils other task (such as granting the status of veteran of the anti-communist resistance; preparing the list of State Security members and officials of the communist regime; submitting a review to the local self-government on the representatives of the non-democratic regime, etc.). The paper also describes concrete cases when the remembrance policy has dealt with communism, as well as showing how the acts are translated into praxis.

Pomiritev s komunističnim režimom na Slovaškem

Povzetek

Cilj prispevka je analizirati proces pomiritve s komunističnim režimom na Slovaškem. Za razumevanje procesa je treba na kratko orisati tudi zgodovino komunističnega režima na Slovaškem s poudarkom na pregonih. Drugi del prispevka analizira sprejem aktov in zakonov na Slovaškem, ki naj bi obravnavali komunizem. Tovrstni zakoni so bili sprejeti v devetdesetih letih prejšnjega stoletja in tudi v prvih letih novega tisočletja. V tistem času je v procesu pomiritve s komunističnim režimom prevladovalo »risanje debelih ločnic«. To je povzročilo razne težave v družbi. Komunistični zločini ostajajo nekaznovani. Pozornost javnosti so med drugim pritegnili primeri, ko so v različnih vaseh na Slovaškem odkrili spominske plošče, posvečene spornim komunističnim funkcionarjem. Drugi del raziskave analizira spremembe v obravnavanju komunističnega režima v zadnjih letih, ko so bili sprejeti novi zakoni za pomoč nekdanjim protikomunističnim borcem in za zmanjšanje pokojnin nekdanjih komunističnih funkcionarjev.

Prispevek analizira tudi ustanovitev Inštituta za nacionalni spomin kot edinstvenega spominskega inštituta. Inštitut za nacionalni spomin igra pomembno vlogo v procesu pomiritve s komunističnim režimom. Za raziskovanje, poglobljanje in preciziranje zgodovinskih raziskav tega obdobja je omogočil vpogled v dokumente nekdanje državne varnostne službe, izpolnjuje pa tudi druge naloge (npr. podelitev statusa veterana protikomunističnega odpora, priprava seznama pripadnikov

državne varnostne službe in funkcionarjev komunističnega režima, podajanje ocene o predstavniku nedemokratskega režima samoupravi itd.). Prispavek predstavi tudi konkretne primere tega, kako se politika spomina ukvarja s komunizmom, in pokaže, kako se dejanja spremenijo v prakso.

DOI: 10.55692/D.18564.22.6

Prejeto: 18. 5. 2022
1.01 izvorni znanstveni članek

Jernej Letnar Černič¹

*Tranzicijska pravičnost
od Trsta do Monoštra:
med utopijo in resničnostjo*

Izvleček

Prispevek obravnava odnos slovenske družbe do tranzicijske pravičnosti. Ugotavlja, da slovenska družba in država v letih po osamosvojitvi in prehodu iz nedemokratskega v demokratični sistem nista znali v polnosti sprejeti in izpeljati vseh potrebnih ukrepov za odpravo prestanih krivic in kaznovanje storilcev. Na tem področju je bil sicer dosežen napredek, predvsem kar zadeva vprašanje poprave krivic, pozitivno vlogo je odigralo tudi Ustavno sodišče Republike Slovenije, predvsem v svojem prvem mandatu. Nasprotno pa na področju povračilne pravičnosti ni bilo doseženega preboja, saj ni za kršenje človekovih pravic v nedemokratskem režimu nihče sodno odgovarjal. Posledice slovenska družba in njeni ljudje čutijo

¹ Dr. Jernej Letnar Černič, redni profesor, Evropska pravna fakulteta Nove univerze, Mestni trg 23, 1000 Ljubljana, Slovenija, jernej.letnar.cernic@epf.nova-uni.si.

v vsakdanjem življenju tako v institucijah državne oblasti kot tudi v zasebnem sektorju.

KLJUČNE BESEDE: *tranzicijska pravičnost, obnovitvena pravičnost, povračilna pravičnost, hudodelstva zoper človečnost, Slovenija*

Abstract

The paper considers the attitude of the Slovenian society towards transitional justice. It notes that, in the years following the achievement of independence and the transition from a non-democratic to a democratic system, the Slovenian society and state have not been able to fully adopt and implement all the necessary measures to redress the injustices suffered and punish the perpetrators. Progress has been made in this respect, especially regarding the issue of redressing injustices, and the Constitutional Court of the Republic of Slovenia has also played a positive role, especially in its first mandate. By contrast, there has been no breakthrough in retributive justice, as no one has been judicially held accountable for human rights violations under the undemocratic regime. The consequences are felt by the Slovenian society and people in their everyday lives, both in the public institutions and private sector.

KEYWORDS: *transitional justice, restorative justice, retributive justice, crimes against humanity, Slovenia*

*Uvod*²

Slovenska ustavna demokracija se je v zadnjih tridesetih letih soočala, podobno kot druge države v srednji in vzhodni Evropi, z izzivi prehoda iz nedemokratskega v demokratični pravni red.³ Prebivalstvo današnje slovenske države je v dvajsetem stoletju trpelo zaradi fašističnih, nacističnih in komunističnih totalitarnih režimov, pri čemer je zadnji trajal najdlje.⁴ Tranzicijska pravičnost ostaja v slovenski družbi več kot trideset let pod padcu nedemokratskega režima tabu tema. V osrčju slovenske države, njenih državnih ustanovah, na univerzah, zavodih in v podobnih ustanovah je tranzicijska pravičnost, z redkimi izjemami, nezaželena tema. Praznina je še posebej izstopajoča na področju prava, predvsem zaradi pasivnosti slovenskega pravosodja pri obravnavanju temnih poglavij slovenske polpretekle zgodovine. Slovenska država je

- 2 Prispevek temelji na predavanju na mednarodni konferenci »Navidezna sprava: tranzicijski procesi v srednji in vzhodni Evropi v primerjalni perspektivi«, ki je potekala 23. avgusta 2021 v prostorih Državnega sveta Republike Slovenije. Prispevek je bil pripravljen v okviru projekta »Analiza stanja hrvaške, nemške in srbske skupnosti v Republiki Sloveniji«, Agencija za raziskovalno dejavnost RS, št. V5-2107.
- 3 Paul Blokker, *New democracies in crisis: a comparative constitutional study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia* (New York: Routledge, 2012); Adam Czarnota, Martin Krygier in Wojciech Sadurski (ur.), *Rethinking the rule of law after communism* (Budapest: Central European University, 2005); Gentian Zyberi in Jernej Letnar Černič, »Transitional justice processes and reconciliation in the former Yugoslavia: challenges and prospects«, *Nordic journal of human rights* 33, št. 2 (2015): 132–157.
- 4 Lovro Šturm, »O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945–1950«, v: *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*, ur. Drago Jančar (Ljubljana: Nova revija, 1998), 65–112.

bila pred tridesetimi leti ustanovljena tudi zaradi sistematičnega kršenja človekovih pravic in temeljnih svoboščin.⁵ Ustavno sodišče RS je po njeni ustanovitvi v številnih odločbah ugotovilo, da je nekdanji režim sistematično in vsesplošno kršil človekove pravice in temeljne svoboščine. Če sta ustava kot najvišji akt slovenske države in Ustavno sodišče RS kot najvišji varuh človekovih pravic obsodila kršitve človekovih pravic v času nedemokratskega režima, redno sodstvo njenih načel ugotovitev ni izpeljalo v nekaterih konkretnih kazenskih zadevah.

Tranzicijska pravičnost je v slovenski družbi nikoli dokončana zgodba. V dobršni meri je povezana z delovanjem institucij slovenske demokratične in pravne države.⁶ Zakonodajna in izvršilna veja oblasti sta v zadnjih tridesetih letih vsaj delno popravili krivice, predvsem na podlagi Zakona o popravi krivic. Odkritih je bilo čez sedemsto prvotno skritih grobišč z izvensodno umorjenim civilnim prebivalstvom. Ustavno sodišče je v svojem prvem mandatu pod idejnim vodstvom v prejšnjem decembru preminulega Lovra Šturma začrtalo vsebinske temelje slovenske ustavne demokracije in prelomilo s prejšnjim totalitarnim režimom. Po mnenju Ustavnega sodišča so se v prejšnjem režimu sistematično in vsesplošno kršile človekove pravice in temeljne svoboščine. Režim je zlorabljal pravo in vladal le z njegovo pomočjo, ne na njegovi podlagi.

5 Lovro Šturm, *Omejitev oblasti: ustavna izhodišča javnega prava* (Ljubljana: Nova revija, 1998); Lovro Šturm (ur.), *Komentar Ustave Republike Slovenije* (Ljubljana: Fakulteta za podiplomske državne in evropske študije, 2002).

6 Jernej Letnar Černič, Matej Avbelj, Marko Novak in Dejan Valentinčič, *Reforma demokratične in pravne države v Sloveniji* (Kranj: Nova univerza, Fakulteta za državne in evropske študije, 2018).

Prispevek je razdeljen na štiri poglavja. Prvo poglavje obravnava tranzicijsko pravičnost v zakonodajni in izvršilni veji oblasti, drugo analizira tranzicijsko pravičnost v sodni veji oblasti, tretje obravnava delo Ustavnega sodišča RS kot državne nadzorstvene institucije, četrto poglavje pa analizira odgovore slovenske družbe na zlorabe v preteklosti. V tem delu se posvečamo vprašanju prihodnosti tranzicijske pravičnosti v slovenski družbi. Kakšna mora biti prihodnja vloga institucij demokratične in pravne države pri spodbujanju ukrepov tranzicijske pravičnosti v slovenski družbi? Ali lahko sedanje in prihodnje generacije v institucijah slovenske pravne in demokratične države prispevajo k primerni obravnavi preteklih kršitev in k pomirjenju in sobivanju v slovenski družbi? V prispevku poleg tega tudi preučujem, kako uvrstiti tranzicijsko pravičnost v slovenski družbi v teorijo tranzicijske pravičnosti. Ali je slovenska država bolj zasledovala povračilno ali obnovitveno pravičnost? Kako obravnavati sistematične kršitve človekovih pravic iz preteklosti? Ali jih pozabiti ali preganjati? Zakaj?

*Tranzicijska pravičnost v zakonodajni
in izvršilni veji oblasti*

Tranzicijska pravičnost v slovenski družbi ni enoznačna zgodba. Zakonodajna in izvršilna veja oblasti sta v zadnjih treh desetletjih le storili nekaj pomembnih korakov naprej. V prvem desetletju življenja slovenske države je Državni zbor sprejel Zakon o popravi krivic.⁷ Na njegovi podlagi je Komisija za izvajanje

⁷ Zakon o popravi krivic (uradno prečiščeno besedilo) (Uradni list RS, št. 47/03). Glej tudi Jože Dežman, »Preseganje travmatskih bremen titoizma«, *Bogoslovni vestnik* 74, št. 4 (2014): 611–638.

zakona v zadnjih desetletjih podelila številnim žrtvam kršitev človekovih pravic v nedemokratičnem režimu odškodnine, status nekdanjih političnih zapornikov in status po vojni pobitih oseb ter žrtvam vštela časa samovoljnega odvzema prostosti v njihovo pokojninsko dobo.⁸ Število uspešno obravnavanih prošenj je po zadnjih dostopnih podatkih čez 30.000.⁹ Izvršilna oblast je z ustanovitvijo in podporo komisiji za evidentiranje prikritih zemljišč omogočila vsaj delno evidentiranje in ureditev nekaterih večjih grobišč.¹⁰ Nekaj pozitivnih zgodb tranzicijske pravičnosti lahko tako vendarle najdemo tudi v slovenskih državnih oblasteh, čeprav ostaja še veliko za postoriti. Izostali so bolj sistematični in vsesplošni ukrepi na področju kulture spominjanja in sobivanja. Kljub opisanim ukrepom obnovitvene pravičnosti je bil njun pristop parcialen. Dobršen del izvoljenih predstavnikov Državnega zbora še naprej zmanjšuje pomen kršitev človekovih pravic in zlorabe vladavine prava. Ne želijo obsoditi kršitev iz preteklosti, še več, kršitelje iz preteklosti povečujejo. Tranzicijska pravičnost zato še naprej pogojuje vsakodnevno življenje v slovenski ustavni demokraciji, saj negativno vpliva na delovanje njenih državnih oblasti in državnih nadzorstvenih institucij. Bolj holistično izvedeni ukrepi tranzicijske pravičnosti bi lahko okrepili delovanje slovenske ustavne demokracije.

8 Ibid., 2–4. člen.

9 »Do odškodnine zaradi poprave krivic povojnega nasilja v Sloveniji do sedaj upravičenih skoraj 35.000 ljudi«, IUS-INFO, 16. 4. 2019, pridobljeno 23. 5. 2022. URL: <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/dnevne-novice/240805>.

10 Raluca Grosescu, »Judging Communist Crimes in Romania: Transnational and Global Influences«, *International Journal of Transitional Justice* 11, št. 3 (2017): 505–524.

Tranzicijska pravičnost v sodni veji oblasti

Sodstvo je teoretično primeren in ustrezen forum za obravnavo zadev iz preteklosti. Pravica do sodnega varstva omogoča individualno popravo krivic. Po drugi strani je jasno, da sodstvo ne more oblikovati javnih politik sistematične in vsesplošne narave, kot lahko teoretično naredita izvršilna in zakonodajna veja oblasti. Evropsko sodišče za človekove pravice je v številnih zadevah poudarilo nujnosti in pomembnosti poprave krivic iz preteklosti.¹¹ Številne nekdanje nedemokratske države iz srednje in vzhodne Evrope so uspešno preganjale storilce kršitev človekovih pravic. Izkušnje iz slovenskega pravosodja iz zadnjih tridesetih let so mešane. Sodna veja oblasti je imela med vsemi oblastmi največje težave pri prehodu iz nedemokratskega v demokratični pravni red, ki temelji na vladavini prava. Sodstvo v na novo demokratični državi je prehajalo iz avtoritarnega

11 Glej npr. Kononov proti Latviji, št. 36376/04, 17. maj 2010; Vasiliauskas proti Litvi, št. 35343, 20. oktober 2015; Drelingas proti Litvi, št. 28859/16, 12. marec 2019; Ždanoka proti Latviji, Veliki senat, št. 58278/00, 16. marec 2006; Kurić in ostali proti Sloveniji, št. 26828/06, 26. junij 2012; Naidin proti Romuniji, št. 38162/07, 21. oktober 2014; Orhan proti Turčiji, št. 25656/94, 18. junij 2002; Marguš proti Hrvaški, št. 4455/10, 27. maj 2014; Guterres Dorado in Dorado Ortiz proti Španiji, št. 30242/09, 27. marec 2012; Društvo "21. december 1989" in ostali proti Romuniji, št. 33810/07 in 18817/08, 24. maj 2011; Ecaterina Mirea in ostali proti Romuniji, št. 43626/13 in 69 drugih pritožb, 12. april 2016; Varnava in drugi proti Turčiji, Veliki senat, Pritožbe št. 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90 in 16073/90, 18. september 2009; Janowiec in drugi proti Rusiji, pritožbi št. 55508/07 in 29520/09, 16. april 2012; Janowiec in drugi proti Rusiji, Veliki senat, pritožbi št. 55508/07 in 29520/09, 21. oktober 2013; Portu Juanenea in Sarasola Yarzabal proti Španiji, št. 1653/13, 13. februar 2018; Etxebarria Caballero proti Španiji, št. 74016/12, 7. oktober 2014; Ataun Rojo proti Španiji, št. 3344/13, 7. oktober 2014.

sistema v demokratični sistem. Prehod iz nedemokratičnega v demokratični režim za sodstvo ni bil brez izzivov. Sodišča so v preteklem režimu odločala s pomočjo prava (»*rule by law*«), saj so ga uporabljala le za opravičevanje sodnih odločitev. Ostanki nekdanjega režima so v slovenskem sodstvu še vedno vidni v čezmernem formalizmu, avtoritarnosti in pozitivizmu.¹²

Sodišča v ustavnih demokracijah odločajo na podlagi prava, ki omejuje delovanje državnih oblasti. Prehod iz vladanja s pomočjo prava do vladavine prava je bil za slovensko sodstvo prevelik izziv. Nerazumevanje in neuresničevanje vladavine prava po več kot tridesetih letih še vedno izhajata iz odločitev slovenskih sodišč, še posebej v najbolj razvpitih kazenskih in gospodarskih zadevah. Pravo ustvarjamo ljudje, zato je bilo pri delovanju slovenske ustavne demokracije izjemna težava, da je večina sodnic in sodnikov iz prejšnjega nedemokratičnega režima obdržala svojo funkcijo tudi po prehodu v demokracijo.¹³ Ljudem v sodniških haljah, ki so odločali na podlagi prava, je bilo težko ponotranjiti vrednote vladavine prava, ki zahtevajo odločanje na podlagi prava in omejujejo moč državnih oblasti. Slovensko sodstvo v prvem obdobju ni znalo zavarovati nove ustavno zavarovane pravice do poštenega, neodvisnega in nepristranskega sojenja.¹⁴

12 Glej podobno Alan Uzelac, »Survival of the Third Legal Tradition?«, *Supreme Court Law Review* 49 S.C.L.R. (2010): 377–396.

13 Jan Zobec in Jernej Letnar Černič, »The remains of the authoritarian mentality within the Slovene judiciary«, v: *Central European judges under the European influence: the transformative power of the EU revisited*, ur. Michal Bobek (Oxford, Portland: Hart, 2015), 125–148.

14 Jernej Letnar Černič in Matej Avbelj, »Introduction to the Special Issue on the Crisis of Constitutional Democracy in Central and Eastern Europe«, *Hague Journal on the rule of law* 10, št. 1 (2018): 1–3; Jernej Letnar Černič, »Impact of the European Court of Human Rights on the Rule of Law in Central and Eastern Europe«, *Hague Journal on the rule of law* 10, št. 1 (2018): 111–137; Jernej Letnar Černič, »The European Court

Slovensko pravosodje v zadnjih desetletjih ni želelo oziroma ni bilo zmožno obravnavati preteklih kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin. V treh desetletjih slovensko sodstvo ni spoznalo nikogar za individualno kazensko odgovornega za številna hudodelstva zoper človeštvo na celotnem slovenskem ozemlju in za številne ostale sistematične kršitve človekovih pravic. Preiskave so bile zelo redke.¹⁵ Večina neposrednih in posrednih storilcev ni in ne bo nikoli odgovarjala za svoja dejanja.¹⁶ Ostanki njihovih številnih žrtev še vedno ležijo zakopani v slovenskih gozdovih, na travnikih, v jamah in drugje. Po drugi strani je Vrhovno sodišče Republike Slovenije v desetletjih po demokratizaciji razveljavilo nekaj tisoč nepoštenih pravnomočnih kazenskih sodb režimskih sodišč iz prejšnjega režima, čeprav ne vseh. Vrhovno sodišče RS denimo ni razveljavilo sodbe v zadevi I Ips 306/2009 glede nepoštene sodbe iz kengurujskih Kočevskih procesov v oktobru 1943. Tranzicijska pravičnost je zato v slovenskem sodstvu na pol dokončana zgodba, saj le-to ni znalo v polni meri uveljavljati niti povračilne niti obnovitvene pravičnosti.

*Tranzicijska pravičnost pred Ustavnim sodiščem RS
kot državno nadzorstveno institucijo*

Ustavno sodišče Republike Slovenije je državna nadzorstvena institucija, ki v slovenski ustavni demokraciji bdi nad

of Human Rights in the States of the Former Yugoslavia», *East European Yearbook on Human Rights* 1, št. 1 (2018): 32–54.

15 Matej Avbelj, Jernej Letnar Černič in Gorazd Justinek, *The impact of European Institutions on the Rule of Law and Democracy in Slovenia* (Oxford: Hart, 2020).

16 Državni tožilec Republike Slovenije proti Mitji Ribičiču, Originalne številke sodnega primera: Ks 962/2002, Kpr 122/06.

uresničevanjem vladavine prava v vseh treh vejah državne oblasti. Ustavno sodišče je ob nastanku slovenske države odigralo izjemno vlogo, saj je moralo obravnavati kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin iz preteklosti. Ustavno sodišče je pod vsebinskim vodstvom Lovra Šturma znalo prelomiti s preteklim režimom. V številnih odločitvah je zapisalo, da je pretekli režim kršil človekove pravice in temeljne svoboščine ter da je kršil načelo pravne države.¹⁷ Ustavno sodišče je denimo v zadevi o Titovi cesti zapisalo:

Človekovo dostojanstvo je tudi v središču ustavnega reda Republike Slovenije. Njegov etični in ustavnopravni pomen izhaja že iz TUL, ki ni samo ustavnopravni temelj slovenske državnosti, temveč so v njej začrtana nekatera načela, ki izražajo temeljno (ustavno)pravno kakovost nove samostojne in neodvisne države. V svoji preambuli je TUL najprej razglasila dejstvo, da SFRJ ni delovala kot pravno urejena država in da so se v njej hudo kršile človekove pravice, nato pa je kot nasprotje temu v III. razdelku poudarila, da bo Republika Slovenija zagotavljala varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin vsem osebam na njenem ozemlju, ne glede na njihovo narodno pripadnost, brez sleherne diskriminacije, skladno z Ustavo in z veljavnimi mednarodnimi pogodbami.¹⁸

Zato je Ustavno sodišče odločilo, da »s sprejetjem teh osamosvojitvenih dokumentov torej ni prišlo samo do prekinitve državnopravne povezave med Republiko Slovenijo in SFRJ, temveč je šlo za prelom s temeljnim vrednostnim

17 Glej npr. Lovro Šturm, Jernej Letnar Černič in Tomaž Zalaznik, *Vom Kommunismus zur Demokratie* (Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2020).

18 U-I-109/10-17, 3. 10. 2011, 8. odstavek.

konceptom ustavne ureditve«. ¹⁹ Ustavno sodišče je v svoji sodni praksi znalo obsoditi stranpoti nekdanjega režima, po drugi strani pa je v nekaterih zadevah zaradi različnih razlogov (neprepričljivo) odstopilo od svoje sodne prakse.

Ustavno sodišče je v marcu 2022 objavilo odločbo v zadevi Kočevski procesi na podlagi ustavne pritožbe hčere samovoljno in grozovito pokončanega očeta. ²⁰ Zadeva izhaja iz nekaterih delov slovenske polpretekle zgodovine, ki pogojujejo slovensko ustavno demokracijo še trideset let po njenem nastanku. Številni zgodovinarji, novinarji in pravniki s(m)o v preteklih letih in desetletjih že izpostavili neskladnost Kočevskih procesov s temelji pravice do poštenega sojenja v slovenskem ustavnem redu. ²¹ Ta zadeva ima torej dolgo brado. Vrhovno sodišče je leta 2016 z majhno večino s tri proti dve zavrnilo zahtevo za varstvo zakonitosti. ²² Pritožnica je utemeljevala, da je bil njen oče obsojen na smrtno kazen v nepoštenem sodnem postopku,

19 Ibid.

20 Ustavno sodišče, Up-629/17–54, 13. 1. 2022.

21 Glej npr. Tone Ferenc, *Dies Irae: četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943* (Ljubljana: Modrijan, 2002), 469; Bogomir Štefanič, »Legitimirana sodna gledališka predstava«, *Družina* 18. 2. 2022, pridobljeno 23. 5. 2022. URL: <https://www.druzina.si/clanek/legitimirana-sodna-gledaliska-predstava>; Jernej Letnar Černič, »Dvourni odločitev«, *IUS-INFO*, 4. 3. 2016, pridobljeno 23. 5. 2022. URL: <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/kolumne/163980>; Rok Svetlič in Jernej Letnar Černič, »Sodba v imenu temeljne norme«, *Pravna praksa* 36, št. 28–29 (2017): 14–16; glej tudi Jernej Letnar Černič, »Consolidating Democracy Through Transitional Justice in Slovenia: Lessons Learnt?«, v: *Transitional Criminal Justice in Post-Dictatorial and Post-Conflict Societies*, ur. Agata Fijalkowski in Raluca Grosescu (Cambridge, UK: Intersentia, 2015), 147–166.

22 Barbara Zobec, »Zahteva za presojo ustavnosti prvega odstavka 115. člena Zakona o kazenskem postopku, I Ips 306/2009«, *Dignitas*, št. 67/68 (2015), 9–30.

ki je kršil številne postulate poštenega sojenja. Ustavno sodišče v odločbi podaja, da »merilo presoje stališč Vrhovnega sodišča, ki se nanašajo na medvojno sojenje, ne izvira iz današnjega pojmovanja vsebine človekove pravice«. ²³

Takšna premisa je z vidika mednarodnega prava človekovih pravic kot tudi mednarodnega kazenskega prava neprepričljiva, saj je bila pravica do poštenega sojenja, kot velja v sodobnem slovenskem ustavnem redu, že leta 1943 del mednarodnega običajnega prava in splošnih načel civiliziranih narodov. Še več, pravica do poštenega sojenja je že pred začetkom druge svetovne vojne štela med splošna načela civiliziranih narodov in je bila priznana tako v mednarodnem običajnem pravu kot tudi v mednarodnem pogodbenem pravu. ²⁴ Pravica do poštenega sojenja je bila priznana že pred začetkom druge svetovne vojne. Po prvi svetovni vojni so jo uresničevala sodišča v procesih v Leipzigu in Carigradu. ²⁵ Po drugi svetovni vojni so bili standardi poštenega sojenja prelitni še v 16. člen Listine Mednarodnega vojaškega sodišča v Nürnbergu. ²⁶

23 Up-629/17-54, 26. odstavek.

24 Ženevska konvencija o pravica vojnih ujetnikov, 27. julij 1929: 61, 62. in 64. člen.

25 »Report of proceeding before the Supreme Court in Leipzig«, Supreme Court in Leipzig, 8. avgust 1921, pridobljeno 23. 5. 2022. URL: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/caseLaw.xsp?documentId=A986F1B231839183C1257641004F12EE&action=openDocument&xp_countrySelected=DE&xp_topicSelected=GVAL-992BU6&from=state. Glej tudi Vahakn N. Dadrian in Taner Akçam, *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2011), JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt9qd55m>. Glej tudi Joseph Rikhof, »The Istanbul and Leipzig Trials: Myth or Reality?«, v: *Historical Origins of International Criminal Law: Volume 1*, ur. Morten Bergsmo, Cheah Wui Ling in Yi Ping (Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014), 259–298.

26 Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War

Ustavno sodišče RS je slednje potrdilo v svoji sodni praksi v odločbi o uporabi določb uredbe o vojaških sodiščih U-I-6/93. V tej zadevi je Ustavno sodišče RS zapisalo, da »če se torej pri obnovi kazenskega postopka ali po zahtevi za varstvo zakonitosti izkaže, da sodišče, ki je izvorno sodilo po Uredbi, ni upoštevalo teh temeljnih procesnih garancij in je v dvomu na primer obdolženo osebo obsodilo, namesto da bi jo bilo oprostilo, potem je taka sodba, sledeč izreku te odločbe, v nasprotju s splošnimi pravnimi načeli, priznanimi od civiliziranih narodov«. ²⁷ Standardi pravice do poštenega sojenja so, kot rečeno, obstajali že pred drugo svetovno vojno v različnih virih mednarodnega prava.

Pritožničinega očeta so medvojne oblasti na Kočevskem izvensodno umorile skupaj še z drugimi podobnimi žrtvami. Ni šlo za osamljen sodni umor, temveč za del sistematičnih in vsesplošnih napadov na pripadnike nasprotne strani v državljanski vojni med drugo svetovno vojno. Izvensodne usmrtitve na podlagi Kočevskih procesov namreč izpolnjujejo številne znake vojnih hudodelstev, ki so kot hudodelstva zoper mednarodno skupnost nezastarljiva. Sodnik Jaklič v svojem odklonilnem ločenem mnenju prepričljivo utemeljuje, da ni šlo za neodvisno sojenje, temveč da »predstavlja ravno nasprotje neodvisnega sojenja, ki pa sojenje sploh ni zdaj tudi zaradi tega razloga; v pravu civiliziranih narodov velja načelo, da odvisno sodišče (tj. odvisno sestavljeno in/ali odvisno delujoče sodišče) seveda sploh ni sodišče«. ²⁸ Ustavno sodišče v obrazložitvi ne zna oziroma ne želi odgovoriti na vprašanje, ali je bilo pošteno sojenje del splošnih načel, priznanih med civiliziranimi narodi, oziroma del mednarodnega običajnega

Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal, 82 U.N.T.S. 280, entered into force Aug. 8, 1945.

²⁷ U-I-6/93, 1.4. 1994, 16. odstavek.

²⁸ Up-629/17-54, Odklonilno ločeno mnenje sodnika Jakliča, odstavek 6.

in pogodbenega prava. Posamezniki, ki so kot tožilci, sodniki ali kako drugače sodelovali v Kočevskih procesih, so lahko jasno pričakovali, da bodo njihova dejanja opredeljena kot vojna hudodelstva. Ni dvoma, da (mednarodna) sodišča niso rekla zadnje besede v tej konkretni zadevi. Hkrati pa odločitev podaja vpogled ne le v posledice odločbe Ustavnega sodišča RS o vrednoti človekovega dostojanstva, temveč tudi v prelom s prejšnjim totalitarnim režimom.²⁹ Človekovo dostojanstvo predstavlja temelj ustavne demokracije, ki zavezuje vse institucije slovenske demokratične in pravne države.

Prispevek slovenskega Ustavnega sodišča k tranzicijski pravičnosti v slovenski družbi je vendarle precejšen. Ustavno sodišče je v prvem mandatu vzpostavilo človekovo dostojanstvo kot temeljno ustavno vrednoto. V več ključnih zadevah je prelomilo s samovoljnimi praksami prejšnjega nedemokratičnega režima, ki so sistematično kršile človekove pravice in vladavino prava. Ustavno sodišče je tako najbolj prepričljivo obsodilo zlorabe preteklega režima in začrtalo pot za uresničevanje človekovega dostojanstva v slovenski ustavni demokraciji. Če ostale institucije pravne in demokratične države v vseh vejah oblasti niso sledile njegovim odločbam, to ni odgovornost Ustavnega sodišča RS. Je, nasprotno, ilustracija pravne in družbene kulture v slovenski družbi, ki nepoglabljeno in neprepričljivo opravičuje priznavanje človekovega dostojanstva le na podlagi lojalnosti do enako mislečih. A vladavina prava je meč, ki v zrelih evropskih ustavnih demokracijah enako udari posameznike ne glede na njihove osebne okoliščine.

29 Zanimivo, da je Vrhovno sodišče pred kratkim v podobni zadevi oprostilo Borisa Kovača, ki ga je 12. oktobra 1943 v Ribnici samovoljno obsodilo področno vojaško sodišče, opr. št. I Ips 71899/2021.

Tranzicijska pravičnost med utopijo in resničnostjo

Tranzicijska pravičnost je več kot trideset let po demokratizaciji nezaželeno tema. Slovenska družba in država v polni meri nikoli nista znali izpeljati ne povračilne ne obnovitvene pravičnosti. Pretekle kršitve človekovih pravic, kot so se zgodile tudi v »kengurujskih« Kočevskih procesih, so ostale nekaznovane. Opravičujejo jih še vedno s podporo boja proti okupatorju, ki je kljub svojim pozitivnim ciljem povzročil številne kršitve človekovih pravic, ki so bile v zadnjih desetletjih dobro dokumentirane. Različni deležniki boj proti okupatorju radi izkoriščajo za svoje kratkoročne in zasebne interese, človekovo dostojanstvo se zato prepogosto zdi odvečna tema. Vrednota človekovega dostojanstva je temeljna vrednota ustavnih demokracij, ki zavezuje tako posameznike kot celotno družbo.³⁰ Vrednota človekovega dostojanstva varuje človekovo telesno in intelektualno celovitost pred samovoljnimi posegi državnih in zasebnih subjektov. Ustavna demokracija črpa svoje temelje iz človekovega dostojanstva in pluralne ter svobodne demokratične družbe. V ustavni demokraciji predstavlja vrednota človekovega dostojanstva najmanjši skupni imenovalec sobivanja, strpnosti, medsebojnega spoštovanja in pluralizma. Človekovo dostojanstvo ima tako individualno kot tudi kolektivno dimenzijo. Pripada vsakemu posamezniku in tudi družbi kot celoti.

Tranzicijska pravičnost terja prelom s preteklo ureditvijo in vzpostavitev normativnih podlag za uresničevanje vladavine prava, varstva človekovega dostojanstva in pluralizma. Slovenska država je po demokratizaciji in osamosvojitvi

30 Jernej Letnar Černič, »Človekovo dostojanstvo kot temelj vladavine prava v slovenski družbi«, *Bogoslovni vestnik: glasilo Teološke fakultete v Ljubljani* 78, št. 1 (2018): 147–157.

vzpostavila sodobne standarde ustavne demokracije, ki temeljijo na vladavina prava. Prišlo je tudi do reform na področju tranzicijske pravičnosti. Izvršilna in zakonodajna veja oblasti sta sprejeli vrsto ukrepov za popravilo krivic. Sodna veja oblasti po drugi strani v dobrih tridesetih letih slovenske ustavne demokracije ni znala ali želela obsoditi nikogar za številne kršitve človekovih pravic v preteklem režimu. Slovenska ustavna demokracija zato v zadnjih treh desetletjih pluje med povračilno in obnovitveno pravičnostjo, pri čemer tranzicijska pravičnost ni bila nikoli popolnoma izpeljana. Razloge za nepopolno tranzicijsko pravičnostjo je iskati v razkoraku med normativnimi in teoretičnimi predpostavkami slovenske ustavne demokracije in njihovim udejanjanjem v praksi. Večina slovenske družbe tako v institucijah slovenske demokratične in pravne države kot tudi širše v zasebnem sektorju do sedaj še ni ponotranjila vrednot slovenske ustavne demokracije, od človekovega dostojanstva do pluralizma.

Zadnjih trideset let je pokazalo, da dovršen del slovenske družbe ni (bil) naklonjen ukrepom tranzicijske pravičnosti. Ravnodušnost še posebej izhaja iz delovanja pravosodja, ki ni želelo oziroma ni bilo zmožno preganjati domnevnih storilcev za pretekle kršitve. Slovenska država je zato bolj zasledovala obnovitveno pravičnost, pri čemer je povračilna pravičnost izostala. Tranzicijska pravičnost v slovenski družbi zato ni enoznačna zgodba, saj se nahaja med utopičnimi pričakovanji in resničnostjo.³¹ Utopija se nanaša na neuresničena pričakovanja žrtev, njihovih sorodnikov in zagovornikov človekovih pravic, ki so ob demokratizaciji pričakovali, da bo prišlo do popolnega preloma s preteklo nedemokratično ureditvijo.

31 Jernej Letnar Černič, *Slovenija na razpotju: geneza varstva človekovih pravic v slovenski družbi* (Kranj: Nova univerza, Fakulteta za državne in evropske študije, 2018).

Resničnost slovenske družbe je dovoljevala, da je slovenska država v zadnjih letih sprejela le nekatere ukrepe, še posebej v izvršilni in zakonodajni veji oblasti, pri čemer so pa izostali v sodni veji oblasti. Hkrati dobršen del slovenske družbe še vedno zmanjšuje pomen preteklih kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin ter zlorab vladavine prava. Marsikaj je bilo torej storjenega za popravo krivic v preteklosti, še več je bilo zamujenih priložnosti. Nepopolno izvedeno tranzicijsko pravičnost v slovenski družbi je zato treba brati kot simptom stranpoti sociologije slovenske ustavne demokracije, kjer je glavni pogoj za pregon kršitve človekove pravice posameznikova svetovnonazorska usmeritev. Tranzicijska pravičnost se zato v slovenski družbi več kot trideset let po demokratizaciji nahaja med utopijo in resničnostjo.

Zaključek

Sklenjeno lahko trdim, da se tranzicijska pravičnost v slovenski družbi od Trsta do Monoštra nahaja med idealizmom in resničnimi danimi možnostmi. Slovenska družba je nekatere ukrepe tranzicijske pravičnosti lahko lažje uresničila kot druge. Jasno je, da so ukrepi tranzicijske pravičnosti za najhujše kršitve človekovih pravic v slovenskem sodstvu izostali. Prevladovali so ukrepi obnovitvene pravičnosti. Širše družbene posledice nedokončanja tranzicijske pravičnosti so lahko daljnosežne za delovanje in preživetje slovenske ustavne demokracije. Zdi se, da tranzicijska pravičnost sčasoma postaja vse manj pomembna za življenje v slovenski družbi. Zanimarjanje ali celo zmanjšanje pomena kršitev iz preteklosti ustvarja podlago za obuditev nekaterih praks različnih totalitarnih sistemov. Naslednji meseci in leta bodo pokazali, ali resnično lahko pride do reformulacije slovenske ustavne demokracije v smeri

odprave vladavine prava, delitve oblasti in prevzema državnih nadzorstvenih institucij po zgledu prevzema ustavnih sodišč Madžarske in Poljske. V tem trenutku lahko zaključimo, da institucije demokratične in pravne države prevzema slovenski »urbanizem«, ki črpa iz posttranzicijskih elit, ki so si v zadnjih tridesetih letih popolnoma podredile institucije slovenske državne oblasti. Nekatere odločitve institucij slovenske demokratične in pravne države, kot je npr. zadeva Kočevski procesi, bodo še doživele epilog na regionalnih in mednarodnih institucijah za varstvo človekovih pravic. Bolj je zaskrbljujoče, da slovenska država v tridesetih letih ni znala uresničiti in ponotranjiti vrednot ustavne demokracije. Še več, od vzpostavitve slovenskega ustavnega reda opazujemo počasno nazadovanje in razkrajanje vladavine prava. Težko je zato ugotoviti, ali je slovenska ustavna demokracija postala žrtev nepopolno izpeljane tranzicijske pravičnosti. Namesto da bi institucije pravne in demokratične države enakopravno varovale človekovo dostojanstvo ne glede na ideološko stran žrtve, se dogaja ravno nasprotno.

Viri in literatura

Sodne odločbe

Redna sodišča

Državni tožilec Republike Slovenije proti Mitji Ribičiču,
Originalne številke sodnega primera: Ks 962/2002, Kpr 122/06.

Vrhovno sodišče, opr. št. I Ips 71899/2021.

Ustavno sodišče

Ustavno sodišče Republike Slovenije, U-I-6/93, 1.4. 1994.

Ustavno sodišče Republike Slovenije, U-I-109/10, 26. 9. 2011.

Ustavno sodišče Republike Slovenije, Up-629/17-54, 13. 1.
2022.

Ustavno sodišče Republike Slovenije, Up-629/17-54, 13. 1.
2022, Odklonilno ločeno mnenje sodnika Jakliča.

Evropsko sodišče za človekove pravice

Orhan proti Turčiji, št. 25656/94, 18. junij 2002.

Ždanoka proti Latviji, Veliki senat, št. 58278/00, 16. marec
2006.

Varnava in drugi proti Turčiji, Veliki senat, Pritožbe št.
16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90,
16071/90, 16072/90 in 16073/90, 18. september 2009.

Kononov proti Latviji (št. 36376/04, 17. maj 2010.

Društvo “21. december 1989” in ostali v Romunija, št. 33810/07 in 18817/08, 24. maj 2011.

Guitierrez Dorado in Dorado Ortiz proti Španiji, št. 30242/09, 27. marec 2012.

Janowiec in drugi proti Rusiji, pritožbi št. 55508/07, in 29520/09, 16. april 2012.

Kurić in ostali proti Sloveniji, št. 26828/06; 26. junij 2012.

Janowiec in drugi proti Rusiji, Veliki senat, pritožbi št. 55508/07 in 29520/09, 21. oktober 2013.

Marguš proti Hrvaški, št. 4455/10, 27. maj 2014.

Etxebarria Caballero proti Španiji, št. 74016/12, 7. oktober 2014.

Ataun Rojo proti Španiji, št. 3344/13, 7. oktober 2014.

Naidin proti Romuniji, št. 38162/07, 21. oktober 2014.

Vasiliauskas proti Litvi (št. 35343,) 20. oktober 2015.

Ecaterina Mirea in ostali proti Romuniji, št. 43626/13 in 69 drugih pritožb, 12. april 2016.

Portu Juanenea in Sarasola Yarzabal proti Španiji, št. 1653/13, 13. februar 2018.

Drelingas proti Litvi (št. 28859/16), 12. marec 2019.

Pravni viri

Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal, 82 U.N.T.S. 280, entered into force Aug. 8, 1945.

Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije (Uradni list RS, št. 1/91-I in 19/91 – popr.).

Zakon o popravi krivic (uradno prečiščeno besedilo) (Uradni list RS, št. 47/03).

Ženevska konvencija o pravicah vojnih ujetnikov, 27. julij 1929.

Literatura

Avbelj, Matej, Jernej Letnar Černič in Gorazd Justinek. *The impact of European Institutions on the Rule of Law and Democracy in Slovenia*. Oxford: Hart, 2020.

Blokker, Paul. *New democracies in crisis: a comparative constitutional study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia*. New York: Routledge, 2012.

Czarnota, Adam, Martin Krygier in Wojciech Sadurski. »Introduction«, v: *Rethinking the rule of law after communism*, ur. Adam Czarnota, Martin Krygier in Wojciech Sadurski. Budapest: Central European University, 2005.

Dadrian, Vahakn N. in Taner Akçam. *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2011. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt9qd55m>.

Dežman, Jože. »Preseganje travmatskih bremen titoizma«, *Bogoslovni vestnik* 74, št. 4 (2014): 611–638.

Ferenc, Tone. *Dies Irae: četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*. Ljubljana: Modrijan, 2002.

Grosescu, Raluca. »Judging Communist Crimes in Romania: Transnational and Global Influences«, *International Journal of Transitional Justice*, 11, št. 3 (2017): 505–524.

Letnar Černič, Jernej. »Consolidating Democracy Through Transitional Justice in Slovenia: Lessons Learnt?«, v: *Transitional Criminal Justice in Post-Dictatorial and Post-Conflict Societies*, ur. Agata Fijalkowski in Raluca Grosescu, 147–166. Cambridge, UK: Intersentia, 2015.

Letnar Černič, Jernej in Matej Avbelj. »Introduction to the Special Issue on the Crisis of Constitutional Democracy in Central and Eastern Europe«, *Hague Journal on the rule of law* 10, št. 1, (2018): 1–3.

Letnar Černič, Jernej. »Impact of the European Court of Human Rights on the Rule of Law in Central and Eastern Europe«, *Hague Journal on the rule of law* 10, št. 1 (2018): 111–137.

Letnar Černič, Jernej. »The European Court of Human Rights in the States of the Former Yugoslavia«, *East European Yearbook on Human Rights* 1, št. 1 (2018): 32–54.

Letnar Černič, Jernej. *Slovenija na razpotju: geneza varstva človekovih pravic v slovenski družbi*. Kranj: Nova univerza, Fakulteta za državne in evropske študije, 2018.

Letnar Černič, Jernej. »Človekovo dostojanstvo kot temelj vladavine prava v slovenski družbi«. *Bogoslovni vestnik: glasilo Teološke fakultete v Ljubljani* 78, št. 1 (2018): 147–157.

Letnar Černič, Jernej, Matej Avbelj, Marko Novak in Dejan Valentinčič. *Reforma demokratične in pravne države v Sloveniji*. Kranj: Nova univerza, Fakulteta za državne in evropske študije, 2018.

Rikhof, Joseph. »The Istanbul and Leipzig Trials: Myth or Reality?«, v: *Historical Origins of International Criminal Law: Volume 1*, ur. Morten Bergsmo, Cheah Wui Ling in Yi Ping. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014, str. 259–298.

Svetlič, Rok in Jernej Letnar Černič. »Sodba v imenu temeljne norme«. *Pravna praksa* 36, št. 28–29 (2017): 14–16.

Šturm, Lovro. »O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945–1950.« V: *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*, ur. Drago Jančar, 65–112. Ljubljana: Nova revija, 1998.

Šturm, Lovro. *Omejitev oblasti: ustavna izhodišča javnega prava*. Ljubljana: Nova revija, 1998.

Šturm, Lovro (ur.). *Komentar Ustave Republike Slovenije*. Ljubljana: Fakulteta za podiplomske državne in evropske študije, 2002.

Šturm, Lovro, Jernej Letnar Černič in Tomaž Zalaznik. *Vom Kommunismus zur Demokratie*. Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2020.

Uzelac, Alan. »Survival of the Third Legal Tradition?« *Supreme Court Law Review*, 49 S.C.L.R. (2d) (2010): 377–396.

Zobec, Barbara. »Zahteva za presojo ustavnosti prvega odstavka 115. člena Zakona o kazenskem postopku, I Ips 306/2009«. *Dignitas*, št. 67/68 (2015): 9–30.

Zobec, Jan in Jernej Letnar Černič. »he remains of the authoritarian mentality within the Slovene judiciary«. V: *Central European judges under the European influence: the transformative power of the EU revisited*, ur. Michal Bobek, 125–148. Oxford, Portland: Hart, 2015.

Zyberi, Gentian in Jernej Letnar Černič. »Transitional justice processes and reconciliation in the former Yugoslavia: challenges and prospects«. *Nordic journal of human rights* 33, št. 2 (2015): 132–157.

Spletni viri

»Do odškodnine zaradi poprave krivic povojnega nasilja v Sloveniji do sedaj upravičenih skoraj 35.000 ljudi«, IUS-INFO, 16. 4. 2019, pridobljeno 23. 5. 2022. URL: <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/dnevne-novice/240805>.

Letnar Černič, Jernej. »Dvoumna odločitev«, IUS-INFO, 4. 3. 2016, pridobljeno 23. 5. 2022. URL: <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/kolumne/163980>.

»Report of proceeding before the Supreme Court in Leipzig«, Supreme Court in Leipzig, 8. avgust 1921, pridobljeno 23. 5. 2022. URL: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/caseLaw.xsp?documentId=A986F1B231839183C1257641004F12EE&action=openDocument&xp_countrySelected=DE&xp_topicSelected=GVAL-992BU6&from=state.

Štefanič, Bogomir. »Legitimirana sodna gledališka predstava.« *Družina*, 18. 2. 2022, pridobljeno 23. 5. 2022. URL: <https://www.druzina.si/clanek/legitimirana-sodna-gledaliska-predstava>.

Transitional Justice
from Trieste to Szentgotthárd:
Between Utopia and Reality

Summary

The paper analyses the measures of transitional justice by the Slovenian state authorities from the democratisation and the emergence of the independent Slovenian state to the present day. It critically notes that the Slovenian state and society did not, in transitioning from a non-democratic to a democratic regime, take all appropriate and sufficient measures to ensure the fair treatment of victims of the non-democratic system, especially with regard to the punishment of perpetrators. Much of this was the failure of the judiciary. Slovenian society is still suffering from the consequences of past human rights violations due to a lack of action. The institutions of democracy and rule of law are still weak today, which is a consequence of an only partially completed transition. As a result, the patterns of the former undemocratic system as well as the glorification of human rights violations and atrocities are reappearing in this context. On the other hand, some progress has been made, as the Slovenian state authorities have adopted measures, notably the Redressing of Injustices Act, which has enabled the redress of injustices and the restoration and annulment of unfair trials. The provision of transitional justice in the Slovenian context has therefore been primarily linked to the provision of restorative justice.

*Poročila
s konferenc*

*Prostorske politike v avtoritarnih
in totalitarnih režimih: odprta
vprašanja in novi raziskovalni
pristopi, Ljubljana, 12. 4. 2022*

Ena od najpomembnejših značilnosti »kratkega 20. stoletja« je bil vzpon avtoritarnih in totalitarnih režimov. Čeprav so bile razlike med posameznimi avtoritarnimi in totalitarnimi državami velike, jih je povezovala dotlej nezamisljiva politizacija vseh vidikov javnega in tudi zasebnega življenja. V okviru tega procesa so se omenjeni režimi intenzivno posluževali (ideološko nabitih) posegov v prostor, npr. v obliki gradnje spomenikov, spodbujanja določenih arhitekturnih stilov, gradnje novih urbanih prostorov itd., kot sredstev za projiciranje moči, izražanje vrednot ali (pre)oblikovanja novega človeka. Dovolj je pomisliti le na številne gradbene projekte, ki sta jih izvedli (ali projektirali) nacistična Nemčija in Sovjetska zveza, za katere je značilna izjemna monumentalnost v kombinaciji s klasicistično arhitekturno estetiko. Vendar pa prostorske politike totalitarnih režimov še zdaleč niso bile izključno reakcionarne ali monolitne, saj so bile povezane tudi z novimi avantgardnimi oblikami arhitekture in urbanizma.

Prostorska politika avtoritarnih in totalitarnih režimov je že vzbudila veliko pozornosti mednarodnih humanističnih in družboslovnih ved, še posebej od osemdesetih let 20. stoletja dalje. Do porasta zanimanja za to področje je prišlo pod vplivom

sočasnega zasuka h kulturnozgodovinskim raziskavam. Ker zaseda prostorska politika kompleksno točko na presečišču politične moči, ideologije, kolektivnega spomina in oblikovanja identitete, ponuja edinstveno raziskovalno priložnost ne le kulturni zgodovini, temveč tudi interdisciplinarnemu raziskovanju. Znanstveniki so tako že obširno preučevali številne raziskovalne teme, povezane s področjem prostorskih politik, vendar ostaja večina obstoječih raziskav omejena na določen nacionalni okvir ali ideološko paradigmo. Tako obstajajo številne podrobne študije, ki se ukvarjajo npr. z zgodovino arhitekture in njeno funkcionalnostjo v nacistični Nemčiji, a le malo del, ki bi preučevala to tematiko v primerjalni in/ali transnacionalni perspektivi. Poleg tega lahko za preučevanje prostorske politike v avtoritarnih in totalitarnih režimih uspešno uporabimo številne (novejše) raziskovalne pristope, kot je npr. metodologija obmejnih študij.

Če lahko torej tudi v mednarodnem kontekstu ugotovimo, da se na tem področju odpirajo nove raziskovalne perspektive, to še toliko bolj velja za slovenski prostor, kjer omenjene raziskave šele v zadnjih letih (počasi) vstopajo v raziskovalni fokus. Kot primer tovrstnih raziskav v slovenskem prostoru lahko izpostavim podoktorski raziskovalni projekt *Fluidna krajina: arhitektura, identiteta in obmejni prostor v severnem Jadranu od 1943 do 1954*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, od oktobra 2021 pa ga izvajam na Študijskem centru za narodno spravo (SCNR). V okviru raziskovalnega projekta preučujem ideološko zaznamovane procese preoblikovanja kulturne krajine na področju severnega Jadrana v prelomnem času od 1943 do 1954, ko se je po kapitulaciji Kraljevine Italije odločala nadaljnja politična prihodnost regije. Kot del projektnih aktivnosti je bila 12. aprila 2022 v Ljubljani organizirana mednarodna znanstvena delavnica z naslovom *Prostorske politike v*

avtoritarnih in totalitarnih režimih: odprta vprašanja in novi raziskovalni pristopi. Delavnica je bila namenjena predstavitvi novih raziskovalnih perspektiv na tem področju, kar je po eni strani vodilo k poglobljanju raziskav v okviru postdoktorskega raziskovalnega projekta, po drugi strani pa tudi k širjenju poznavanja tovrstnih raziskav v slovenskem zgodovinopisnem prostoru. Končno je bila delavnica namenjena tudi spodbujanju mednarodnega znanstvenega dialoga in prenosu izkušenj med starejšimi in mlajšimi raziskovalci na tem področju. Skladno s tem se je delavnice udeležila mednarodna skupina raziskovalcev, ki se ukvarjajo s tozadevnimi raziskovalnimi vprašanji z različnih disciplinarnih in metodoloških zornih kotov, in sicer tako mlajši raziskovalci na začetku svoje poklicne poti kot tudi že uveljavljeni strokovnjaki. Spričo mednarodne zasedbe so udeleženci referate predstavili v angleškem jeziku, prav tako je v angleščini potekala tudi razprava.

Vsebinsko gledano so bili na delavnici predstavljeni referati, ki so se dotikali široko zastavljenih vidikov prostorske politike v totalitarnih in avtoritarnih režimih, od vloge (simbolno nabitih) prostorskih fenomenov pri oblikovanju kolektivnih identitet in vrednot ter pomenov, ki so jih ti režimi pripisovali (pre)oblikovanju prostora, do predstavitve konkretnih primerov prostorskih politik v posameznih nacionalnih in/ali ideoloških kontekstih. Posebna pozornost je bila namenjena tudi predstavitvi teoretskih izhodišč in metodoloških pristopov, pomembnih za preučevanje te tematike.

V okviru delavnice je svojo referate predstavilo 11 raziskovalcev, ki so bili razdeljeni v 3 tematske panele, delavnico pa je uvedel daljši programski nagovor dr. Boruta Klabjana iz Znanstveno-raziskovalnega središča Koper z naslovom *Space Oddity: Spatial Politics, Social Engagements and the Limits of the State*. Dr. Klabjan je poudaril nujnost kontekstualizacije raziskovanih prostorskih fenomenov, analizo njihovega nastanka in njihove

(spreminjajoče se) funkcionalnosti. Natančnejša zgodovinska analiza namreč pogosto pokaže, da je bila zgodovinska funkcionalnost številnih spomenikov in drugih na prvi pogled izrazito ideološko enopomenskih posegov v prostor mnogo kompleksnejša. Isto velja tudi za njihovo zgodovinsko genezo, ki pogosto ni bila zgolj rezultat državne politike, temveč je imelo pri njihovem nastanku aktivno vlogo tudi lokalno prebivalstvo, ki nasploh ni bilo zgolj pasiven prejemnik sporočil »od zgoraj«, temveč je v procesih (pre)oblikovanja prostora in njihovega opomenjanja pogosto tudi aktivno sodelovalo.

Programskemu nagovoru je sledil prvi tematski panel, ki je bil namenjen predstavitvi različnih raziskovalnih pristopov oz. predstavitvi različnih raziskovalnih področij, ki jih tovrstne raziskave lahko zajamejo. Martin Pekár z univerze v Košicah je predstavil raziskovalni model, s katerim so slovaški raziskovalci, združujoč zgodovinski in sociološki pristop, v okviru nedavnega raziskovalnega projekta konceptualizirali prostorsko politiko protofašistične slovaške države med letoma 1939 in 1945. Omenjeni raziskovalni pristop lahko plodno razširimo tudi na druge nacionalne in ideološke sisteme. Sam sem predstavil dosedanje ugotovitve prej omenjenega postdoktorskega raziskovalnega projekta *Fluidna krajina* in raziskovalni pristop, ki se ga poslužujem. Končno je v panelu Pavlina Bobič s SCNR predstavila politizacijo človeškega telesa po prvi svetovni vojni, ko je le-to postalo predmet ideološkega oz. kulturnega boja.

Drugi panel je bil posvečen prostorski politiki italijanskega fašizma in nemškega nacionalsocializma. Gosta z univerze v Innsbrucku, dr. Sophie Elaine Wolf in dr. Klaus Tragbar, sta se osredotočila na fašistično politiko preoblikovanja kulturne krajine na območju južnega dela nekdanje habsburške dežele Tirolske, ki si ga je Italija priključila po prvi svetovni vojni. Posegi na tem področju so bili obsežni, njihov cilj pa je bila

prostorska italijanizacija tega prej večinsko nemškega prostora, ki se je vklapljala v širši fašistični projekt italijanizacije tu živečega prebivalstva. V panelu je nastopil tudi Damjan Hančič s SCNR, ki je predstavil značilnosti arhitekturne politike nacistične Nemčije na območju okupirane Gorenjske med drugo svetovno vojno, in sicer na primeru Kamnika z okolico.

Zadnji panel je bil posvečen prostorski politiki v komunističnih oz. socialističnih državah. Petar Grubišić, doktorski študent na univerzi v belgijskem Gentu, je predstavil procese agrarne reforme in kolonizacije v Slavoniji in Vojvodini po drugi svetovni vojni, medtem ko se je Györgi Orsós, doktorand iz madžarskega Pécsa, posvetil gradnji novih urbanih prostorov in njihovi ideološki sporočilnosti v komunistični Madžarski. Sodobno temo je predstavila tudi dr. Jelka Piškurić s SCNR, ki je v svojem referatu obravnavala razvoj Ljubljane po drugi svetovni vojni. Delavnico je s predstavitvijo usode judovskega pokopališča v Rožni dolini v 20. stoletju zaključil Renato Podbersič.

Matic Batič

In memoriam

Tamara Griesser Pečar

In memoriam prof. dr. Lovro Šturm
(1938–2021)

Pravnik, univerzitetni profesor, nekdanji predsednik Ustavnega sodišča Republike Slovenije, nekdanji minister za šolstvo in pravosodje, dekan Fakultete za poslovne vede pri Katoliškem inštitutu dr. Lovro Šturm se je poslovil 2. decembra 2021. Brez dvoma je zapustil viden pečat na pravnem področju v še mladi samostojni demokratični Sloveniji. Na njegovem pogrebu je nadškof Anton Stres dejal, da *»pokojni profesor ni bil samo profesor, ki je pravo in s tem pravičnost poučeval, temveč je zanjo delal. Ko se je sesul krivični režim, ki je teptal človekove pravice, je zastavil svoje bogato znanje in izkušnje v praktičnem prizadevanju za popravo krivic in za vzpostavitev države, ki bo celovito in na vseh področjih spoštovala pravice svojih državljanov.«*¹ Študijski center za narodno spravo, ki ga je Vlada Republike Slovenije leta 2008 ustanovila na njegovo iniciativo, preučuje totalitarizme v slovenskem prostoru v 20. stoletju.

1 *»Nagovor nadškofa Antona Stresa na pogrebu dr. Lovra Šturma,«* pridobljeno 27. 12. 2021. URL: <https://katoliska-cerkev.si/pridiga-nadskofa-antona-stresa-pri-pogrebni-sveti-masi-za-dr-lovra-sturma>.

Lovro Šturm se je rodil 19. maja 1938 v Ljubljani, kjer je obiskoval klasično gimnazijo in tam z odličnim uspehom maturiral leta 1956. Študiral je pravo in diplomiral leta 1960, doktoriral pa leta 1965 z disertacijo *Uporaba kibernetike v javni upravi*. Po diplomi je dobil Prešernovo nagrado za skupinsko delo *Primerjava organizacije in sistematizacije upravnih organov občinskih ljudskih odborov*. Od leta 1961 je deloval na Inštitutu za javno upravo, in sicer najprej kot asistent, potem kot znanstveni sodelavec ter znanstveni svetnik, v letih 1972–1985 je bil direktor, nato pa do leta 1990 predsednik sveta Inštituta za javno upravo. Na pravni fakulteti je bil leta 1971 habilitiran, leta 1980 izvoljen za izrednega in leta 1986 za rednega profesorja. Deloval je tudi kot ekspert in konzultant v mednarodnih organizacijah (OECD, OZN, v Evropskem centru za koordinacijo raziskovanj na področju družbenih znanosti). Leta 1990 je postal sodnik prvega ustavnega sodišča, ki mu je predsedoval v letih 1997 in 1998. Potem je bil do leta 2013 predsednik Slovenske sekcije Mednarodne komisije pravnikov. Bil je tudi predsednik slovenske delegacije mešane diplomatske komisije, ki je ugotavljala mejo med Slovenijo in Hrvaško, poleg tega je bil dvakrat minister, in sicer leta 2000 minister za šolstvo in šport, v obdobju 2004–2008 pa minister za pravosodje. Zapustil je obsežno publicistično in uredniško delo, predvsem na pravnem in pravno-zgodovinskem področju.

Profesorja dr. Lovra Šturma sem spoznala po referatu o položaju slovenske Katoliške cerkve leta 1945, ki sem ga imela na posvetu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v Cankarjevem domu leta 1995. V uvodu sem ugotovila, da številni pisci pojem osvoboditev uporabljajo povsem nekritično, in poudarila, da leto 1945 v pravem pomenu besede ni prineslo osvoboditve, ker prava osvoboditev predpostavlja, da novo vpeljani državni sistem prinese dejansko svobodo. Takrat me je kontaktiral in me pozneje tudi v ločenem mnenju odločbe

ustavnega sodišča citiral.² V stikih sva ostala do septembra 2021, ko sva zadnjič govorila po telefonu. Ko sem še prihajala iz severne Nemčije vsakih nekaj tednov v Slovenijo, sem ga redno obiskovala, največkrat na pravni fakulteti ali ustavnem sodišču. Pozneje, ko sva se z možem preselila na Dunaj in sem bila veliko več časa v Sloveniji, sva se srečevala bolj pogosto. Bil ni le izjemen pravnik, imel je velik čut za zgodovino, pri čemer se je posvetil predvsem zgodovini prava in kršitvam človekovih pravic in temeljnih svoboščin. To zelo jasno kažejo tudi številni prispevki in knjige, ki jih je napisal oz. izdal. Izpostavila bi monografijo *Brez milosti: ranjeni, invalidi, vojni in povojni ujetniki na Slovenskem*, ki je izšla pri Novi reviji leta 2000. Z dr. Blažem Ivancem je zbiral zgodovinsko gradivo – pričevanja, dokumente, arhivsko gradivo. Enkrat sem ju spremljala po Dolenjski, ko smo v župnišču v Ribnici odkrili pomembne dokumente, ki so pričali o krvavem početju za kulisami Kočevskega procesa leta 1943. Nikoli ne bom pozabila, s kakšnim ponosom mi je na ustavnem sodišču pokazal kamnito spominsko ploščo z napisom »Članom Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, žrtvam revolucionarnega nasilja, ki jim je komunistična oblast po letu 1945 poteptala človekovo dostojanstvo, odrekla podjetniško pobudo, vzela osebno svobodo ali življenje, v trajen spomin – Ustavno sodišče.« Ta zbornica je namreč imela prostore v Plečnikovi stavbi, v kateri je danes ustavno sodišče. Ustavno sodišče je na upravni seji 3. julija 1997 sprejelo sklep o postavitvi te spominske plošče in njegov predsednik dr. Šturm je ob odkritju plošče 28. oktobra

2 OdiUS VII, 176, Generalni državni tožilec, Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast, *Uradni list SNOS in NVS*, št. 7/45, U-I-248/96, 30. 9. 1998; Lovro Šturm, »Prava osvoboditev pomeni, da je novi sistem resnično svoboden«, v: *O vzponu komunizma na Slovenskem*, ur. Lovro Šturm (Ljubljana: Inštitut Karantanija in Inštitut Nove revije, 2015), 182–189.

1997 imel nagovor, v katerem je poudaril, da sta revolucija in komunistična oblast po letu 1945 svobodnemu podjetništvu zadali »*dokončni udarec*«. ³ Prizadetih je bilo 40.000 članov zbornice, ob upoštevanju njihovih družinskih članov pa več kot 150.000. ⁴

Ko sem pripravljala knjigi *Razdvojeni narod* in *Cerkev na zatožni klopi*, sva imela številne pogovore o zgodovinsko-pravnih vprašanjih. Od njega sem dobila kopije številnih med- in povojnih dokumentov. Izmenjavala sva si tudi prispevke, ki sva jih pripravljala, debatirala pojme itd. Izpostavila bi eno ključnih zgodovinsko-pravnih vprašanj, pri katerem sva sodelovala, ker je trenutno izredno aktualno. Ko sem preučevala odloke Vrhovnega plenuma 16. septembra 1941 in to objavila v ekspertizi, ki jo je generalni javni tožilec Anton Drobnič naročil za obnovo Rožmanovega procesa, sem prišla do ocene, da pomeni 16. september 1941 formalni začetek državljanske vojne med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Zgodovinar Janko Pleterski me je kritiziral, »*da gre za hudo nekorektnost zgodovinarke, in opozoriti hočem, da bi dokumente morali analizirati tudi pravniki, če naj slovenska javnost dobi gotovost, da jih zgodovinopisje prav povzema in razlaga.*« ⁵ To je gospod Šturm vzela za izziv. Ko sem mu prinesla prvo knjigo *Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji*, ⁶

3 Lovro Šturm, »Dokončni udarec svobodnemu slovenskemu podjetništvu«, v: *O vzponu komunizma na Slovenskem*, 179–181.

4 Lovro Šturm, »Pojav revolucionarnega kazenskega (ne)prava na Slovenskem in njegovi odmevi po drugi svetovni vojni ter po demokratizaciji in osamosvojitvi Republike Slovenije«, v: *Temna stran meseca. Soočenje in refleksija 20 let kasneje*, ur. Tamara Griesser Pečar in Miha Drobnič (Ljubljana: SCNR, 2018), 74.

5 Janko Pleterski, »Zgodovina in delo pravnikov«, v: *Ferenčev zbornik, Prispevki za novejšo zgodovino XXXVII* (1997), 275–276.

6 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1* (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962).

kjer so ti odloki objavljeni, mi ni samo svetoval, kako naj Pleterskemu odgovorim,⁷ temveč se je nemudoma tudi lotil pravne analize dveh ključnih odlokov, sprejetih 16. septembra 1941, ki sta imela daljnosežne posledice, namreč *Odloka o preimenovanju Vrhovnega plenuma OF v Slovenski narodni osvobodilni odbor (SNOO) ter Odloka slovenskega narodnega osvobodilnega odbora (SNOO) glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev*, t. i. zaščitnega odloka. Prof. Šturm, ki je bil takrat predsednik ustavnega sodišča, je torej s pravnega vidika osvetlil odločilne sklepe s 16. septembra 1941, ki so z *Zakonom o potrditvi zgodovinsko pomembnih odlokov*, tega je 23. februarja 1948 izdala slovenska skupščina, dobili retroaktivno formalnopravno veljavo. Svojo analizo je predstavil na Dnevih slovenskih pravnikov oktobra 1998 v Portorožu v referatu z naslovom *Pravnikov odnos do polpretekle zgodovine*.

V *Odloku o preimenovanju*, ki je obsegal tri člene, je bil po mnenju prof. Šturma posebno »protipraven«⁸ drugi člen, s katerim so komunisti utemeljevali monopol in vrhovno oblast.⁹ Z zaščitnim odlokom je, tako prof. Šturm, SNOO položil »temelje kazenskega sodstva«. Poudaril je, da se je pravilnik Glavnega štaba NOV in PO Slovenije iz leta 1943 opiral prav na ta odlok.¹⁰ Uvajal je strog disciplinski in kazenski sistem in

7 Tamara Griesser Pečar, »Odgovor na prispevek Janka Pleterskega 'Zgodovina in delo pravnikov'«, *Prispevki za novejšo zgodovino XXXVIII*, št. 1–2 (1998), 171–173.

8 Lovro Šturm, »Pravo in nepravo po letu 1941«, v: *O vzponu komunizma na Slovenskem*, 158.

9 »Slovenski narodni in osvobodilni odbor za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. Vsako organiziranje izven okvira Osvobodilne fronte slovenskega naroda je v času tujčeve okupacije škodljivo borbi za narodno svobodo.« (*Dokumenti ljudske revolucije*, knj. 1, št. 38, 116).

10 Šturm, »Pravo in nepravo po letu 1941«, 158.

bil temelj »revolucionarnega sodstva« vse do Uredbe Vrhovnega štaba NOV in POJ 24. maja 1944 o vojaških sodiščih, ki je začela veljati 30. avgusta 1945. Ob upoštevanju zgodovinskih danosti in tehtanju vseh okoliščin kot tudi na temelju meril, ki so veljala v trenutku sprejemanja teh odlokov, je prišel do sledeče ocene:

Pravna analiza s standardnim pravnim instrumentarijem za presojo o vsebinski pravni pravilnosti obeh revolucionarnih pravnih aktov SNOO¹¹ nas ob upoštevanju historičnih dejstev, kot rezultat dognanj zgodovinske stroke, pripelje do naslednjih spoznanj: Oba akta, tako Sklep SNOO kot zaščitni odlok, sta bila v svojih bistvenih sestavinah že v njunem nastanku v očitnem nasprotju s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi pravnimi načeli, ki jih je človeštvo strnilo v kodeks etičnih vrednot in pravil družbenega sožitja. Presoja njene dejanske uporabe v resničnem življenju take ocene ne samo potrjuje, ampak jo še dodatno zaostri. Ključne določbe iz obeh aktov so bile v nasprotju z deklariranim ciljem uporabljene v skladu s skritim sprevrženim motivom normodajalca. Gre za tipičen primer zlorabe prava. Oba akta nista bila namenjena zagotavljanju svobode in vzpostavitvi svobodne demokratične družbe, ampak sta bila uporabljena kot sredstvo za ustrahovanje ljudi in za izvedbo komunistične revolucije in za vzpostavitev totalitarnega družbenega sistema pod monopolno oblastjo komunistične partije.¹²

Njegova analiza je zelo aktualna, saj je ustavno sodišče pravkar zavrnilo pritožbo hčerke na smrt obsojenega Viktorja Habiča

11 Ocenjeval je sklep o preimenovanju in zaščitni odlok.

12 Lovro Šturm, »Pogledi na vsebinsko pravno pravilnost dveh aktov SNOO z dne 16. septembra 1941. Pravnikov odnos do (pol)pretekle zgodovine«, *Podjetje in delo* 24, 6–7 (1998): 1094–1095.

na Kočevskem procesu oktobra 1943 na odločitev vrhovnega sodišča leta 2017. S tem je ustavno sodišče priznalo ne samo takratno revolucionarno sodišče kot legitimno sodišče, temveč tudi zaščitni odlok za pravno podlago. Že ko je vrhovno sodišče vlogo Habičeve hčerke leta 2017 zavrnilo, se je med pravniki vnela debata o tej odločitvi in prof. Šturm je zastopal mnenje, da Kočevski proces ne vzdrži pravne presoje, in sicer »*ne v materialnopravnem in ne v procesnopravnem pogledu*«. Ko sem pisala o tem prispevku za *Slovenski čas* in *Demokracijo*, sem osnutek poslala prof. Šturmu, ki mi je nemudoma odgovoril in zapisal, da gre »*poudariti še dvoje*«:

1. *Med državljansko vojno si nobena od strani ne more lastiti državnih prerogativ in ustanavljati sodišč.*
2. *Tudi če je povojna oblast naknadno potrdila medvojne predpise, je treba upoštevati kot prvo, da je imela partizanska stran v realni oblasti le kakih 10 % ozemlja in da zato ni mogoče trditi, da je izvajala državno suverenost, ki upravičuje obstoj delovanje sodne oblasti, in drugič, da s tem ni potrjeno, da so bili v vsebinskem pogledu takratni »predpisi« pravno pravilni in zakoniti.*

Prof. Šturm je označil zaščitni odlok kot »*tipičen primer zlorabe prava*« in opozoril na to, da so vsi elementi, ki so v nasprotju z ustavno zavezujočimi kriteriji, neveljavni. Po njegovem mnenju so bili »*proces* v Kočevju leta 1943 v nasprotju tako z ustavno zavezujočimi kriteriji, ki jih je (za celotno medvojno obdobje od začetka vojne 6. aprila 1941 dalje) ob presoji Uredbe o vojaških sodiščih opredelilo in zahtevalo ustavno sodišče, kakor tudi z načeli, ki so jih priznavali civilizirani narodi.«¹³ Očitno

13 V pismu avtorici.

ustavno sodišče njegove pravne analize ni upoštevalo, čeprav je bil sam nekoč ustavni sodnik in celo predsednik ustavnega sodišča. V njegovem času je imelo to sodišče velik ugled.

Ko je bila v Muzeju za novejšo zgodovino razstava *Temna stran meseca*, je zgodovinar Jože Pirjevec v *Razgledih* napisal prispevek *Izvidnica v sovražnem taboru*, v katerem se je zgražal nad ljubljanskim škofom Rožmanom, češ da je ta med vojno spomladi 1942 blagoslovil javno hišo v Ljubljani, ki so jo ustanovili Italijani. Skliceval se je na italijanskega zgodovinarja Marca Cuzzija, ki pa je bil slučajno Šturmov sorodnik. Prof. Šturm je bil ogorčen. Nemudoma je klical Cuzzija, ki pa je zanikal Pirjevčevo trditev in Šturmu takoj poslal svojo knjigo. Skupaj sva ugotovila, da je Pirjevčeva trditev povsem neresnična, ker v knjigi piše samo, da je škofija nasprotovala javni hiši, vendar so jo Italijani vseeno ustanovili.¹⁴ Napisala sem odgovor, ki je bil objavljen v naslednji številki *Razgledov*.

Na iniciativo prof. Šturma je bil leta 2008, v času njegovega vodenja ministrstva za pravosodje, ustanovljen Študijski center za narodno spravo. Izhajal je iz Odseka za popravo krivic. Od vsega začetka sem spremljala to ustanovo, bila sem članica sveta Odseka za popravo krivic, potem SCNR, od konca leta 2011 sem deset let vodila raziskovalni program, ki ga je izvajal SCNR. Ta institucija si je zadala nalogo, da preučuje totalitarne sisteme na Slovenskem v 20. stoletju. Tudi prof. Šturm je bil član programske skupine SCNR, pri čemer je raziskoval prepoved delovanja nemške komunistične partije (*Kommunistische Partei Deutschlands*, KPD) in prepoved Komunistične partije Jugoslavije (KPJ). O prepovedi slednje je objavil nekaj prispevkov,¹⁵ napisal pa je tudi pritrdilno

14 Marco Cuzzi, *L'occupazione Italiana della Slovenia (1941-1943)* (Roma: Stato maggiore dell'esercito, Ufficio storico, 1998), 171.

15 Lovro Šturm, »Začetek revolucionarnega kazenskega prava na Slovenskem in njegovi odmevi po drugi svetovni vojni in po demokratizaciji in

ločeno mnenje v odločbi na ustavnem sodišču.¹⁶ Na Šturmovo iniciativo je SCNR začel izdajati znanstveno revijo *Dileme*.

Na predlog državnega javnega tožilca Antona Drobniča je prof. Šturm, ki je bil takrat pravosodni minister, dal v parlament zakon o spremembah in dopolnitvah *Zakona o kazenskem postopku*, ki je začel veljati novembra 2005. Ta je v 20. členu omogočal, da je zakoniti zastopnik registrirane verske skupnosti lahko vložil zahtevo za varstvo zakonitosti do konca leta 2008.¹⁷ Tako so lahko škofije oz. redovne skupnosti vložile zahteve za varstvo zakonitosti in dejansko je bilo razveljavljenih kar nekaj montiranih procesov proti duhovnikom in redovnikom v Sloveniji, največ v mariborski nadškofiji, vendar se Katoliška cerkev te zakonske možnosti ni v zadostni meri posluževala. V začetni fazi, ko smo na pobudo Janeza Jerovška (Jerovšek, Janez Juhant in avtorica) in s podporo škofovske konference začeli sestavljati predloge za vložitev zahtev za varstvo zakonitosti za spremembo obsodilnih (montiranih) kazenskih sodb na tožilstvo za različne predstavnike Cerkve, nam je tudi svetoval.

In še in še bi lahko naštevala. Prof. Lovro Šturm je za seboj pustil praznino, ki jo bo zelo težko zapolniti. Zelo ga bomo pogrešali.

osamosvojitvi Slovenije», *Acta Histriae*, št. 3 (2017): 719–746; Lovro Šturm, »O prepovedi političnih strank in Komunistične partije Jugoslavije«, v: *O vzponu komunizma na Slovenskem*, 205–217.

16 OdIUS VV, 98, vlagatelj IDZ – DDI, Up-301/96, 15. 1. 1998, *Uradni list RS*, št. 13/98.

17 ZKP-G, *Uradni list RS* št. 101, 11. 11. 2005, 10624, dostop 13. 5. 2022. URL: <http://nzszeva.github.io/articles/59-odprava-krivicnih-sodb/>

Andreja Škofljanec

In memoriam dr. Janez Arnež

(1923–2021)

Lanskega decembra smo se poslovili od dr. Janeza Arneža, ki mu gre zahvala, da se je ohranila bogata kulturna dediščina slovenskih izseljencev. Čeprav ekonomist po izobrazbi je kmalu potem, ko ga je življenjska pot zanesla v Združene države Amerike, opazil, kako hitro arhivsko gradivo, ki je nastajalo v številnih tamkajšnjih slovenskih skupnostih, pa tudi knjige in časopisi, ki so jih izdajali, izginjajo v pozabo. V skladu z vodilom, ki mu je sledil vse svoje življenje, namreč da je dolžan narediti kar more in ne le kar mora, je njihovo ohranitev sprejel za svoje življenjsko poslanstvo.

Dr. Janez Arnež se je rodil leta 1923 v Ljubljani. Starša sta mu kljub skromnim dohodkom omogočila šolanje na gimnaziji. Začel je študirati na ljubljanski pravni fakulteti, a je študij kmalu prekinila vojna. Njen konec je pričakal v Trstu, nato pa v težkih poveljnih razmerah iskal možnost, da nadaljuje študij v Italiji in se vpisal na univerzo v Bologni. Od tudi se je tudi prvič po vojni javil družini v Ljubljani, čeprav z imenom Vanek Alfonz, da ne bi povzročil domačim dodatnih težav z oblastmi. Možnost za dokončanje študija se mu je ponudila na ugledni Katoliški univerzi v Louvainu. V času študija je poprijel za

marsikatero delo, od zidarskega, pa do dela v uredništvu revije *Nouvelle revue théologique* in pomoči pri obnovi fonda knjig med vojno uničene jezuitske knjižnice. Po končanem študiju političnih ved in ekonomije se je leta 1951 izselil v Združene države Amerike. Leto in pol je delal v tovarni, da se je naučil angleškega jezika in nato opravil najprej magisterij na univerzi Yale v New Havenu, zatem pa še doktorat na univerzi Lavale v kanadskem Quebecu. Sprva je deloval v različnih podjetjih, tri leta tudi v washingtonski Kongresni knjižnici, potem pa v letih 1959 do upokojitve 1991 predaval ekonomijo na St. John's College v New Yorku.

Leta 1961 se je poročil z Marijo Petkovšek, ob tej priliki je tudi prvič po vojni obiskal domovino in srečal starše. Vseh pet otrok se zakoncema Arnež rodilo v Ameriki, ko pa so se začeli šolati, sta se odločila, da jih želita vzgojiti v Slovence in tako se je žena z otroki vrnila v domovino ter se z družino naselila v Višnjeviku v Goriških Brdih, kjer se jim je dr. Arnež pridružil med prazniki in počitnicam. V ženi je našel trdno oporo tudi pri svojih prizadevanjih za ohranjanje gradiva slovenskih skupnosti.

Že v času študija v Louvainu je navezal stik z Narodno in univerzitetno knjižnico v Ljubljani. Sprva je pod psevdonimom in v francoskem jeziku pisal ravnatelju ter v Ljubljano pošiljal tujo literaturo in jo je zamenjeval za slovenske knjige, ki jih je v Belgiji zelo pogrešal. Kasneje se je to sodelovanje razširilo na slovenske tiske, ki so izhajali v emigraciji. Pošiljal jih je po pošti, saj je bil vnos tovrstne literature v državo prepovedan. Na ta način je pomagal dopolnjevati tako imenovani »D-fond«, sam pa je lahko v zameno izmed dvojnih izvodov knjižnice izbral knjige za svojo zbirko.

Ob delu v Kongresni knjižnici je navezal stike s prijateljema in somišljenikoma Erikom Kovačičem in Tinetom Leskovškom ter skupaj z njima ustanovil *Studia slovenica* in sicer z dvema

namenoma: izdajati knjige, ki bodo Američanom predstavljale slovensko zgodovino in sodobno stvarnost, ter zbiranje slovenske izseljenske kulturne dediščine. Kot prva je v seriji *Studia slovenica* leta 1958 izšla prav Arneževa knjiga *Slovenia in European Affairs*, morda najodmevnejša knjiga v zbirki pa je bilo prav tako njegovo delo o Slovenski ljudski strani med II. svetovno vojno in tik po njej.

Hkrati je začel zbirati literaturo, časopisje, kolikor je mogel tudi arhivske dokumente in umetniška dela izseljenskih avtorjev. Tako je počasi, a vztrajno rastla zbirka kulturne dediščine, ki je pričala o življenju tistega dela Slovencev, ki jih je življenjska pot zanesla v tujino.

Ni mu bilo odveč znova in znova pojasnjevati, kakšen je smisel njegovega zbiranja »starih papirjev« in tako uspel prepričati marsikaterega sogovornika, da mu prepusti knjigo, manjkajoči izvod izseljenskega časopisa, fotografije ali arhivske dokumente. Kulturna dediščina, ki nastaja v izseljenstvu namreč hitro izginja, pogosto se zgodi, da zanjo ne poskrbijo ne lokalne ustanove, ne izseljenske skupnosti same, do matične domovine in njenih institucij pa so bili izseljenci, tudi upravičeno, nezaupljivi.

Vseskozi je bil dr. Arnež prepričan, da se bodo nekoč politične razmere spremenile in se bo lahko, skupaj z zbranim gradivom, vrnil v domovino. Ta želja se mu je uresničila leta 1991, ko je iz ZDA pripeljal v Slovenijo prva dva zabojnika svoje obsežne zbirke. Naključje je hotelo, da je tovornjak na poti iz pristanišča prispel na mejni prehod Rožna dolina ravno v trenutku, ko so se temu na slovenskih strani bližali jugoslovanski tanki. Voznika so uspeli pravočasno opozoriti in po umiritvi razmer je g. Arnež tovornjak našel na sicer popolnoma izpraznjenem parkirišču. Gradivo je bilo sprva prepeljano v opuščeno poslopje šole v Šmartnem v Goriških Brdih, od leta 1992 pa se nahaja v prostorih Zavoda sv. Stanislava

v Ljubljani. Tu je bil g. Arnež po odhodu jugoslovanske vojske prvi prebivalec in tu je gradivo tudi pričel počasi urejati.

Fond je z leti še zrasel in danes ustanova hrani največjo zbirko kulturne dediščine slovenskih izseljenskih skupnosti v Evropi, Severni in Južni Ameriki ter Avstraliji za čas vse od konca 19. stoletja dalje ter obsega preko 1300 škatel arhivskega gradiva, okoli 40 000 knjig in najpopolnejšo zbirko izseljenskega časopisja, izdanega izven meja Slovenije ter tudi lepo zbirko del slovenskih umetnikov, ki so delovali izven meja domovine, v kateri izstopajo dela Franceta Goršeta.

Med bogatim arhivskim gradivom izstopajo izjemna zbirka o življenju in delovanju Slovencev v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji po drugi svetovni vojni, fond Slovenske ljudske stranke od odhoda iz Jugoslavije leta 1941, njenega delovanja v kraljevi begunski vladi v Londonu in kasneje v emigraciji, številnih izseljenskih društev ter družinske zapuščine mnogih izjemnih posameznikov, ki so s svojim delom zaznamovali tako slovenske izseljenske skupnosti kot tudi doprinesli k napredku države, v kateri so si ustvarili eksistenco. S pridobivanjem gradiva je g. Arnež nadaljeval tudi po vrnitvi v Slovenijo, vztrajno je, dokler mu je dopuščalo zdravje skoraj vsako leto, obiskoval prijatelje v izseljenstvu in se vračal z novim gradivom, potem pa je z njimi ohranjal stike preko elektronske pošte. Tako se je arhiv vztrajno širil, v zadnjih letih se je dopolnil še z zapuščinami Jožeta Bernika, p. Kazimirja Zakrajška in ter nazadnje Ljuba Sirca.

Za njegovo delo mu je izkazalo priznanje tudi Arhivsko društvo Slovenije in mu, kot edinemu »laiku«, leta 2008 podelilo najvišje strokovno priznanje v arhivski stroki, Aškerčevo nagrado za življenjsko delo.

Dr. Arnež je bil človek globoke in dejavne vere ter, kot je sam rad povedal, »Slovenec z dušo, srcem in telesom«. Prevzemal je pobudo in se lotil nalog, ki jih je prepoznal kot nujne, ne

da bi čakal, da bodo svoj del prispevali tudi drugi. Še v časih, ko je imel malo somišljenikov, je bil trdno prepričan, da je za Slovenijo edina prava pot v samostojnosti. V razvoju mlade države je seveda videl pomanjkljivosti, a se je zavedal, da spremembe zahtevajo svoj čas.

Njegova velika želja je bila ustanovitev katoliškega inštituta in univerze, po vzoru tiste, na kateri je študiral v Louvainu in želel je, da ustanova Studia slovenica nadaljuje delo v podobnih okvirih. Vedno je poudarjal, da gradiva ne zbira zase, ampak da želi z njo prispevati svoj del skupnosti, zato je letal 2008 podpisal pogodbo o priključitvi ustanove Katoliškemu inštitutu, ki bo nadaljeval poslanstvo ustanove.

V preteklih letih je g. Arnež po svojih močeh omogočal tudi uporabo gradiva za raziskovanje, zadnja leta pa mu zdravje tega ni več dopuščalo in je obiskovalce sprejemal redkeje. Bil je človek izredne širine in znanja, pa tudi dialoga, prijeten in spoštljiv sogovornik. Argumente je rad izmenjal tudi z ljudmi, s katerimi ni delil svojih prepričanj. Do pozne starosti je ohranil svoje trdne delovne navade. Potrpežljivo je prenašal težave, ki so mu jih prinesla leta, še najbolj je nanje pozabil z branjem. Njegovo življenjsko poslanstvo je dokončano, gradivo se je ohranilo in upati je, da bo v bližnji prihodnosti omogočilo zgodovinarjem dopolniti še neodkrite dele slovenske zgodovine.

R e c e n z i j e

*Janez Juhant, Lambert Ehrlich –
prerok slovenskega naroda, Mohorjeva
družba, Celovec; Celjska Mohorjeva
družba, Celje; Goriška Mohorjeva
družba, Gorica; Društvo Združeni
ob Lipi sprave, Medvode; Teološka
fakulteta, Ljubljana 2022, 638 strani*

Izšla je biografija prof. dr. Lamberta Ehrlicha, duhovnika in koroškega Slovenca, ki je sicer v slovenski zgodovini zapustil močen pečat, vendar še vedno v javnosti ni dobil priznanja, ki si ga zasluži – ne v zgodovinopisju, a tudi ne v krščanskih krogih. Običajen Slovenec ga malo pozna, kar je tudi posledica pouka zgodovine, saj so ga režimski zgodovinarji, če so ga sploh upoštevali, prikazovali – oz. nekateri ga še vedno prikazujejo –, kot negativno osebnost ali celo kot izdajalca, povsem pa so zamolčali njegovo delovanje za slovenski narod. Tako je zgodovinar in izredni član SAZU Jože Pirjevec še leta 2020 na predstavitvi svoje knjige *Partizani* izjavil: »Nekateri nasprotniki so bili vredni, da se jih pobije, nekateri so bili majhne ribe, nekatere pa

bi tudi jaz streljal, recimo Ehrlicha.«¹ Prof. Ehrlich je bil znan narodnjak in omenjena ocena, da naj bi deloval za okupatorja, je več kot absurdna. Prav zato je monografija, ki jo je napisal prof. dr. Janez Juhant, tako zelo pomembna.

Ehrlich je bil duhovnik, profesor na univerzi, visoko cenjen znanstvenik, duhovni oče »Straže« in je, tako Juhant, »kot človek, kristjan in duhovnik spodbujal mlade in druge ljudi za samostojno, odgovorno in odprto pot. Moč za to odprtost, ki niti v brezizhodnih trenutkih in položajih ni klonila, je našel v veri«. ² Pomožni škof dr. Stanislav Lenič je v življenjepisu, ki ga je pod prisilo pisal v zaporu, zapisal: »Priznati moram, da noben mojih vzgojiteljev, ne v gimnaziji ne v bogoslovju, ni znal tako navdušeno govoriti o slovenstvu kot Ehrlich.«³

Svoje zavzemanje za slovenstvo je prof. Ehrlich izpričal ne le z besedami, temveč tudi z dejanji. Po plebiscitu je moral zapustiti svojo koroško domovino zaradi svojega zavzemanja za priključitev južnega dela Koroške k novonastali Kraljevini SHS in ker je kot izvedenec sodeloval v delegaciji Kraljevine SHS na mirovni konferenci v St. Germainu. Prevezel je tudi nalogo, da napiše zgodovino slovenskega vprašanja na mirovni konferenci. Tipkopis takrat ni bil objavljen (419 strani in 139 prilog). Lambert Ehrlich je tudi spremljal Milesovo komisijo po Koroški in njeno delo zelo kritično ocenil. Ameriška misija je prišla po njegovem mnenju na Koroško z že izdelanim načrtom za demarkacijsko mejo. Prepričan je bil, da Slovenci niso dobili priložnosti, da svobodno izrazijo svojo voljo, ker je komisija večino časa preživela v nemško-avstrijskem delu Koroške in

- 1 Janez Juhant, *Lambert Ehrlich – prerok slovenskega naroda* (Celovec-Celje-Gorica: Mohorjeva; Medvode: Društvo Združeni ob Lipi sprave; Ljubljana: Teološka fakulteta, 2022), 453.
- 2 Ibid., 24.
- 3 Tamara Griesser Pečar, *Stanislav Lenič. Življenjepis iz zapora* (Celovec-Ljubljana-Dunaj: Mohorjeva, 1997), 57.

imela celo svoj sedež v Celovcu, kjer so koroški Nemci nadzirali celotni gospodarski, vojaški in pravni aparat. Nemško-koroška stran je posledično z misijo veliko lažje komunicirala, razvijala pa je lahko tudi svojo izredno učinkovito propagando. Junija 1922 je Ehrlich prišel v Ljubljano, kjer je postal profesor za primerjalno veroslovje na Teološki fakulteti. Pred tem je bil od 1910 do 1919 profesor v celovškem bogoslovju.

Bil je tudi velik nasprotnik komunizma, vendar je tej ideologiji nasprotoval iz verskih razlogov, podobno kot njegov koroški rojak, škof dr. Gregorij Rožman, ni pa bil nasprotnik posameznih komunistov. Tako je npr. Borisa Kidriča na prošnjo njegovega očeta rešil iz zapora na Dunaju. Maja 1936 ga je namreč avstrijska policija aretirala in je bil leto dni v zaporu.⁴ Prav Kidrič pa je bil kasneje soodgovoren za Ehrlichov umor.

Biografija v desetih sklopih celovito obravnava Ehrlichovo osebnost, ga postavlja v čas, v katerem je deloval, prikazuje njegovo življenjsko pot od korenin, ki segajo na Saško v Nemčiji, do Koroške, predstavlja delovanje med kmeti in delavci na Koroškem, njegovo vzgojo študentov, predstavlja ga kot znanstvenika, misijonarja, osvetljuje njegovo osebnost kot moža Božje volje in njegovo nasilno smrt, katero je slutil. Kot je napisal Ciril Žebot, je dr. Anton Korošec imel prof. Ehrlicha »za enega najbolj izobraženih in razgledanih slovenskih duhovnikov.«⁵ Janez Juhant pa je k temu še dodal, »da je bil tudi eden najbolj delavnih slovenskih duhovnikov.«⁶ Kljub temu, tako Juhant, je Ehrlich »ob vsem spoštovanju do Cerkve kot svoje temeljne ustanove, ki je usposobljena in zadolžena za širjenje vere, stalno apeliral na katoličane in njihovo vodstvo, da

4 Ibid., 192.

5 Ciril Žebot, *Neminljiva Slovenija* (Celovec: Mohorjeva, 1988), 73.

6 Juhant, *Lambert Ehrlich*, 530.

se postavi v bran zatiranih ljudi in narodov. Kot dosleden človek reda je razumel na to svetno vpetost in ukoreninjenost Cerkve in družbe.»⁷

Svoji biografiji je dal Juhant naslov *Lambert Ehrlich – prerok slovenskega naroda*. Zakaj je torej deležen tolikšnega nasprotovanja? Odgovor na to vprašanje ponuja monografija, ki je pred nami. Kot je napisal Stane Granda v recenziji, knjiga ni apologija,⁸ je plod temeljite raziskave in temelji na številnem arhivskem gradivu (v Arhivu Republike Slovenije, Nadškofijskem arhivu v Ljubljani, uporabljeno je tudi gradivo Teološke fakulteti Univerze v Ljubljani, Narodne in univerzitetne knjižnice in Arhiva krške škofije), pričevanjih, časopisih in obsežni literaturi. Avtor se je posluževal tudi Arhiva Straže, ki je še povsem neznan. Ko so stražarji namreč leta 1945 zapustili Slovenijo so arhiv spravili v posode za mleko (kangle), ki so jih zakopali. Za del arhiva je vedel poslovodja Kmečke zadruge v Št. Joštu nad Vrhniko, drugi del pa je bil zakopan na kraju za katerega je vedel inž. Stanislav Vrečar, ki je živel v Avstriji, najprej v Linzu, potem pa po upokojitvi v Kotmari vasi. S pomočjo hčerke, pokojne Marije Vrečar, je izkopal del arhiva, ki sem ga po njuni smrti pripeljala v Slovenijo. Marija Vrečar je potem po celem svetu iskala nekoga, ki bi ji zaupal, kaj se je zgodilo z drugo posodo. Končno ji je uspelo to in s pomočjo predstavnikov Nove slovenske zaveze so jo izkopali. Naj pa bi stražarji zakopali tri posode, tretja naj bi bila zakopana nekje pri Grosupljemu. Če je temu tako, potem ta še vedno leži pod zemljo.⁹ Dodati je potrebno še, da je Marija Vrečar načrtovala knjigo o Ehrlichu. Tega načrta ni mogla izpolniti. Je pa objavila Ehrlichov spis »Pariška mirovna konferenca in Slovenci«

7 Ibid., 67–68

8 Ibid., 624.

9 Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), fond. 484 Lambert Ehrlich, škatla 110a, pismo Franceta Novaka p. Casermanu, 31. 10. 1961.

in njegovo poročilo o razmerah v Ljubljanski pokrajini za Vatikan, ki ga je napisal po naročilu ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana.¹⁰

Juhant nazorno prikazuje, zakaj so komunisti tako zelo nasprotovali Ehrlichu, da so o njegovi »likvidaciji« premišljevali že leta 1941. Ta načrt je bil najprej opuščen, sledile so večmesečne razprave, ker so komunisti za »likvidacijo« iskali širše soglasje. Ehrlich je bil zelo vpliven, bil pa je velik nasprotnik komunizma in kot tak nevaren cilj, ki so si jih komunisti zadali, namreč, da izvedejo revolucijo in prevzamejo oblast. Na univerzi se je zavzemal za prenovo katoliškega gibanja. Okrog sebe je zbiral posebno aktivne študente iz katoliških akademskih vrst (Zarje, Danice, Borbe), ki so bili vključeni v Akademsko zvezo. Že leta 1930 je s temi študenti ustanovil Vincencijevo konferenco za pomoč potrebnim študentom.¹¹ Ehrlich sam je prispeval velik del iz lastnega žepa. Ehrlich, ki je bil duhovni vodja Slovenske dijaške zveze (SDZ), je leta 1932 ustanovil akademski klub »Straža«, ki je izdajal svojo revijo *Straža v viharju*, pri kateri je imel brez dvoma odločilno besedo. Nепrestano je, kot je tudi Ciril Žebot izpostavil v *Neminljivi Sloveniji*, vztrajno in že zgodaj opozarjal na zablode marksizma-leninizma-stalinizma.¹² Leta 1933 je preprečil, da bi komunisti podtalno prevzeli vodilno vlogo na univerzi. Komunisti so namreč, kot navaja Juhant, po navodilih Kominterne svoje člane vrivali tudi v katoliška društva. Žebot poudarja, da so se komunisti »te važne vloge prof. Ehrlicha zavedali in

10 Lambert Ehrlich, *Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20 in Ehrlichova spomenica za Vatikan 14. aprila 1942 (Acta Ecclesiastica Sloveniae 24)*, ur. Marija Vrečar (Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 2002).

11 Žebot, *Neminljiva Slovenija*, 64; NŠAL, Ehrlich, fond 484 Lambert Ehrlich, škatla 110a, pismo Franceta Novaka p. Casermanu, 31. 10. 1961.

12 Žebot, *Neminljiva Slovenija*, 61–66.

partijsko vodstvo tega tudi pozneje ni pozabilo. Od tedaj so imeli profesorja prav posebej zaznamovanega.«¹³ Za Ehrlicha so bili totalitarni režimi – fašizem, nacizem in komunizem – nevarni, posebej za male narode. Na to nevarnost je neprestano opozarjal, tudi poleti 1941. Ko mu namreč ni uspelo, da odide kot svetovalec slovenskih ministrov z jugoslovansko vlado v tujino, se je vrnil v Ljubljano in predlagal nekdanjemu banu Marku Natlačenu ustanovitev podtalne vlade, ki naj bi imela za cilj Združeno Slovenijo. Jeseni pa je napisal spomenico *Slovenski problem* in končno 1. aprila 1942 izročil italijanskim vojaškim oblastem znamenito spomenico, v kateri je zelo ostro kritiziral okupatorske oblasti, kar je bilo brez dvoma pogumno dejanje. Navedel je vse protipravne ukrepe italijanske in nemške okupacijske oblasti in zelo natančno opisal težak položaj Slovencev: na eni strani nasilje dveh okupatorjev, na drugi strani pa nasilje komunistov. »*Sinteza vseh dogajanj na celotnem slovenskem ozemlju nas sili do sklepa, da je končni cilj vseh kompetentnih faktorjev Osi: popolno uničenje slovenstva kot takega.*«¹⁴ Na koncu pa je še predlagal ustanovitev avtonomne varnostne službe. Poročilo je poslal tudi v Rim.

26. maja 1942 je VOS po ukazu partije (Kardelj, Kidrič), ki je videla potrebo, da izključi vidne nasprotnike iz politične igre, umorila Ehrlicha pod lažno pretvezo, da je izdajalec. »*Izdajalce*« so po t. i. zaščitnem odloku, ki ga je sprejel Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) 16. septembra 1941 in ki je predvideval posebna tajna sodišče, mogli obsoditi na smrt. Takih tajnih sodišč ni bilo, tudi v primeru Ehrlicha o takem sodišču ni bilo govora. Kot eksekutorja so določili istega

13 Ibid., 69.

14 Boris Mlakar, »Delovanje stražarjev med drugo svetovno vojno«, v: *Ehrlichov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje: Mohorjeva, 2002), 263.

moža, ki je pozneje, 13. oktobra 1942 umoril nekdanjega bana dr. Marka Natlačena: Franca Stadlerja, imenovanega »Pepe«.¹⁵

Zanimivo pa je, da so leta 1941 liberalca Fanouša Emmerja, ki ga je vosovec Edo Brajnik, kasneje razglašen za »narodnega heroja«, ustrelil 4. decembra 1941 pred staro cerkvijo v Šiški, tedaj krivili, da je med drugim načrtoval umor duhovnika in univerzitetnega profesorja Ehrlicha. V tem smislu je v *Slovenskem poročevalcu* 9. decembra 1941 izšel komuniké, ki ga je podpisal „Informacijski biro OF“. »*Ta umor je Fanoš Emer zasnoval zato, da bi ga ‚bela garda‘ lahko naprtila OF v splošnem in Komunistični Partiji posebej.*«¹⁶

Po umoru Ehrlicha je krščanski socialist Edvard Kocbek, ki je umoru še leta 1941 nasprotoval, tega potem zagovarjal. V svoj dnevnik je namreč zapisal: »*Pred seboj vidim mrtvega Ehrlicha, ki sem nekoč tudi jaz z njim mnogo govoril. Kljub svoji vedno hitrejši poti v slovenski fašizem bi zanimivi mož še živel, ko bi nam fašizem ne bil vsilil neizprosne alternative: ali življenje ali smrt. V dramatičnem položaju med starim in novim redom, ki danes v njem živimo in ki nam nalaga izredne dolžnosti, je posebno jasno spoznati dejstvo, da je usoda posameznika tesno povezana z usodo celote. V tako razgibanem obdobju zgodovine se stališče pravnega pojmovanja popolnoma spremeni, postane namreč politično. Menja se v tem smislu, da se posameznikova*

15 V *Enciklopediji Slovenije* (12. zv., Ljubljana, 1998, 156) je Stadler imenovan kot narodni heroj, njegova vloga »likvidatorja« ni omenjena niti z besedo. Umril je v 85. letu starosti 1. 2. 2000, ne da bi ga kadarkoli kdo klical na odgovornost. Gl. tudi: »Stadler, Franc (1915-2000)«, *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 25.4.2020, URL: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi600449/>.

16 »Agent gestapa, pete kolone in protinarodne zarote – justificiran«, *Slovenski poročevalec*, 9. 12. 1941. Emmer, mlad inženir, je bil povezan s skupino katoliških študentov okrog kaplana Franca Glavača, ki je bil tudi redaktor pri *Slovincu*. Emmer in Glavač sta skupaj pričela ustvarjati *Slovensko narodno gibanje*.

blaginja zelo ostro podredi blaginji človeške skupnosti. Če je v mirnem času kazensko pravo postavljalo sankcije s stališča osebne človekove blaginje, potem je cilj revolucionarne justice javna, kolektivna blaginja. Pozornost politične justice je obrnjena na ogroženost ljudske skupnosti, ne pa na psihologijo obsojenca. To se pravi, da sme določena človeška skupnost z vso pravico seči po revolucionarnih sankcijah, kadar je njen obstoj ogrožen, posebno kadar bije boj na življenje in smrt. Kdor je v takem stanju odgovoren za kolektivno usodo, ima pravico biti neusmiljen, sme vzeti življenje posamezniku in odkloniti ozire na osebne kvalitete in namene.»¹⁷

Tudi po njegovem umoru komunisti niso odnehali. Že pred Ehrlichovim pogrebom so bili na raznih ljubljanskih ulicah raztreseni letaki v slovenščini, ki so vsebovali grožnjo vsem tistim, ki se bodo udeležili pogreba.¹⁸ Ker je bil ljubljanski škof Rožman maja 1942 v Rimu, je Ehrlicha pokopal generalni vikar Ignacij Nadrah. »Ljudska oblast« mu je tako zelo zamerila govor na grobu, da ga je po t. i. »osvoboditvi« zaprla. Do procesa potem ni prišlo, septembra ga je zopet izpustila. Nadrah je namreč na grobu med drugim izjavil: »Krščanstvo in komunizem sta dva nespravljiva sovražnika. Če zmaga krščanstvo, mora zginiti komunizem; če zmaga komunizem, bo njegova zmaga konec krščanstva. Tega se je profesor Ehrlich živo zavedal, zato je napovedal komunizmu neizprosni boj, ki ga je bojeval z občudovanja vrednim pogumom. To je bilo hudodelstvo in zato je moral umreti.....«¹⁹

17 Edvard Kocbek, *Tovarišja. Izbrano delo 1* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972), 41–42.

18 *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI/3* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1956), 428.

19 Dr. Lambert Ehrlich, *stražar naših svetinj: gradivo za življenjepis*, ur. R. Čuješ (Antagonish: Research Centre for Slovenian Culture, 1992), 302..

Po vojni so bili na Žalah izkopani Ehrlichovi posmrtni ostanki in odpeljani neznano kam. Kot je dejal zgodovinar Stane Granda na predstavitvi knjige v Cankarjevem domu 6. aprila, na katerem je drug ob drugega postavil trojico velikih Slovencev, namreč Matijo Majarja-Ziljskega, Lamberta Ehrlich in Jožeta Pučnika, še danes ne vemo, kje je Ehrlichov grob. »Slovenci imamo pravico izvedeti, kje je grob enega od pobudnikov samostojne Slovenije,« je še dodal.

Juhant je nasprotovanje Ehrlichu s strani komunistov tako opredelil: »Ehrlich je bil za komuniste vseskozi, posebno pa v tem odločilnem času glede njihove vloge v OF prevelik problem, saj je stalno zanikal njihovo pravico, da s svojo morilsko taktiko zatirajo slovenski narod. Sprevrženost njihove propagande je v tem, da so Ehrlichove najbolj intimne težnje, ki jih je politično in povsod zastopal in uveljavljal, tj. težnje po preživetju slovenskega naroda, tako nesramno sprevračali...«²⁰

Tamara Griesser Pečar

²⁰ Juhant, *Lambert Ehrlich*, 469.

*Lisbeth Matzer, Herrschaftssicherung
im »Grenzland«. Nationalsozialistische
Jugendmobilisierung im besetzten
Slowenien (1941–1945), Brill/Ferdinand
Schöningh, Paderborn 2021, 462 strani*

Nedavno je v knjižni obliki izšla študija mlade nemške zgodovinarke dr. Lisbeth Matzer z naslovom, ki bi ga v slovenščino prevedli *Zagotavljanje oblasti v »(ob)mejni deželi«*. *Nacistična mobilizacija mladine v zasedeni Sloveniji (1941–1945)*. Izšla je kot 11. zvezek zbirke *Nationalsozialistische »Volksgemeinschaft« – Studien zu Konstruktion, gesellschaftlicher Wirkungsmacht und Erinnerung*¹ pri založbi Brill/Ferdinand Schöningh.

Pričujoča študija je za slovenski prostor pomembna, ker prvič doslej celovito in večplastno prikaže delovanje mladinskih organizacij nemškega okupatorja na celotnem nemškem zasedenem ozemlju Slovenije, hkrati pa gre tudi za eno redkih del kakega tujega zgodovinarja/-ke, ki ne izhaja neposredno iz zamejstva ali slovenske diaspore po svetu, a se ukvarja z zgodovinskim dogajanjem na območju Slovenije.

1 *Nationalsozialistische »ljudska skupnost« – študije nastanka, družbenega vplivanja in spominjanja.*

Dodatna vrednost študije ni samo v tem, da temelji na »neposredni« uporabi velikega števila arhivskih virov, temveč služi kot odlična primerjava procesov, ki so se dogajali med drugo svetovno vojno na Slovenskem, tj. na skrajnem južnem območju oz. »periferiji« Tretjega rajha, s tistimi na drugih njegovih območjih ali v samem »centru«. In kot ugotavlja avtorica študije, je prav v obmejnih območjih, natančneje na območju po Nemcih zasedene Slovenije, najti določene pojave, ki so dajali procesom, te so v osrednjem delu Rajha imeli za del »politično-ideološkega« naboja, veliko bolj ali celo pretežno »(veliko)nemško-nacionalni« značaj.

Avtorica knjige dr. Lisbeth Matzer je bila med letoma 2017 in 2020 doktorska študentka Filozofske fakultete Univerze v Kölnu, na kateri je doktorirala, od jeseni 2020 je postdoktorska akademska svetnica na Ludvik-Maksimilijanovi univerzi v Münchnu, kjer na Oddelku za novejšo zgodovino predava evropsko zgodovino. Teme njenega raziskovanja so evropska zgodovina 20. in 21. stoletja, zlasti zgodovina evropskih obmejnih prostorov, transformacija in prenos kolektivne zavesti, ideologij in naracije; nacizem, fašizem, avtoritarnost, nacionalizem v regionalni in primerjalni perspektivi; zgodovina mladostništva in otroštva, procesi in prakse organiziranja mladih ter historično raziskovanje izobraževanja in zgodovina izobraževanja med 19. in 21. stoletjem.

Pri obravnavanem delu gre za nekoliko predelano istoimensko objavo doktorske disertacije, ki jo je dr. Lisbeth Matzer zagovarjala na Univerzi v Kölnu leta 2020. Zanj je avtorica istega leta dobila tudi nagrado Herberta Steinerja, ki jo od leta 2004 podeljujeta Dokumentacijski arhiv avstrijskega odpora in Mednarodna konferenca za delavsko

in socialno zgodovino² tistim raziskovalcem, ki se v nemškem ali angleškem jeziku »ukvarjajo s temami odpora, preganjanja ali eksila v času nacizma in fašizma bodisi z zgodovino delavskega gibanja«.

Knjiga je vsebinsko razdeljena na šest tematskih poglavij. V uvodnem poglavju avtorica obravnava nacistične mladinske organizacije, njihovo vlogo pri utrjevanju nemštva v t. i. »obmejnih deželah« oz. »periferiji« ter vprašanje mobilizacije mladine v kontekstu okupacije, ukvarja pa se tudi s teoretsko-metodološkim pristopom svoje študije in viri, ki jih je uporabila pri raziskovanju. Drugo poglavje predstavi nemške nacionalne načrte in programe v jugovzhodni Evropi s posebnim ozirom na slovensko narodno ozemlje do druge svetovne vojne. Tretje poglavje prinaša pregled nemške okupacije Gorenjske in Spodnje Štajerske leta 1941 ter vzpostavitev »vsenemških« nacističnih mladinskih organizacij na tem območju. Četrto poglavje daje pogled na medsebojno sodelovanje ali konkurenco med različnimi deležniki nosilcev germanizacije na obravnavanem območju: Hitlerjugenda (v nadaljevanju HJ), šole in posameznikov, ki so sestavljali šolsko osebje. Obenem tudi prikaže razmerje med HJ in državno (rajhovsko) študentsko organizacijo, državno delovno službo (*Reicharbeitsdienst*) in Nemško delavsko fronto (*Deutsche Arbeitsfront*). Peto poglavje se ukvarja s samim izvajanjem poslanstva teh organizacij, tj. mobilizacijo »nemške krvi« oz. utrjevanjem in širjenjem »nemštva« na tem območju. Šesto poglavje pa prikazuje, kako so osebne vzpodbude, kot so motivacija, kazni in prisila, spodbujale ali zavirale delovanje posameznika in skupine znotraj obravnavanih nacistično-germanizacijskih mladinskih organizacij.

2 *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes* (DÖW) in *International Conference of Labour and Social History* (ITH).

Pet poglavij v knjigi se torej posveča osrednji temi nacistične mobilizacije mladine in iz tega izhajajočim poskusom nacističnega zagotavljanja in ohranjanja oblasti v nemško-nacionalnem smislu bojujoči se »obmejni deželi«. Avtoričine ugotovitve bi lahko strnili v naslednje poudarke.

V začetku aprila 1941 je kot posledico vojnega pohoda nemške vojske na Balkan Tretji rajh na ozemlju današnje Slovenije – na svojem okupacijskem ozemlju – ustvaril dve administrativno-upravni coni: območje civilne uprave za Gorenjsko (z delom slovenske Koroške) in Štajersko. S stališča teh dveh pokrajin (*Gau*) je nacistična uprava odtlej prikazovala in izgrajevala obe okupirani administrativni ozemlji kot vrnjeni v objem njunih matičnih zgodovinskih dežel. Tako sta poleg številnih drugih nacističnih instanc tudi regionalni vodstvi koroškega oz. štajerskega HJ z *de facto* priključitvijo skušali izkoristiti svoj prispevek h germanizaciji za izgraditev lastnega čezmejnega vpliva. Zato se raziskovalno delo v tem kontekstu posveča – temelječ na ideološki kontroli otrok in mladine izoblikovanih predstavah o nemški nadvladi – prek meje segajoči mobilizaciji mladine v nemškem delu zasedene medvojne Slovenije.

Ta perspektiva omogoča prek metodičnega vrednotenja nacizma, historične raziskave otrok in mladine ter interdisciplinarno razdelane t. i. »borderland«³ študije tako globlje razumevanje nacističnega okupacijskega sistema in družbe na splošno kakor tudi specifične oblastno-politične interese »ostmarkovskih« nacistov/-tk. Ob tem delo vzporedno skicira razvoj nacistične zasedbe in prek te vezanega načina delovanja ter programov štajerske in koroške HJ. Ugotavljanje, posredovanje in pripisovanje specifične »nemške« pripadnosti, ki so jih izvajale nacistične oblasti, ni določalo samo vsakdanjika

3 Študija obmejnega prostora.

lokalnega prebivalstva, ampak je slonelo na s tem povezanimi obljubami po družbenem dvigu tudi pri vseh mobilizacijskih prizadevanjih v povezavi z mladino.

Že v prvih tednih okupacije so pooblastili in na teren poslali strokovnjake/-inje mladinskega odseka nemške nacionalne ali nacistične organizacije *Grenzland* z načrti za ustanovitev nacističnih mladinskih organizacij v zasedenih pokrajinah, pri čemer ideološki in praktični temelji za angažma segajo deloma v 19. stoletje in različne začetke »grenzlandovega« aktivizma na Koroškem in Štajerskem.

Prek kombinacije biografskih in institucionalno zgodovinskih virov se v omenjeni študiji slika tudi večstranska prepletenost nacistične mobilizacije mladine z regionalno nemško nacionalno usmeritvijo in tudi različne prakse pripisovanja »nemškosti« v nacističnem okupacijskem kontekstu. Pri tem sta bila vloga in način organiziranja mladine razširjena s praktičnim in simboličnim posedovanjem prostora. V tem okviru so bili med drugim v študiji raziskani izvedbeni procesi prepoznavanja, izgradnje in fleksibilizacije »nemške« pripadnosti kot mehanizma, ki je na mladino deloval mobilizacijsko. Prakse pripisovanja »nemškosti« od zunaj in od zgoraj – npr. pri izboru vodij HJ – so šle z roko v roki s poskusi, da bi lokalno mladino spomnili na njihovo domnevno »krvno« pripadnost in bi jo prek nacističnih mladinskih organizacij ustrezno ponovno germanizirali.

Oblike delovanja so bile potem na terenu zelo odvisne od individualnih motivov in področij delovanja posameznih akterjev, ki so osvetljeni z vidika institucionalnega razmerja konkurence in sodelovanja znotraj nacističnega oblastnega aparata. Različne izkušnje nemške nacionalne ali nacionalsocialistične mobilizacije mladine primarno iz Koroške ali Štajerske izvirajočih protagonistov so pri tem določali ter vplivali na strateški in praktični način postopanja

oz. delovanja na okupiranih področjih Gorenjske in Spodnje Štajerske. Med drugimi je ta »predzgodovina« vplivala tudi na propagandno in motivacijsko predstavo, da lahko le s ponovnim ponemčenjem mladine dolgoročno zagotovijo nacistično prevlado na zasedenem ozemlju. Iz repertoarja HJ izvirajoči aktivnosti in programi, pa tudi uporaba sredstev sankcioniranja so bili seveda za osvojitve tega cilja vseskozi prilagojeni še vsakokratnim lokalnim razmeram (intenzivnost partizanskega odpora, jezikovno znanje nemščine mladine v določenem kraju, sprejetost nemškega vodstvenega osebja HJ itd.). Na splošno je bila, po ugotovitvah študije, na Gorenjskem (ki je upravno spadala pod Koroško) toleranca do uporabe slovenščine v definiciji »nemškosti« mnogo večja, kot je bila na Spodnjem Štajerskem.

Na koncu je avtorica predstavila tudi različne vire, na katerih sloni njena študija. Če se osredinimo zgolj na arhivske, ugotovimo, da je uporabila številne vire v avstrijskih in slovenskih arhivih. Med slovenskimi arhivi je pregledala tovrstno gradivo, ki se hrani v Arhivu Republike Slovenije, Pokrajinskem arhivu Maribor, Zgodovinskem arhivu Celje, Muzeju novejše zgodovine Celje, Muzeju novejše zgodovine Slovenije, Knjižnici Inštituta za novejšo zgodovino, med avstrijskimi arhivi pa poleg Avstrijskega državnega arhiva in Avstrijske narodne knjižnice tudi deželne arhive nekaterih avstrijskih zveznih dežel (npr. koroški, štajerski, tirolski, vorarlberški) in še nekaj drugih. Avtorica je med literaturo ravno tako uporabila slovenske ali v nemščino prevedene monografije in članke nekaterih slovenskih zgodovinarjev, ki so se oz. se še ukvarjajo s slovensko medvojno problematiko (med drugimi Toneta Ferenca, Mitje Ferenca, Monike Kokalj Kočevar, Tamare Griesser Pečar, Marjana Linasija, Ivana Križnarja, Boža Repeta, Bojana Godeše, Franceta M. Dolinarja, Toneta Kregarja itd.).

Študija je objavljena v nemškem jeziku, zaradi svoje pomembnosti za slovenski prostor pa bi bilo koristno, da bi čim prej izšla tudi v slovenskem prevodu pri kateri od slovenskih založb in bi bila tako dostopna širšemu krogu zgodovinarjev, zlasti pa širši javnosti, ki jo ta tematika zanima.

Damjan Hančič

*Mojca Šorn, Pomanjkanje in lakota
v Ljubljani med véliko vojno,
Inštitut za novejšo zgodovino,
Ljubljana 2020, 303 strani*

Stota obletnica konca prve svetovne vojne, ki smo jo obeležili pred nekaj leti, je poskrbela za aktualnost tematike tako v slovenskem kot v mednarodnem zgodovinopisju. Dobili smo številna dela, ki obravnavajo vidike političnega, vojaškega in vsakdanjega življenja ter posledice vélike vojne za naš prostor. Tudi pričujoča monografija prinaša, čeprav z manjšim zamikom, nov pogled na takratni vsakdanjik. Nudi namreč sistematično obdelavo dveh pojavov, ki sta neizbežen in vsakdanji spremljevalec vojne – pomanjkanja in lakote. Lahko bi se ustavili prav s to ugotovitvijo, da vojne razmere odločilno vplivajo na pomanjkanje, toda avtorica dr. Mojca Šorn skozi analizo sistema preskrbe in prehrambnih praks prebivalstva predstavi vso kompleksnost tega fenomena ter posledic, ki jih je ta prinesel v vsakdanje življenje ljudi, od načrtov državnih in lokalnih oblasti za oskrbo prebivalstva do vsakdanjega spoprijemanja z nenehnim pomanjkanjem izdelkov.

Monografija *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med véliko vojno*, ki je izšla leta 2020, je dvainštirideseta knjiga iz zbirke Razpoznavanja/Recognitiones Založbe Inštituta za novejšo

zgodovino. Temelji na analizi širokega nabora uporabljenih virov, tako arhivskih virov in časopisja, korespondenc in dnevniških zapiskov kot znanstvene in strokovne literature, ki jih je avtorica skrbno preučila in z njihovo pomočjo predstavila vojni vsakdan Ljubljank in Ljubljančanov. Kranjska je sicer predstavljala zaledje fronte, a tudi tu je bil prvi resnejši izziv, ki ga je prinesla vojna, vprašanje preskrbe in pomanjkanja. Postopoma je postajalo jasno, da niso bila ogrožena le življenja tistih, ki so odšli na fronto, ampak je pomanjkanje odločilno vplivalo na življenje in zdravje tistih, ki so ostali doma. V zaledju, kjer so se borili zlasti s tegobami splošnega pomanjkanja, so nove razmere vplivale na navade ljudi in jih počasi spreminjale, vsi so morali varčevati.

V prvem delu monografije avtorica na kratko opiše preskrbo Ljubljane pred prvo svetovno vojno in sistem preskrbe v Avstriji v času vojne, nato pa se loti kronološkega prikaza oskrbe Ljubljane med vojno in neposredno po njej. Ljubljančani so se s prvimi učinki druginje srečali že pred začetkom vojne. Prve motnje v trgovini in prometu so bile med drugim posledica negotovih političnih razmer na Balkanu, in Ljubljana je poleti 1913 dobila uredbo o organizirani preskrbi prebivalstva z življenjskimi potrebščinami. Temu je ob koncu leta sledilo še ustanavljanje mestnih posredovalnic za živila in kurivo, ki naj bi revnejšim slojem nudila blago po nižjih cenah. Kljub temu Avstro-Ogrska, kot v nadaljevanju prikaže avtorica, v pripravah na vojno ni posvečala večje pozornosti vzpostavitvi sistema preskrbe civilnega prebivalstva. Po začetku vojne je bila večina njenih sil usmerjena v vzdrževanje in oskrbo vojske, saj je verjela v kratkotrajnost vojne. A kaj kmalu se je pokazala težava pri oskrbi prebivalstva s prehrabnimi izdelki, zlasti z žitom. Avstrija ni bila žitna dežela, zato je toliko bolj občutila rusko invazijo v eno od njenih žitnic, Galicijo. Ob omejitvah oskrbe s tem pomembnim pridelkom iz Ogrske je Avstrija

ostala prepuščena uvozu. Dolga in mučna vojna pa je tudi tiste ljudi, ki so živeli v zaledju, postavila pred hudo preizkušnjo.

Začetek vojne je življenje omejil z raznimi uredbami, omejitvami in prepovedmi. Če je država v letu 1914 še zatrjevala, da ima dovolj žita na zalogi, je v naslednjem letu svoje državljanke že spodbujala, naj varčujejo z živili, regulirala preskrbo in skušala nadzorovati rast cen. A vsako leto vojne in gospodarske osamitve je prineslo poslabšanje razmer. Draginje in pomanjkanje sta se stopnjevala, prekupčevalci so dodali svoje. Ukrepi, s katerimi so oblasti vsako leto znova skušale omiliti pomanjkanje, so zgolj sledili katastrofalnim trendom v preskrbi. Racionirani obroki so se manjšali, medtem ko so cene živil nezadržno naraščale. Prizadevanja ljubljanskega župana Ivana Tavčarja in predsednika odseka za aprovizacijo Karla Trillerja so ob tem naletela na gluha ušesa Dunaja. Prebivalci Ljubljane so pogosto morali kršiti pravila in prepovedi, če so želeli preživeti, ter so vse do konca vojne ostali prepuščeni svoji iznajdljivosti. Njihova stiska je postopoma vplivala tudi na zmanjšano dobrotelost, prej tako značilno za mesto. Kako močno so se razmere poslabšale, kaže tudi dejstvo, da so morale ljubljanske mestne oblasti skrbeti za prehrano revnejših slojev tudi po koncu vojne, vse do leta 1920.

V drugem delu monografije se avtorica odmakne od kronološkega okvira in predstavi še tri vsebinsko zaključene vidike obravnavane tematike: vlogo gospodinje pri spopadanju s pomanjkanjem, nalezljive bolezni ter naraščajoče napetosti v medsebojnih odnosih. Od teh je najmanj poglobljeno ravno zadnje poglavje, v katerem avtorica na kratko opozori na naraščajoče nezadovoljstvo in napetosti v medčloveških odnosih, ki so bili posledica pomanjkanja, draginje in boja za vsakdanji kruh. Bolj zanimivo in vsebinsko obsežno je poglavje o aktivni vlogi žensk pri krmarjenju skozi pomanjkanje in omejitve. Medtem ko so moški odhajali na fronto in je bilo

treba nadomestiti njihovo delo v družinskem proračunu, je čedalje več bremena padalo na ženske, ki so začele podpirati več kot le tradicionalne tri vogale hiše. Poleg drugih gospodinjskih nalog je na ženska ramena v praksi padlo soočenje z draginjo, pomanjkanjem in državnimi ukrepi. Gospodinje so morale vlagati veliko truda v ustvarjanje zalog in njihovo natančno izkoriščanje, nadomeščanje živil, ki jih je primanjkovalo, ter upravljanje družinskega proračuna ob skokoviti rasti cen. Ob tem so se srečevale z diskurzi, ki so jih še dodatno nagovarjali k varčnosti, jim ponujali praktična navodila za smotrno porabo živil, nove recepte za skromne čase in navodila za konzerviranje hrane, na trgu pa so se pojavljali tudi prvi alternativni nadomestki za izdelke, ki jih je primanjkovalo. Oblasti so državljanke spodbujale k samooskrbi tako pri pridelavi zelenjave kot reji domačih živali. Tisti prebivalci Ljubljane, ki so imeli sorodnike na deželi, so se pri oskrbi s hrano lahko obračali nanje, medtem ko so se drugi pri nakupu izdelkov na podeželju morali znajti po svoje. Pri tem je cvetel tudi črni trg, ki je najbolj prizadel tiste brez zemlje.

Ilustrativno je tudi poglavje, ki prikazuje zdravstveno stanje prebivalstva. Čeprav so oblasti ob začetku vojne svarile pred nalezljivimi boleznimi, na kar so opozarjali posamezni časopisni članki ter ljudem dajali preproste nasvete za izboljšanje higiene, se je kmalu pokazalo, da sta kronično pomanjkanje in lakota veliko hujši nadlogi. Besedi sta v časopisnih člankih postali stalnica že v letu 1915. Tudi v Ljubljani so kot posledico vojne zabeležili padec števila rojstev in porast splošne umrljivosti. Ljudi so zaradi telesne oslabelosti, ki je bila posledica pomanjkanja, najbolj ogrožale pljučne bolezni, zlasti tuberkuloza. Kljub strahu pred nalezljivimi boleznimi je večje število smrti povzročila šele španska gripa ob koncu vojne. Sicer pa je bilo prebivalstvo tako oslABLjeno, da so še več let po koncu vojne beležili visoko umrljivost in nizko rodnost.

Skozi vsa poglavja Mojca Šorn uspešno prikaže soočanje Ljubljancank in Ljubljancanov, okoli 50.000 jih je živelo v mestni občini leta 1914, s pomanjkanjem in lakoto. Pri tem je njena glavna pozornost usmerjena proti sistemskim ukrepom države na eni ter vsakdanjim borbam in strategijam prebivalcev na drugi strani. Da sta bila pomanjkanje in lakota posledica nezadostnih priprav, ki so na eni strani izhajale iz pričakovanja, da bo vojna le kratkotrajna, na drugi pa so bile posledica nefleksibilnega sistema preskrbe, je ena od njenih glavnih tez, ki jih pri tem izpostavi. Slabe izkušnje iz časa vojne so bile nenazadnje povod za mnoge države, tudi Jugoslavijo, da so se v obdobju med obema svetovnima vojnama začele pripravljati na učinkovitejšo oskrbo prebivalstva. Drugi vidik, ki ga pred bralca postavi avtorica, pa je dejstvo, da sta pomanjkanje in lakota neposredno in posredno povzročila več smrti kot nalezljive bolezni, pred katerimi so ob začetku vojne svarile oblasti.

Tudi s to monografijo avtorica v središče postavlja malega človeka in njegovo vsakdanje življenje v času vojne vihre, ki ga spretno umesti v širši družbeni okvir prve svetovne vojne. Monografija je napisana večplastno in sistematično, metodološko in problemsko je korektno zasnovana. Bralcu celostno predstavi problematiko pomanjkanja v času prve svetovne vojne, od odločitev najvišjih oblasti in prizadevanj lokalnih oblasti za oskrbo prebivalstva do vsakdanjih težav navadnih ljudi in njihovega spoprijemanja z vojnimi razmerami. Pri tem bi bilo sicer zanimivo prebrati, ali je vojna prizadela vse sloje v enaki meri, in če jih ni, zakaj. Zagotovo so se posamezniki tudi okoristili z vojnimi razmerami, na kar avtorica deloma opozori z obstojem črnega trga. Gledano v celoti, pa je monografija vsekakor pomemben doprinos k poznavanju občin življenjskih razmer v času prve svetovne vojne.

Navodila avtorjem

Dileme so znanstvena periodična revija, ki jo izdaja Študijski center za narodno spravo. Prispevki, ki jih objavljajo *Dileme*, niso honorirani. Prispevki morajo predstavljati izvirni doprinos k obravnavani tematiki, prav tako ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Prispevki so recenzirani.

Avtorji naj prispevke pošljejo na naslov uredništva (Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana) oziroma jih oddajo po elektronski pošti na spletni naslov revije *Dileme* (dileme@scnr.si). Prispevki naj obsegajo med 30.000 do 50.000 znakov s presledki. Vsebujejo naj:

- ključne besede (do pet), ki naj odražajo vsebino prispevka;
- izvleček (največ deset vrstic), ki mora biti razumljiv brez branja celotnega besedila članka;
- povzetek (največ 30 vrstic), ki mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti obravnavanega problema ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

Avtorji naj navedejo naslednje podatke: ime in priimek, akademski naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve in e-naslov. Za lektoriranje prispevkov in prevod povzetkov poskrbi uredništvo.

Uporabljamo čikaški stil citiranja (Chicago style), slovenska verzija podrobnih navodil se nahaja na spletni strani: <https://www.scnr.si/navodila-avtorjem.html>.

Instructions to the Authors

Dileme (in Eng., *Dilemmas*) are a scientific periodical journal issued by the Study Centre for National Reconciliation. Authors of the papers published in *Dileme* receive no honorarium. Their papers have to represent an original contribution to the addressed topic and must not be published beforehand in any other scientific journal. The papers are peer-reviewed. The authors can send their papers to the address of the editorial board (Study Centre for National Reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana) or by e-mail to the *Dileme* journal address (dileme@scnr.si). The papers should encompass between 30,000 and 50,000 characters with spaces. They should contain:

- keywords (up to five), reflecting the content of the paper;
- an extract (max. ten lines) which has to be comprehensible without reading the full paper;
- an abstract (max. 30 lines) which has to express the purpose of the paper, the main characteristics of the addressed problem and the most relevant results and conclusions.

The authors should provide the following information: name and surname, academic title, workplace, employment institution and e-mail address. The editorial board arranges for the proofreading of the papers and the translations of the abstracts.

We use the Chicago Manual of Style for citing, detailed instructions can be found at the following webpage: <https://www.scnr.si/en/guidelines-for-authors.html>.

Impressum

Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine so redna znanstvena publikacija Študijskega centra za narodno spravo. Vsako leto izideta dve številki revije v tiskani obliki. Publikacija na interdisciplinarni način obravnava vprašanja slovenske sodobne zgodovine, pri čemer so poslužuje metodologije različnih ved, od zgodovine, sociologije, antropologije, prava do preostalih humanističnih in družboslovnih ved. Prispevki objavljeni v *Dilemah* lahko razvijajo znanstvene koncepte, predstavljajo teoretske ugotovitve ali pa so empirično-analitske-narave. Revija objavlja izvirne znanstvene in pregledne znanstvene članke. Izvirni znanstveni članki prinašajo inovativno obravnavo izbrane tematike z lastnimi tezami ali zaključki, pregledni znanstveni članki pa kritično prikazujejo kontekst izbrane tematike ob upoštevanju stanja raziskav na tem področju. Objave v reviji *Dileme* niso honorirane, prispevki pa ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Za objavo v reviji veljajo mednarodni etični standardi znanstvenega raziskovanja, citiranja in navajanja literature, kot jih priporoča organizacija COPE (*Committee on Publication Ethics*). Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov dileme@scnr.si. Prispevki so podvrženi postopku recenzije. Postopek recenzentskega pregleda ne traja več kot tri mesece.

Revija Dileme je vključena v naslednjo podatkovno bazo/Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).